MARX - ENGELS

EKONOMİ POLİTİK SÖZLÜĞÜ

ALAATTİN BİLGİ

YURT
KİTAP—YAYIN

MARX - ENGELS EKONOMİ POLİTİK SÖZLÜĞÜ ALAATTİN BİLGİ

MARX - ENGELS

EKONOMİ POLİTİK SÖZLÜĞÜ

ALAATTİN BİLGİ

YURT KİTAP-YAYIN: 69
Birinci Baskı: Ekim 1992

Dizgi: Yurt Kitap-Yayın
Baskı: Aydınlar Matbaacılık-İSTANBUL

YURT KİTAP-YAYIN

G.M.K. Bulvarı Onur İşhanı Kat: 7 No: 176
Tel, Fax: 417 35 49 KIZILAY-ANKARA

MARX - ENGELS

EKONOMİ POLİTİK SÖZLÜĞÜ

ALAATTİN BİLGİ

YURT
KİTAP—YAYIN

ÖNSÖZ

Marx-Engels Ekonomi Politik Sözlüğü, Marx'ın ve Engels'in ekonomi politik alanında kullandıkları ve geliştirdikleri terimleri ve kavramları içermektedir. Marx ile Engels'in isimleri ve ekonomi politik sözcükleri bir arada anılınca önce akla, bu iki düşünürün neredeyse ortak yapıtı diyebileceğimiz **Das Kapital** gelir. Marx'ın bu başyapıtının ikinci ve üçüncü ciltlerini, Marx'ın ölümünden sonra başkıya Engels hazırladığı gibi, bunlara önsözler yazmış, kimi çevirilerinin editörlüğünü de yine Engels yapmıştır. Bu bakımdan **Kapital**'in oluşmasında Engels'in katkıları büyüktür. Kaldı ki, dostluklarının yanısıra, bütün yaşamları boyunca, düşün, çalışma ve eylem arkadaşlığı yapan bu iki büyük düşünürün, Marksist ekonomi politiğinin oluşmasında da elele yürüdükleri görülür.

Bugün yayın alanında çeşitli Marksist ekonomi politik sözlükleri var ve bunların bazıları dilimize de çevrilmiş. Ancak bunlar genel anlamda ekonomi politik terimlerini kapsadıkları gibi, Marx ve Engels'den sonra geliştirilen kimi kavramları da içeriyorlar. Oysa bu sözlük, genel anlamda bir Marksist ekonomi sözlüğü değil, başta Kapital olmak üzere, Marx'ın kullandığı ya da geliştirdiği terim ve kavramlar ile, Engels'in, **Anti-Dühring** ve **İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu**, vb. yapıtlarında kullandığı terimleri kapsamaktadır. Bu terim ve kavramların tanımları ve bunlarla ilgili ayrıntılar elden geldiğince, Marx'ın ya da Engels'in kendi sözlerinden alıntılar yapılarak verilmiştir. Sözlüğümüzün önde gelen özelliği de buradan geliyor. **Kapital**'in çevirmeni ve bu kitabı biraz yakından tanıyan bir kimse olarak biz, bu

terim ve kavramlar üzerinde özellikle durduk. Amacımız, **Kapital**'in ve Marx ile Engels'in, ekonomi politik alanındaki diğer yapıtlarının, yine kendi katkılarıyla, daha kolay ve daha doğru anlaşılmasına yardımcı olmaktır.

Bu arada, 19. yüzyılda sanayi devrimi ile birlikte, bu devrimin öncülerinden İngiltere'de, emekçi sınıfların içinde bulundukları toplumsal ve ekonomik koşullar ile ilgili maddeler de (örneğin: Çocukların Çalıştırılması, Emekçiler Yasası, Fabrika Yasaları, Yoksullar Yasası, vb.) sözlüğe alınmıştır. Bunu yaparken, **Kapital**'in sadece kuru bir ekonomi politik kitabı olmadığına dikkatleri çekmek istedik. Aslında Marx'ın **Kapital**'de güttüğü amaçlardan biri de, **sermaye birikimi** olayının emekçi sınıflara nelere malolduğunu gözler önüne sermektir. Marx ve Engels için son amaç insandır; ekonomi politiğin olsun, öteki insani bilimlerin olsun en son ereği, insanın daha adil ve bölüşümün hakça olduğu bir düzende çalışmasına, üretmesine ve yaşamasına katkıda bulunmaktır. Ayrıca, sözü edilen yüzyılda, emekçi sınıflar için büyük önem taşıyan sosyo ekonomik mücadele ile ilgili, Çartist Hareket, Tahıl Yasaları, vb. gibi maddeler de sözlüğe katılmıştır. Sanayi devrimi sırasında yaşanan olayları aydınlatan bu gibi maddeler bilinmeksizin, Marx'ın ve Engels'in ekonomi politiğinin ve **Kapital**'in amacı olan, "kapitalist üretimin eleştirel bir tahlilinin" anlaşılması eksik olur diye düşündük.

Öyle umuyoruz ve diliyoruz ki bu sözlük, Marx ve Engels gibi iki büyük düşünürün ekonomi politik yapıtlarının daha doğru ve daha kolay anlaşılmasına katkıda bulunur ve Marksizmin yoğun biçimde tartışıldığı şu günlerde okurun Marksist ekonomi politik alanında daha sağlıklı fikirlere ulaşmasına yardımcı olur.

Alaattin Bilgi **Umurbey, Eylül 1991**

SÖZLÜKTEKİ MADDELER

A

1. Adil Bir İşgünü İçin Adil Bir Ücret 16
2. Angarya 18
3. Artı-Değer 19
4. Artı-Değer Oranı 20
5. Artı-Değer Üretimi 21
6. Artı-Emek 23
7. Artı-Kâr 23
8. Artı -Nüfus 24
9. Artı-Ürün 26
10. Aşırı-Üretim 27

B

1. Basit Yeniden Üretim ve Boyutları Genişlemiş Yeniden Üretim 28
2. Bireysel Tüketim 32
3. Birikim 32
4. Bölüşüm 32
5. Bunalım Teorisi 34

C

1. Canlı Emek ve Ölü Emek 36

Ç

1. Çartist Hareket 37
2. Çocukların Çalıştırılması Komisyonu 42

D

1. Dağıtım 46
2. Değer ve Değer Biçimleri 46
3. Değişim 51
4. Değişim Biçimi 52
5. Değişim - Değeri 53
6. Değişmeyen Sermaye ve Değişen Sermaye 54

E

1. Ekip Sistemi 57
2. Ekonomi Politik 60
3. Ekonomik Yapı 62
4. Elbirliği ya da Ortaklaşa Emek 63
5. Emek 66
6. Emek Araçları 67
7. Emek-Değer Teorisi 68
8. Emeğin Değeri 69
9. Emek-Gücü 69
10. Emek-Gücünün Değeri 71
11. Emeğin Konusu 73
12. Emek Ürünü 73
13. Emek-Süreci 74
14. Emek-Sürecinin Yalın Öğeleri 75
15. Emekçiler Yasası 75

F

1. Fabrika Yasaları 79
2. Faiz 83
3. Faiz Getiren Sermaye 83
4. Farklılık Rantı 84
5. Fiktif Sermaye 87
6. Fiyat 88

G

1. Geçim Araçları 90
2. Genel (Ortalama) Kâr Oranı 91
3. Gerçek Ücret ve Göreli Ücret 91

H

1. Hammadde 92
2. Hünersiz (Yalın) Emek - Hünerli (Karmaşık) Emek 93

İ

1. İddihar, Para Yığma 96
2. İlkel Sermaye Birikimi 97
3. İşbölümü 99
4. İşevleri 101
5. İşgücü 101
6. İşgünü 101

K

1. Kapalı Köyler ve Açık Köyler 105
2. Kapitalist Birikimin Genel Yasası 108
3. Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi 109
4. Kapitalist Çiftçinin Doğuşu 110
5. Kapitalist Üretim Anarşisi 112
6. Kapitalist Üretimin Ayırd Edici Özelliği 114
7. Kâr 115
8. Kâr Oranı 116
9. Kâr Oranının Düşme Eğilimi 117
10. Kâr Oranı ve Kâr Kitlesi 119
11. Kullanım Değeri 120

L

1. Lonca 121

M

1. Makine 123
2. Maliyet Fiyatı 130
3. Manüfaktür 130
4. Meta 132
5. Meta Dolaşımı 133
6. Meta Fetişizmi 134
7. Meta Üretimi 137
8. Modern Sömürgecilik Teorisi 139
9. Mutlak Rant 142
10. Mutlak ve Nispi Artı-Değer 143
11. Mülkiyet 145
12. Mülksüzleştirenlerin Mülksüzleştirilmesi 148

N

1. Nispi Artı-Değer 150
2. Nispi Artı-Nüfus 150
3. Nominal Ücret ve Gerçek Ücret 150

O

1. Ortalama Kâr 152
2. On Saat Tasarısı 153
3. Ortak Toprakların Çevrilmesi 154

P

1. Para 158
2. Para, Meta, Sanayi ve Üretken Sermaye 158
3. Para Sermaye ve Gerçek Sermaye 159
4. Para Ticaretiyle Uğraşan Sermaye 160
5. Parça-Başı Ücret 160
6. Perhiz Teorisi 163

R

1. Rant 166
2. Rekabet 166

S

1. Sabit Sermaye ve Döner Sermaye 168
2. Sanayi Devrimi 169
3. Sermaye 169
4. Sermaye Birikimi 174
5. Sermayenin, Değer, Teknik ve Organik Bileşimi 176
6. Sermaye Dolaşımı 177
7. Sermayenin Genel Formülü 178
8. Sermayenin Merkezileşmesi 180
9. Serserilere Karşı Yasalar 182
10. Somut Emek, Soyut Emek 184
11. Sözde Emek Fonu 188

T

1. Tahıl Yasaları 190
2. Takas Sistemi ve Kulübe Sistemi 191
3. Tarımsal Nüfusun Topraksızlaştırılması 194
4. Tefeci Sermaye 198
5. Ticari Kâr 200
6. Toplam Sermaye 201
7. Toplam Toplumsal Ürün 201
8. Toplumsal Gerekli-Emek Zamanı 201
9. Toplumsal İşbölümü 202
10. Toplumsal Sermaye 203
11. Toplumsal Üretim 203
12. Toprak Rantı 206
14. Toprak Sermayesi 208
15. Tüccar ya da Ticaret Sermayesi 208
16. Tüketim 209

Ü

1. Ücret 210
2. Üretim 212
3. Üretim Araçları 212
4. Üretim Biçimi 213
5. Üretim Fiyatı 214
6. Üretim Güçleri 215
7. Üretim İlişkileri 217
8. Üretim Maliyeti 218
9. Üretken Emek 218
10. Üretken Tüketim 219

V

1. Vardiya Sistemi 220

Y

1. YadsımanınYadsınması 222
2. Yararlı Emek 223
3. Yaratıcı Emek 224
4. Yardımcı Maddeler 224
5. Yeni Sosyo-Ekonomik Düzen 225
6. Yoksullar Yasası 228

Z

1. Zamana Göre Ücret 235
2. Zihinsel ve Fiziksel Emek 236

ALINTI YAPILAN YAPITLAR

***Karl Marx*, Kapital,** Çeviren: Alaattin Bilgi

Birinci Cilt, Sol Yayınları, Mart 1978, Ankara

İkinci Cilt, Sol Yayınları, Haziran 1979, Ankara

Üçüncü Cilt, Sol Yayınları, Ağustos 1978, Ankara

***Marx-Engels*, Seçme Yapıtlar**

Birinci Cilt, Sol Yayınları, Aralık 1976, Ankara

İkinci Cilt, Sol Yayınları, Temmuz 1977, Ankara

Üçüncü Cilt, Sol Yayınları, Aralık 1979, Ankara

***Friedrich Engels*, İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu,** Çeviren: Oktay Emre. Gözlem Yayınları, Aralık 1974, İstanbul

***Karl Marx*, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,** Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Temmuz 1979, Ankara

***Karl Marx*, Felsefenin Sefaleti,** Çeviren: A. Kardam, Sol Yayınları, Nisan 1975, Ankara

***Karl Marx*, Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i,** Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Mayıs 1978

***Karl Marx*, Ücretli Emek ve Sermaye-Ücret, Fiyat ve Kâr,** Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Kasım 1979, Ankara

***Friedrich Engels*, Anti-Dühring,** Çeviren: Kenan Somer, Sol Yayınları, Mart 1977, Ankara

***Friedrich Engels*, Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm,** Çeviren: Öner Ünalan, Sol Yayınları, Kasım 1974, Ankara

***K. Marx, F. Engels*, Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi**, Çeviren: M. Kabagil, Sol Yayınları, Mayıs 1976, Ankara

***K. Marx, F. Engels*, Alman İdeolojisi (Feuerbach)**, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Kasım 1987, Ankara

***P. Nikitin*, Ekonomi Politik**, Çeviren: Hamdi Konur, Sol Yayınları, Şubat 1979, Ankara

***Karl Marx*, Theories of Surplus-Value**, Three Parts, Progress Publishers, Moscow, 1975

***Marx - Engels*, Selected Correspondence**, Progresss Publishers, Moscow, 1955

***Karl Marx*, 1844 Elyazmaları**, Çeviren: Kenan Somer, Sol Yayınları, Temmuz 1976, Ankara

Not : Bir maddenin metninde geçen diğer maddeler, gerekli görüldüğü yerlerde dikkati çekmek için eğik yazıyla dizilmiş, ancak çok lüzumlu hallerde bu maddelere "Bkz" kısaltması konularak göndermeler yapılmıştır.

Alıntıların sonuna, alıntı yapılan yapıtın adı ile sayfa numarası parantez içerisinde yazılmıştır. Yalnız, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, "Katkı" sözcüğü ile kısaltılmıştır.

Kısaltmalar:

Değişmeyen sermaye	=	s
Değişen Sermaye	=	d
Toplam Sermaye	=	S
Artı-Değer	=	a
Artı-Değer Oranı	=	a'
Kâr Oranı	=	k'

Maddelerin yanısıra İngilizceleri de ayraç içerisinde yazılmıştır.

A

Adil Bir İşgünü İçin Adil Bir Ücret (A Fair Days Wages For A Fair Days Work): İngiltere'de makineli modern sanayiin başlangıç yılları olan 19. yüzyıl ortalarına doğru, kapitalizmin emek sömürüsünü iyice yoğunlaştırdığı yıllar olmuştur. Buna karşılık aynı yıllar, emekçi sınıfın da sendikalarda örgütlenmeye başladığı ve bu emek sömürüsüne karşı aktif mücadeleye girişliği yıllar olmuştur. İşte bu sıralarda, İngiliz işçi hareketinin sloganı "Adil bir işgünü için adil bir ücret" idi.

İngiliz proletaryasının verdiği bu mücadeleyi -ve aslında tüm yaşamını- yakından izleyen Engels, 1880 yılında Londra'da çıkan **The Labour Standard** gazetesinde yayımlanan bir yazısında bu sloganı ele alır ve özetle şu görüşleri öne sürer:

Son 50 yıl boyunca, İngiliz işçi hareketinin sloganı olan "adil bir işgünü için adil bir ücret" sözlerinin artık yararlı olmaktan çıktığını kaydeden Engels, "adil bir işgünü" ve "adil bir ücret" sözlerinin o gün için ne anlam taşıdığını irdeler. Engels'e göre, "adil bir ücret, normal durumlarda, işçinin, kendi ortamının ve ülkesinin koşullarına uygun olarak, kendisine çalışma ve yeniden üretme olanağını sağlayacak araçları edinmesi için gereksindiği para tutarıdır." Adil bir işgünü ise, "İşçinin bütün emek-gücünün, ertesi gün aynı emek miktarını veremeyecek hale gelmemek üzere, her gün gerçekten sağladığı emek-süresi ve çabasıdır." Demek ki "işçi, bütün emek-

gücünü, yani bu işi sürekli bir biçimde yapabilecek durumda kalmak üzere sağlayabileceği kadarını kapitaliste verir. Bunun karşılığında, kapitalistten her gün aynı işi yeniden yapabilmesi için kendisine gerekli olduğu kadar - fazla değil- geçim aracı alır." (**Ücret, Fiyat ve Kâr**, s. 155)

Her şeyden önce bu, şu iki noktadan hiç de adil bir durum değildir: Önce, ücretin ve emeğin durumunu rekabet belirler. Rekabetin adil olabilmesi için, işçi ile patronun iş sözleşmesi yaptıklarında eşit koşullarda olmaları gerekir. Oysa durum böyle değildir. Eğer kapitalist, işçi ile anlaşamazsa, bekleyebilir ve sermayesinden yiyerek yaşayabilir. İşçi ise bunu yapamaz. O, ancak ücretiyle yaşayabilir ve bu yüzdendir ki, en kötü koşullarda işi kabul etmek zorundadır. Yoksa açlık korkunç bir şiddetle yakasına yapışır. İkinci olarak, "Yeni işyerlerinde mekanik kuvvetin ve makinelerin kullanılması, eski işyerlerinde makinelerin yaygınlaşması ve yetkinleşmesi, sürekli olarak birçok insanı işlerinden etmektedir... Bu artan fazla emek-güçleri, sermayeye yedek bir sanayi ordusu sağlar... Sermaye ile rekabetinde işçi, yalnızca açlığa itilmez, bir de ayağında sımsıkı perçinlenmiş bir prangayı sürüklemek zorundadır. Ve bu da, kapitalist ekonomiye göre adillik denen şeydir." (a.g.y., s. 156)

Engels, işçi ile patronun rekabet konusunda bu karşılıklı konumlarını saptadıktan sonra, kapitalistin bu "adil" ücretleri ne ile ödediğini araştırır. Bu adil ücret elbette ki, sermaye ile ödenir. Oysa sermaye, birikmiş emeğin meyvesinden başka bir şey değildir. (Bkz. *Sermaye*) "Bundan, işçilerin ücretlerinin emekle ödendikleri sonucu çıkar; işçi bizzat kendi emeğinin meyveleriyle ödüllendirilir. Yürürlükte olan adillik anlayışına göre, işçinin ücreti, işçinin emeğinin meyvelerinin tümünden meydana gelmeliydi." Oysa işçinin emeğinin meyvelerine kapitalist el koymuştur ve işçi ancak, gerekli araçlarını "adil bir ücret" adı altında almaktadır.

Şu halde, "adil bir emek karşılığında adil bir ücret", çalışanların ürünlerinin çalışmayanların ellerinde toplanması ve böylece biriken serveti üretmiş olanların tümünün omuzlarına kölelik zincirlerini yüklemenin bir aracı haline gelmiştir. Bu durumda, açıkça ortaya çıkar ki, eski slogan, zamanında yararlı olmuştur, ama şimdi artık hiçbir faydası olamaz. "Öyleyse işçiler eski savaş naralarını gömsünler ve yerine daha iyisini, yani: 'Üretim araçlarının: hammaddelerin, fabrikaların ve makinelerin emekçi halkın eline geçmesi!' sloganını koysunlar." (a.g.y., s. 156)

Angarya (Corvee): Feodal düzende, özellikle tarım alanında, *artı-ürün* elde etmenin tarihsel biçimidir. Feodal üretim sürecinde angarya, *artı-emek* ve artı-ürün elde etmeye yarayan bir ek-emek sürecidir.

Kapitalist üretim sürecinde, *gerekli-emek* ile artı-emek süreleri birbirleriyle iç içedir. İşgünü, diyelim 6 saat gerekli-emekle, 6 saat artı-emeği içersin. Bu durumda işçi her hafta kapitaliste, 6 x 6 = 36 saat artı-emek verir. Eğer, haftada üç gün kapitalist, üç gün de kendisi için çalışsa aynı şey olurdu. Ama angarya için bu böyle değildir. Serfin ya da köylünün, kendi yaşamı için harcadığı gerekli-emek, efendisi için harcadığı artı-emekten belirli bir biçimde ayrılmıştır. Bunlardan ilkini kendi tarlasında harcar, ikincisini ise efendisinin malikanesinde harcar.

> "Emek-zamanının her iki kısmı da bu nedenle birbirinden bağımsız ama yanyana vardır. Angaryada artı-emek, gerekli-emekten kesinlikle ayrılmıştır. Ne var ki bu durum, artı-emeğin, gerekli-emekle miktar yönünden ilişkisi bakımından hiçbir değişiklik yapmaz. Haftada üçgünlük artı-emek, ister buna

angarya, ister ücretli-emek densin, işçinin kendisine bir eşdeğer sağlamaz." (**Kapital I**, s. 251)

Marx, Kapital'de, üretimde harcanan emek açısından angaryanın bu özelliklerini belirttikten sonra, Tuna Prensliklerinde angaryanın uygulanmasına değinir. Ancak, onun asıl vurgulamak istediği, ister kapitalizmde İngiliz fabrikalarında olsun, ister feodalizmde Eflak'da Boyarlar'da olsun, üretim aracına sahip bulunmayanların, buna sahip olanlara, karşılığı olmayan bir emek vermek zorunda bulunmalarıdır. İngiliz fabrika sahibi, elden geldiğince fazla artı-emek sızdırmaya ne derece eğilimli ise, Eflakli Boyar da aynı derecede eğilimlidir. 1831'de yayımlanan **Angarya Kanunnamesi-Reglement Organique** Eflakli köylünün, toprak sahibi Boyar karşısında sömürüsünü sözde kısıtlıyordu ama, bundan kaçınmanın yollarını Boyarlar, tıpkı İngiliz fabrika sahiplerinin *Fabrika Yasaları*'nın hükümlerinden kaçındıkları gibi buluyorlardı. (Bkz. **Kapital I**, Onuncu Bölüm, İkinci Kesim)

Artı-Değer (Surplus-Value): Kapitalist, piyasadan değerini ödemek suretiyle *emek-gücü* satın alır. Bütün metalar gibi emek-gücünün değeri de, üretimi için zorunlu olan, *toplumsal bakımdan gerekli-emek zamanı* ile belirlenir. **Kapitalist**, bütün metalar gibi bir *kullanım-değeri*ne sahip bulunan emek-gücünü bir gün boyunca, diyelim on iki saat süreyle kullanma hakkını elde etmiş demektir. Emek-gücünün bir günlük değerinin altı saatlik emeğe tekabül ettiğini kabul edelim. Yani, işçi ile ailesinin tükettikleri metalar altı saatlik emekle eşdeğerdir ve işçiye bunun karşılığı para olarak ödenmiştir. İşçi altı saat çalışırsa, yeni yaratılan değer (üretimde kullanılan üretim araçlarının tutarıyla birlikte) işçiye ödenen ücrete eşit olacak, kapitaliste herhangi bir kâr sağlanmış olmaya-

caktır. Oysa ikinci altı saatte de işçi, emek-gücünü harcamaya devam edecek ve kapitalist için artı-değer üretecektir. Bu örnekte, on iki saatlik *emek-sürecinin* ilk altı saatinde **değer**, ikinci altı saatinde **artı-değer** üretilmektedir. Zaten emek-gücünün, kullanım-değerinin özelliği, varlığının ve yeniden üretiminin devamı için gerekli olandan daha fazla bir değer üretme yetisine sahip bulunmasıdır. Birbirini tamamlayan, değer üretme ve artı-değer yaratma süreçleri eğer, emek-gücü için kapitalistin ödediği değerin -ücretin- yerini tam eşdeğerinin aldığı noktada kesintiye uğrasa, bu yalnız değer yaratma süreci olur. Bu noktadan sonra sürece devam edilirse, buna artık, **artı-değer yaratma süreci** diyebiliriz.

Kapitalistin ürettiği nesnenin değeri, serbest piyasadan satın aldığı üretim araçları ile emek-gücünün toplam değerinden fazla olacaktır. Onun amacı, yalnız kullanım-değeri olan bir nesne -meta- üretmek değil, değer üretmektir; yalnız değer değil, onunla birlikte bir artı-değer üretmektir. İmdi, sınıf olarak bakıldığında, kapitalist sınıf, işçi sınıfının ürettiği bütün artı-değere el koymuş olmaktadır. *Artı-değer üretimi*, kapitalizmin temel ekonomik yasasıdır.

Artı-Değer Oranı (Rate of Surplus-Value): Klasik burjuva iktisatçıları sermayeyi yalnızca, *sabit ve döner sermaye* diye ikiye ayırıyorlardı. Marx bu konuda önemli bir adım attı, sermayeyi *değişmeyen ve değişen sermaye* olarak ikiye ayırdı ve artı-değerin üretilmesinde bu kısımların oynadıkları rolü açıkça ortaya koydu. Sermayenin *üretim araçlarına* (makineler, iş araçları, hammaddeler, vb.) yatırılan kısmına **değişmeyen sermaye** ve *emek-gücüne* yatırılan kısmına ise **değişen sermaye** diyordu. Yaratılan yeni değerin biricik kaynağı *canlı emekti* ve üre-

tim araçlarının değeri, ancak bu emek-gücünün aracılığı ile ve üretim süreci sırasında hiç değişmeksizin (ya bütünüyle ya da parça parça) yeni ürüne aktarılmış oluyordu. Emek-gücüne yatırılan değişen sermayenin değeri ise sabit değildi, *emek-süreci* içerisinde artı-değer yaratıyor ve büyüyordu.

Marx'ın sermayeyi bu şekilde, değişmeyen ve değişen sermaye diye ikiye ayırması, ücretli emeğin nasıl sömürüldüğünün ayrıntılı bir çözümlenmesini yapmasına olanak sağladığı gibi bu sömürünün derecesini nicel olarak belirlemesini ve ifade etmesini de kolaylaştırdı. Sermayenin emek-gücünü sömürme derecesini ifade etmek için şimdi artık, artı-değer ile, yatırılmış bulunan sermayenin tamamı arasında değil, yalnızca bunun değişen kısmı arasında bir orantı kurulması gerekiyordu. İşte Marx buna, **artı-değer oranı** ya da emeğin sermaye tarafından sömürülme derecesi diyordu. Örneğin, emeğin günlük fiyatı 3.000 lira ve bir günde yaratılan artı-değer de yine 3.000 lira ise, artı-değer oranı % 100 oluyordu.

Artı-Değer Üretimi (Production of Surplus-Value): Serbest piyasadan *emek-gücü* metaını satın alan kapitalist, bu gücü, *emek-sürecinde* kullanırken iki noktaya dikkat eder. Önce, *değişim-değeri* niteliğine sahip *kullanım-değerleri* üretecek, yani satabileceği yararlı bir mal, bir meta üreteceklir. Ama bunu yaparken, ürettiği bu metaın değerinin, bu metaın üretimi için kullanılan metaların -yani üretim araçlarının- toplam değerinden daha fazla olmasına da özen gösterecektir. Kısaca söylemek gerekirse, ürettiği nesnenin değeri, serbest piyasadan satın aldığı üretim araçları ile emek-gücünün toplam değerinden fazla olacaktır. Demek ki, **kapitalistin amacı, yalnız kullanım-değeri olan bir nesne üretmek değil, değer**

üretmektir; yalnız değer üretmek değil, onunla birlikte bir artı-değer üretmektir.

Artı-değer üretiminin genel ilkelerini Marx, pamuk ipliği üretimi gibi yalın bir emek-sürecini ele alarak açıklar. Örnekteki iplik eğirme işinde, üretilen ipliğin değeri, emek-sürecinde tüketilen toplumsal bakımdan gerekli üretim araçlarının değeri ile, iplik eğirme işinde kullanılan *toplumsal bakımdan gerekli* emeğin değerinin toplamına eşittir. Burada hem üretim araçları için ve hem de emek-gücü için "toplumsal bakımdan gerekli" koşulu öne sürülmüştür. Çünkü kapitalist, kullanılan malzemenin de üretim aletlerinin de çarçur edilmesini istemez. Zira bu israf, emeğin boşuna harcanması demek olduğu için üründe yer almaz, yani ürünün değerine katkıda bulunmaz. Emek gücünün toplumsal bakımdan gerekli olması koşulu ise, zaten kapitalizmin temel ilkelerindendir.

Şimdi örneğimizi geliştirmeyi sürdürelim. Diyelim, emek-gücünün bir günlük değeri, altı saatlik emeğe tekabül etsin; yani işçi ile ailesinin tükettikleri metalar altı saatlik emekle eşdeğer olsun ve işçiye bunun eşdeğeri para olarak ödensin. İşçi altı saat çalışırsa, yeni yaratılan değer (kullanılan üretim araçlarının tutarıyla birlikte) işçiye ödenen ücrete eşit olacak, kapitaliste kâr falan bırakmayacaktır. Ne var ki, emekçinin bundan daha fazla, diyelim on iki saat çalışması gerekecek ve bu fazladan altı saatlik emek, kapitalist için artı-değer üretecektir.

Verilen örnekteki on iki saatlik emek sürecinin, ilk altı saatinde **değer**, ikinci altı saatinde **artı-değer** üretilmektedir. Bu birbirini tamamlayan, değer üretme ve artı-değer yaratma süreçlerinde biz, emek-gücü için kapitalistin ödediği değerin yerini tam eşdeğerinin aldığı noktada süreci kesintiye uğratırsak, bu, yalnız **değer üretme süreci** olur. Bu noktadan sonra sürece devam edilirse, buna artık, **artı-değer üretme** süreci diyebiliriz. (Bkz. **Kapital I**, Yedinci Bölüm, İkinci Kesim)

Artı-Emek (Surplus-Labour): Marx, *işgünü*nü, üretilen **değer** açısından ikiye ayırmakta ve işçinin, *emek-gücü*nün eşdeğerini ürettiği kısmına gerekli-emek zamanı ve bu sürede harcanan emeğe gerekli-emek demektedir. İşçi yönünden gereklidir, çünkü emeğinin özel toplumsal biçiminden bağımsızdır ve kendi emek-gücünün eşdeğerini üretmektedir. Sermaye ve kapitalist düzen açısından gereklidir, çünkü, işçinin varlığının devamı, onların da varlığının temelini oluşturur. Emek sürecinin ikinci kısmında da işçi çalışır ve emek-gücü harcamaya devam eder ama, emeği artık gerekli-emek olmadığından kendisi için bir değer yaratmaz.

> "Bu dönemde, kapitalist için, hiç yoktan yaratmanın bütün güzelliklerini taşıyan artı-değeri yaratır. İşgününün bu kısmına ben artı-emek zamanı ve bu zamanda harcanan emeğe de artı-emek adını veriyorum." (**Kapital I**, s. 232)

Kapitalist üretim biçiminde, verilen ücret yalnız bir günlük çalışmanın bir kısmının karşılığı olduğu halde, ilk bakışta bu görülmez ve sanki emek-gücünün tam değeri ödenmiş gibi görünür.

Artı-Kâr (Surplus-Profit): *Ortalama kâr*, oranının üzerinde sağlanan kârdır.. "Artı-kâr, sanayi üretiminin her alanında, sermayesini ortalamanın üzerindeki koşullar altında çalıştıran" her kapitalist için söz konusudur. (**Selected Correspondence**, s. 133, Marx'dan Engels'e, 2 Ağustos 1862)

Metaların fiyatları, piyasa değerleri ile belirlendiği için, emek üretkenliği yüksek, teknik donatımları daha iyi olan işletmeler ek bir kâr, yani artı-kâr sağlarlar. Ancak, serbest *rekabet* nedeniyle bu böyle sürüp gitmez.

Yüksek kâr çekici bir etki yapar ve ekonomik işletme sahibi kapitalistler, hem üretim tekniklerini yetkinleştirir, hem de emeği yoğunlaştırarak verimliliği artırırlar. Böylece bu işletmelerde üretilen ürünlerin değeri, ileri düzeydeki bireysel değer ile denkleşir ve bu değer şimdi, piyasa değeri halini alır. Ve bunun sonucu artı-kâr kaybolur. Ama bu, değerlerin denkleşme süreci, sanayide yeni tekniklerin uygulanması ve emeğin verimliliğinin artırılması ile sürekli yinelenir. (Bkz. *Ortalama Kâr*)

Artı-Nüfus (Surplus Population): Kapitalist üretimin boyutlarındaki büyüme ve *sermaye birikimi*, sermayenin değişmeyen kısmında (üretim araçları, vb.) değişen kısmın (emek-gücü) aleyhine devamlı bir artış göstererek meydana gelir. Emeğe olan talep, sermayenin bütünü ile değil, ancak değişen kısmının miktarıyla belirlendiğine göre, bu talep, ilk bakışta sanıldığı gibi, toplam sermaye ile orantılı olarak artacağına, gittikçe küçülen şekilde düşer. *Toplam sermaye*nin büyümesi ile birlikte değişen kısmı, yani onunla birleşen emek de büyür, ama bu daima küçülen bir oranda olur. Emeğe olan talep, toplam sermayenin büyüklüğü nisbetinde ve büyüklüğün artması ölçüsünde artan bir hızla düşer. Emekçi nüfusu kendi yarattığı sermaye birikimi ile birlikte, kendisini nispi ölçüde fazlalık haline getiren, nispi artı-nüfus haline getiren araçları üretmiş olur. Bu, kapitalist üretim biçimine özgü bir nüfus yasasıdır. Emekçi artı-nüfus, birikimin ya da kapitalist temele dayalı zenginliğin zorunlu bir ürünü olduğu gibi, aynı zamanda, kapitalist birikimin kaldıracı- ve hatta bu üretim biçiminin varlık koşulu halini de alır. Bu artı-nüfus, her an el altında bulunan yedek bir sanayi ordusu oluşturur. Şu halde, büyük sanayiin işleyiş şekli, emekçi nüfusun bir kısmını, sürekli olarak işsiz ya da ya-

ri işsiz insanlar haline getirmeye dayanır. (Bkz. **Kapital I**, s. 646-649)

Engels, büyük üretim ve dağıtım kurumlarının anonim ortaklıklara dönüşmesi ve büyük tröstlerin oluşmasıyla birlikte, artık kapitalistin bütün yönetsel görevlerini aylıklı memurların yaptığına işaret eder ve şöyle der:

> "Kapitalistin artık, kâr paylarını cebe atmaktan, faiz kuponu kesmekten ve farklı kapitalistlerin birbirlerinin sermayelerini yağma ettikleri borsada kumar oynamaktan başka toplumsal görevi yoktur. Kapitalist üretim tarzı, önce işçileri yerinden eder. Şimdi ise kapitalistleri yerinden ediyor ve onları, tıpkı işçiler gibi, doğrudan doğruya yedek sanayi ordusu saflarına değilse de, artı-nüfus saflarına sokuyor." (**Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm**, s. 173)

Artı-nüfusun bir başka kaynağı da, büyük sermaye karşısında gitgide gücünü yitiren küçük işletmelerdir. Örneğin:

> "Küçük toprak mülkiyeti... en sonunda, ne kırda ne de kentte iş bulamadıkları için bir tür saygıdeğer sadaka gibi memurluk görevleri araştıran ve bu görevlerin yaratılmasına yol açan fazladan bir işsiz nüfus yaratır." (**Louis Bonaparte'nin 18 Brumaire'i**, s. 581)

Marx, artı-nüfusun bir kısmına **nispi artı-nüfus** diyor. Bunlar, artı-nüfusun, devresel bunalımlara bağlı olarak bazen iş bulabilen, kimi zaman da işsiz kalan kesimidir. Sürekli işsizler ile rantla geçirenler, artı-nüfusun doğal üyeleri olmakla beraber nispi artı-nüfusa dahil değillerdir. Nispi artı-nüfus aynı zamanda **yedek sanayi ordusudur**. Marx, nispi artı-nüfusu üç farklı biçimde inceler:

1) Sanayi merkezlerinde yaşayan ve sermayenin gereksinmelerine göre kimi zaman kitleler halinde üretime çekilen ve bazen de üretimden uzaklaştırılıp işsiz kalan **akıcı** biçimdeki artı-nüfus.

2) Kapitalist üretimin tarım alanına girmesi ve bu alana egemen olması ölçüsünde, bu alanda kullanılan sermaye birikiminde bir ilerleme olur ama tarım emekçisine duyulan talep mutlak olarak azalır. Bu nedenle tarımsal nüfusun bu kısmı sürekli olarak kent ya da tarım dışı her türden sanayi proletaryasına dönüşme noktasında ve bu dönüşüm için uygun koşulları bekler durumdadır. Kırsal bölgedeki bu saklı nispi artı-nüfus nedeniyle, tarım emekçisinin ücreti daima en alt düzeye indirgenmiş durumdadır ve bunların bir ayakları hep sefalet batağına saplanmış haldedir.

3) Nispi artı-nüfusun üçüncü kategorisi, **durgun** artı-nüfus, faal emek ordusunun bir kesimini de oluşturmakla beraber, bir iş bulup çalışmaları son derece düzensizlik gösterir. Böylece sermaye, her an elinin altında bulunan bitip tükenmez bir emekgücü deposu sağlar. Azami çalışma süresi ve asgari ücret bunların ayırd edici özelliğidir. **Akıcı** artı-nüfus normal çalışma koşulları altındaki işlerde çalıştıkları halde, **durgun** artı-nüfus en berbat işlerde çalışırlar. (Bkz. **Kapital I**, s. 660, 661)

Artı-Ürün (Surplus-Product): Üretilen ürünün, *artı-değeri* temsil eden kısmıdır. Tıpkı *artı-değer oranının*, sermayenin toplamı ile değil, yalnız değişen kısmıyla orantılı olması gibi, artı-ürünün nispi miktarı da, ürünün bütünü ile değil, gerekli-emeğin somutlaştığı kısmı ile orantılı

olarak belirlenir. (**Kapital I**, s. 244) (*Bkz. Artı-Emek, Artı-Değer Oranı*)

Aşırı-Üretim: (Bkz. *Bunalım Teorisi*)

Basit Yeniden-Üretim ve Boyutları Genişlemiş Yeniden-Üretim (Simple Reproduction and Reproduction On An Extended Scale): Marx'ın ekonomi politiğinde çok önemli yer tutan bu iki kavramı üzerinde biz de biraz genişçe durmak istiyoruz.

Basit Yeniden-Üretim: Üretim, biçimi ne olursa olsun, devamlı olması gereken bir süreçtir. Bir toplum, tüketmekten nasıl vazgeçemezse, üretmekten de vazgeçemez. Bunun için de, üretimin bütün öğelerinin, yani maddi öğeleri -*üretim araçları, hammadde, emek-gücü*, bilim, teknik vb.- ile, toplumsal öğelerinin -toplumsal sınıfların- sürekli yenilenmesi ya da yeniden üretilmesi zorunludur. Üretim süreci sırasında, üretken biçimde tüketilen üretim araçları ile emek-gücünün, sürecin kesintiye uğramaması için, yine aynı şekilde yerine konulması gerekir.

Ancak, *üretim biçimi* kapitalist olunca, yeniden üretim biçimi de buna uygun olacaktır. Kapitalist üretim biçiminde, nasıl ki *emek-süreci*, sermayenin kendisini genişletmesi için bir araçtan başka bir şey değilse, yeniden üretim sürecinde de amaç, yatırılmış değeri *sermaye* olarak, yani kendi kendini genişleten değer olarak yeniden üretmek ve bu büyümüş şekliyle yeniden üretim sürecine sürmektir.

Eğer kapitalist, elde ettiği *artı-değer*in tamamını kişisel tüketimi için kullanır ve her üretim döneminde aynı

büyüklükte sermaye kullanırsa üretim aynı düzeyde devam eder. Marx buna **basit yeniden üretim** diyor.

Emek-gücünün belli bir süre için satın alınması, üretim sürecinin ilk adımıdır. Ne var ki, emekçiye emek-gücünün karşılığı, ancak bu gücü harcadıktan sonra, metalarda yalnız kendi değerini değil, artı-değeri de gerçekleştikten sonra ödenir. Yani emekçi, bizim, kapitalistin tüketim fonu diyebileceğimiz artı-değeri üretmekle kalmaz, sonradan kendisine ücret şeklinde dönen fonu, *değişen sermaye*yi de üretir. Emekçiye *ücret* şeklinde geri dönen şey, emekçinin sürekli olarak yeniden ürettiği ürünün bir kısmıdır. Gerçi kapitalist, emekçiye ücretini para olarak öder ama bu para, onun emeğinin ürününün kılık değiştirmiş şeklinden başka bir şey değildir. Emekçi, üretim araçlarından bir kısmını ürüne dönüştürürken, daha önceki ürünün bir kısmını da paraya çevirmiştir. Daha önceki emeğinin ürünü, daha sonraki emek-gücünün karşılığını ödeyen şeydir.

> "Tek bir kapitalist ile tek bir emekçi yerine, kapitalist sınıf ile emekçi sınıfı bir bütün olarak ele alırsak, paranın işe karışmasıyla ortaya çıkan hayal derhal yokolur. Kapitalist sınıf, emekçi sınıfa, sürekli olarak, emekçi sınıf tarafından üretilen ve kapitalist sınıf tarafından elkonulan metaların bir kısmı (artı-ürün) için, para biçiminde ödeme makbuzları verir. Emekçiler ise yine aynı süreklilik içerisinde, bu ödeme makbuzlarını kapitalist sınıfa geri verirler ve böylece kendi elleriyle ürettikleri üründen - kendisi ile ailesinin varlığını sürdürmesi için gerekli geçim araçlarını kapsayan- paylarını alırlar. Ürünün meta şeklini ve metaın para şeklini alışı, bu alışverişi bir örtü ile gizler." (**Kapital I**, s. 583) (Tireler arasındaki sözcükleri ben ekledim. A.B.)

Bir kimsenin kapitalist olabilmesi için her şeyden ön-

ce elinde daha önceki bir kaynaktan elde edilmiş bir miktar paranın bulunması gerekir. Ayrıca, kapitalist de nihayet bir insandır ve aile sahibidir, onun da bir tüketimi vardır. Elinde belli bir miktar değişmeyen sermaye ile işe başlamış olsa bile, eğer ortada artı-değer üretimi diye bir şey olmasa, bir süre sonra elindeki bütün sermayeyi tüketmiş olur. Öyleyse, kapitalist üretimin sürekliliği ancak artı-değer üretimi ile mümkündür.

> "... salt üretim sürecinin sürekliliği, bir başka deyişle, basit yeniden üretim, eninde sonunda ve zorunlu olarak, her sermayeyi, birikmiş sermayeye ya da sermayeleştirilmiş artı-değere çevirir. Bu sermaye, başlangıçta, onu kullanan kimsenin kişisel emeği ile elde edilmiş olsa bile, er geç, eşdeğeri verilmeksizin elde edilmiş bir değer, başkalarının, parada ya da başka bir metada maddeleşen karşılığı ödenmemiş emeği halini alır." (a.g.y., s. 586)

Üretim süreci bir yandan maddi serveti sermayeye, kapitalist için daha fazla servet ve zevk yaratma aracına çeviriyor, buna karşılık işçi üretim sürecine bir servet yaratma kaynağı olarak girdiği halde süreci, oraya girdiği haliyle terk ediyor.

> "Sürece girmeden önce kendi emeği, emekgücünün satışı ile kendisinden ayrıldığı, ona yabancılaştığı ve kapitalist tarafından elkonularak sermaye ile birleştirildiği için, süreç sırasında da bu emek, kendisine ait olmayan bir üründe gerçekleşmek zorundadır. Üretim süreci, aynı zamanda, kapitalistin, emek gücünü tükettiği bir süreç olduğu için, emekçinin ürünü sürekli olarak yalnız metalara değil, sermayeye, değer yaratıcı gücü emen değere, emekçiyi satın alan emek araçlarına, üreticilere komuta eden üretim araçlarına da dönüşür." (a.g.y., s. 586)

Şu halde, üretim sürecinin iki temel direğinden birisi, işçi, hiç durmadan, kendisine egemen olan ve onu sömüren yabancı bir güç biçiminde sermayeyi üretiyor ve maddi nesnel zenginlik yaratıyor, diğeri, kapitalist ise, öznel bir zenginlik kaynağı biçiminde emek-gücü, emekçi, ama ücretli emekçi üretiyor. Bu kesintisiz yeniden üretim, emekçinin böylece ebedileştirilmesi, kapitalist üretimin vazgeçilmez koşulu oluyor. Marx'ın sözleriyle:

> "Kapitalist üretim, birbirine bağlı sürekli bir süreç, yani bir yeniden-üretim süreci olması nedeniyle, yalnızca meta ve artı-değer üretmekle kalmıyor, aynı zamanda, bir yanda kapitalist, öte yanda ücretli emekçi olmak üzere, kapitalist ilişkiyi de üretiyor ve yeniden üretiyor." (a.g.y., s. 594)

Boyutları Genişlemiş Yeniden Üretim: İşçiler, üretim süreci boyunca, emek-güçlerini üretim araçları ile birleştirerek artı-değer üretirler. Üretilen bu artı-değer, sürecin yenilenmesiyle, emek-gücünü satın alan kapitalistin tüm kişisel tüketimi için gerekli olan miktarın çok daha üzerinde artı-değer yaratır. Yaratılan bu artı-değerin bir kısmını kapitalist sermayeye çevirerek, üretimin boyutlarını büyütmekte kullanır. Marx, "Artı-değerin sermaye olarak kullanılmasına, tekrar sermayeye dönüştürülmesine, sermaye birikimi" diyor. (a.g.y., s. 595)

Artı-değer *sermaye birikimi*nin bir kaynağı olduğu gibi, her yıl üretilen artı-değerin sermayeye aktarılması yoluyla kapitalist hem sermayesini artırmış ve hem de üretimin boyutlarını genişletmiş olur.

Daha fazla artı-değere sahip olma isteği gibi öznel etmenle, kapitalistler arası rekabetin yarattığı nesnel koşullar, her kapitalisti üretim tekniklerini geliştirmeye, üretimi genişletmeye zorlar. Çeşitli yöntemlerle emeğin

üretkenliğinin artırılması, emek-gücünün sömürü derecesinin yükseltilmesi ve sermayenin büyüklüğü, sermaye birikimini ve dolayısıyla boyutları genişlemiş yeniden üretimi hızlandıran etmenlerdir.

Ensonu, basit yeniden üretim süreci çapı belli bir çember çizdiği halde, sermaye birikimi ile boyutları gittikçe büyüyen kapitalist üretimde bu şekil bir yaya, sarmal bir biçime dönüşür. Kapitalist toplumdaki sınıflar arası çelişki de bu sarmala uygun olarak keskinleşir.

Bireysel Tüketim: (Bkz. *Üretken Tüketim*)

Birikim: (Bkz. *Sermaye Birikimi*)

Bölüşüm (Partition): Kapitalizmde kişi, *toplam toplumsal üründen*, emeği ve yeteneği ölçüsünde değil, göstereceği beceri ve ailesinden kalan servete dayalı olarak, emekçilerin ürettiği *artı-değere* el koyarak pay alır. Burada bölüşüm, işçilerin emeği ile yaratılan toplumsal ürünün en büyük dilimine artı-değer olarak sahip çıkan sömürücü sınıflar yararına gerçekleşir. Yani bölüşüm, emeğe göre değil sermayeye göre olur. Ve bölüşümdeki farklılıklar, farklı sınıfların oluşmasına yolaçar.

Üretim araçlarının toplumsal mülkiyetine dayalı sosyalist toplumda bölüşüm emeğe göre yapılır. Bu aşamada, maddi malların üretimi henüz, insanlar arasında, onların gereksinmelerine göre bölüşümü sağlayabilecek bir düzeye ulaşmamıştır. Çalışma daha, bir hayati gereksinme haline gelmemiştir; şimdilik bir varolma aracıdır. Bu nedenle de bir karşılık gerektirir. Bu koşullar altında, tü-

ketim nesnelerinin bölüşümü, toplumun her üyesi tarafından harcanan emeğin niceliği ve niteliği ile belirlenir. Emeğe göre bölüşüm, sosyalist toplumun ekonomik yasalarındandır. Bu yasa gereği, cinsiyet, yaş, ırk, milliyet farkı gözetmeksizin, eşit emeğe eşit ücret ödenir. Emeğe göre bölüşümde, üretilen toplumsal ürünün tamamı değil, bir bölümü paylaşılır. Zira, aşınan ve yıpranan üretim araçlarını karşılama giderlerinin, üretimin boyutlarını büyütmeye ayrılan kısmın, yedek ya da sigorta fonunun, idari giderler ile okul, hastane ve benzeri kurumların giderlerinin, çalışmayan kişilerin bakımına ayrılan fon ile ulusal savunmaya ayrılan fonun, toplam toplumsal üründen düşülmesi gerekir. İşte bunlar çıktıktan sonra, toplam toplumsal ürünün, bireysel tüketim fonunu oluşturan kısmı, emeğe göre üleştirilir.

Üretime katılan kimselerin, *bireysel tüketim* fonuna ayrılan emek ürünleri dilimine **gerekli-ürün** ve bu ürünleri yaratan emeğe de *gerekli-emek* denir. Yıpranan üretim araçlarını karşılamaya ayrılan giderlerin düşülmesinden sonra, toplumsal fona giden (ve yukarıda sayılan) emek ürünleri bölümüne, *artı-ürün* ve bu ürünleri yaratan emeğe de *artı-emek* denir. Sosyalizmde, artı-ürün belli kişilerin çıkarlarına değil, toplumun ve emekçilerin gereksinmelerini karşılamak için kullanılır. Böylece artı-ürün, bir başkası kendisine maletmediği için artı-değeri de temsil etmez.

Ancak, toplam toplumsal ürünün paylaşılmasının hiçbir zaman ürünlerin eşit olarak bireyler arasında bölüşülmesi anlamına gelmediğini unutmamak gerek. **Emeğe göre bölüşüm yasası** açıktır ve kimi burjuva teorisyenlerinin dedikleri gibi "mutlak" bir eşitlik anlamını taşımaz. Sosyalizm aşamasında herkes emeği ve üretime katkısı oranında pay alacaktır. Sosyalizmdeki, **"herkesten yeteneğine göre, herkese emeğine göre"** bölüşüm ilkesi, ko-

münizme geçişle birlikte, **"herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinmesine göre"** ilkesi halini alacaktır.

(Bkz. **Anti-Dühring**, 250-255; P. Nikitin, **Ekonomi Politik**, Ondördüncü Bölüm I ve Onsekizinci Bölüm 5)

Bunalım Teorisi (Crisis Theory): Marx'ın kapitalist toplumdaki ekonomik bunalımlarla ilgili teorisi, **Kapital**'in çeşitli yerlerinde izlenebilir. Ayrıca, kapitalist ekonomide, gerileme ve tıkanıklık biçiminde görülen bu bunalımlarla ilgili derli toplu teorik açıklamaları, Engels'in **Anti-Dühring**'inde de bulmak mümkündür.

Bu bunalımlarda, üretimin toplumsal niteliği ile (Bkz. *Toplumsal Üretim*), üretilen ürünlerin kapitalist temelliikü arasındaki çelişkinin patlama noktasına geldiği görülür. *Meta dolaşımı* bir anda durur, dolaşım aracı olan para, dolaşımın engeli haline gelir. Bunalımdan önceki aşırı üretim döneminde (Bkz. *Kapitalist Üretim Anarşisi*) "... Burjuvazi, bolluğun verdiği sarhoşlukla... parayı boş bir hayal ilan eder. Yalnızca meta paradır." Oysa şimdi: "Yalnızca para metadır." Ve dolaşım aracı olan para, bu durumda -yani piyasadaki nakit kıtlığı nedeniyle- dolaşımın engeli haline gelmiştir. (**Kapital I**, s. 152-153)

Kapitalizmin gelişmesiyle üretici güçlerin ulaştığı yüksek düzey ve kapitalistler arasındaki *rekabet* sonucu, meta arzının talebi aşması (aşırı üretim) ve böylece pazarların tıkanmasıyla, her on yılda bir ekonomik bir bunalım dönemi yaşanır. Üretim yetkinleşmiş, işçiler işlerinden edilmiş, yedek sanayi ordusunun safları yoğunlaşmış, genel alım gücü azalmış, mal yığılması artmıştır. Bir yanda, üretim araçları ile ürün bolluğu, öte yanda, işinden edilmiş ve geçim araçlarından yoksun işçi fazlalığı. Kapitalist üretim biçimi, kendi yarattığı üretici güçleri faaliyetlerinden alıkoymuş, ürünler sermayeye dönüşememiş ve dola-

şına girememiştir. Yani, *üretim biçimi* ile *değişim biçimi* arasındaki çelişki son derece yetkinleşmiştir. Burjuvazi, yarattığı üretim biçimi ve üretici güçler üzerindeki denetimini yitirmiştir. Engels, bu evrede, üretim ve büyük ulaştırma araçlarının, "önce hisse senetli şirketler, sonra tröstler, en sonra da devlet tarafından temellük" aşamasına ulaşılacağını kaydeder. (**Anti-Dühring**, s. 449)

C

Canlı Emek ve Ölü Emek (Living Labour and Dead Labour): Üretim süreci sonunda işçinin emeği üründe somutlaşır. Bu somutlaşmış ve maddeleşmiş emeğe, ölü emek de diyebiliriz.

> "Emek kendisini konusuyla birleştirmiştir: Emek maddeleştirilmiş, konu dönüştürülmüştür. İşçide hareket olarak ortaya çıkan şey, şimdi üründe hareketsiz sabit bir nitelik olarak görülür." (**Kapital I**, s. 197)

Buna karşılık, fiili üretim hareketi sırasındaki emek, canlı (yaşayan) emektir. Bu anlamda, geçmişte harcanmış bulunan emeğin ürünleri olan *üretim araçları* ile *sermaye*, ölü (cansız) emektir. Üretim araçları ile *hammadde*, canlı emeğin bunlara el atması ve ölüm uykusundan uyandırması ile üretim sürecinde:

> "emeğin ateşinde yıkanarak, emek organizmasının esas unsuru olarak, eskiden olduğu gibi, süreçteki işlevlerini yerine getirmek için canlanırlar; gerçekte tüketilirler ama ... yeni bir emek-süreci için üretim aracı olmaya hazır bir amaçla tüketilirler." (a.g.y., s. 199)

Ölü (cansız) emeğe Marx, pıhtılaşmış, donmuş emek de der.

Ç

Çartist Hareket (Chartism): Makineli modern sanayiin kuruluş yılları olan 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de, emekçi sınıfların verdikleri uzun savaşımlar sonucu çıkartılan *Fabrika Yasaları* ile işgününe sınırlamalar getirilmiş, sendikalaşma yolunda büyük adımlar atılmıştır. Ancak yine bu yıllarda, İngiliz işçi sınıfı, burjuvaziden kopardığı bu tavizlere karşın, eylem ve talepleri ekonomik alanla sınırlı kaldıkça, elde edilen bu kazanımların uzun süreli olamayacağının ve alanı genişletemeyeceklerinin bilincine vardı. Asıl önemli olan, politik alanda da ağırlıklarını duyurmak, işçi sınıfının çıkarlarını politik platformda da savunmak ve kabul ettirmekti. Bunun ilk ve en önemli adımı olarak da demokratik seçim hakkını elde etmek geliyordu.

Bu amaçla, William Lovett'in öncülüğünde kurulan **Londra Çalışanlar Derneği** (London Workingmen's Association), 1838 yılında **"People's Charter"** adıyla anılan bir bildirge hazırladı. İngiliz işçi sınıfı tarihinin gelecekteki programı denilebilecek bu "Halk Bildirgesi", Avam Kamarasından şu temel demokratik taleplerde bulunuyordu: 1) Bütün yurttaşlara genel oy hakkı; 2) Parlamentonun her yıl toplanması; 3) Yoksulların da seçime katılabilmesi için Parlamento üyelerine ödenek verilmesi; 4) Gizli oy; 5) Eşit seçim bölgeleri; 6) Parlamentoya girecekllerin mülk sahibi olma koşulunun kaldırılması.

Ekonomi politik literatüründe, sosyalist amaçlar güt-

mekle beraber, sosyal demokrat bir hareket olarak kabul edilen bu talepler için Engels, "sadece, Avam Kamarasına yöneltilmiş olan bu altı madde, bütün zararsız görünümüne rağmen Kraliçe ve Lordlar dahil, tüm İngiliz Anayasasını ortadan kaldırmaya yeterlidir" diyor. (**İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu**, s. 345)

Londra Çalışanlar Derneği, bütün İngiltere'ye "misyonerler" göndermek suretiyle büyük bir kampanya başlattı. O sırada, Fabrika Yasası hükümlerinin -patronların engellemesi yüzünden- pek iyi uygulanamadığı fabrika işçileri, madenciler, dokuma tezgâhı işçileri arasında sefalet ve işsizlik çok yaygındı ve doğal olarak bunlar Çartist Hareketin sıcak destekçilerini oluşturuyorlardı. 1834 tarihli Yoksullar Yasası'nın uygulamasına karşı (Bkz. *Yoksullar Yasası*) yoğun bir kampanya yürüten Richard Oaster ile Rahip J.R. Stephans, bu yasanın uygulanmasının birkaç bölgede durdurulmasını başarmışlar ve şimdi de bütün ağırlıklarıyla Çartist harekete katılmışlardı. Kuzey bölgesinde geceleri bozkırlarda meşaleler yakarak geniş katılımlı toplantılar düzenliyorlar ve emekçilerin haklarını alabilmesi için gerekirse silaha başvurulmasını öneriyorlardı. Rahip Stephans, Manchester'de 200.000 kişinin katıldığı bir toplantıda şunları söylüyordu:

> "Dostlarım, Çartizm temel amacı yalnız sizin oy hakkı elde etmenizi isteyen politik bir hareket edğildir. Çartizm yaşamın asgari gereklerini yerine getirmek demektir. Çarter, iyi bir ev, yeterli yiyecek ve giyecek, refah ve kısa iş saatleri demektir... Sizi ezenlerin emrinde olan hükümet gücünden, askerlerden, süngülerden ve toplardan korkmanıza gerek yok; sizin onlardan çok daha güçlü bir silahınız var. Öyle bir silah ki, buna karşı tüm süngüler ve toplar güçsüzdür ve on yaşında bir çocuk onu kullanabilir. Bütün yapacağınız, elinize birkaç kibrit, bir

de zifte batırılmış bir saman tomarı almaktır. O zaman, hükümetin ve onun binlerce askerinin, cesurca kullanıldığı takdirde bu silaha karşı ne yapabileceğini görmek isterdim." (a.g.y., s. 346)

Oldukça ılımlı bölgeler olan İskoçya ile Batı İngiltere'de kampanyayı, Çartist hareketin en iyi hatiplerinden Henry Vincent yürütüyordu. Galler bölgesindeki madenciler ise en hızlı devrimcilerdi. İrlandalı büyük toprak sahibi Feargus O'Conner, Çartizmin, konuşmalarında şiddete başvurulmasını savunan en ateşli hatibiydi.

Bu arada, Birmingham'dan Parlamento üyesi Thos. Attwood, yeni bir Çartist kampanya planı hazırladı. Bu plana göre, Avam Kamarasına rakip olarak seçilecek bir Konvansiyon, Çarter'ın taleplerini bütün ülkede geçerli kılmak için, işçi sınıfı kitlelerince imzalanan bir dilekçeyi Parlamentoya sunacak, eğer bu istek kabul edilmezse, Konvansiyon genel grev ilan edecekti. Bu heyecan verici program derhal yürürlüğe kondu ve hazırlanan dilekçeyi 1.280.000 kişi imzaladı. Halk tarafından seçilen Konvansiyon üyeleri, 4 Şubat 1839'da Londra'da ilk toplantılarını yaptılar. Konvansiyona önceleri başlarında Lovett'in bulunduğu ılımlı "moral güçlerin" denetimi altındaydı ama yine de polisle sık sık şiddetli çatışmalar oluyordu. 12 Temmuz'da Avam Kamarasının dilekçeyi reddetmesi üzerine ılımlılar denetimi büsbütün ellerinden kaçırdılar ve büyük bir heyecan içerisinde topluluk "Genel Grev" çağrısında bulundu. Ne var ki Konvansiyon, birkaç gün içerisinde, arkalarında kendilerini destekleyen bir örgüt bulunmadığı gibi herhangi bir hazırlıklarının olmadığını fark etti. Böylece, genel grev çağrısı Konvansiyon adına utanç verici bir biçimde geri alındı.

Şimdi de, bu ılımlı "moral güçlerin" beceremedikleri genel grevi, tam bir halk ayaklanmasına dönüştürmek için kurulan "fiziksel güçler" grubu harekete geçti. Ayak-

lanma merkezleri olarak, Newport, Lancashire ve Yorkshire seçilmişti. Önce Newport ele geçirilecek ve burada tutuklu bulunan işçi liderleri kurtarılacaktı. 4 Kasım sabahı, eski belediye başkanlarından John Frost'un yönettiği bir grup Newport'a saldırdı. Lakin yine örgütlenme ve eşgüdüm eksikliği yüzünden bu saldırıya ancak, tüfek ve madenci kürekleri ile güya silahlanmış ancak 3.000 kişi katılabildi. Polisle girişilen kısa bir çatışmadan sonra epeyce ölü ve yaralı vererek yenik düştüler. Liderleri Frost, Ernest Jones ve Williams, önce ölüme mahkûm edildiler sonradan cezaları sürgüne çevrildi. Polis, ayrıca bütün önemli Çartist liderleri tutukladı ve bunlar da bir ya da iki yıllık hapis cezasına çarptırıldılar.

Liderlerin hapisten çıkmaları üzerine, 1840 ve 41 yıllarında, O'Conner ile gazetesi **Kuzey Yıldızı** (Northern Star) çevresinde toplananlardan G.J. Harney'in öncülük ettiği "fiziksel güçler" ile, Lovett ve Bronter. O'Brien'in öncülük ettiği "moral güçler" arasında çekişme.er başladı. Sendikacılık çalışmaları ile eğitime ağırlık verilmesini isteyen "Moral güçler", işçi sınıfının isteklerini kabul ettirecek güce ulaşamadığını öne sürerek orta burjuva grupları ile işbirliği yapması gerektiğini savunuyorlardı. Buna karşılık, silahlı bir ayaklanmadan yana olan "fiziksel güç" yandaşları, orta sınıf reformcularının daima işçi sınıfını aldattıklarını, fabrikalar ile madenlerde çalışan işçileri aslında bu sınıfa bağlı kimselerin ezdiğini ve sömürdüğünü öne sürüyorlardı.

O'Conner, baskı sayısı o günlerde işitilmemiş miktarlara ulaşan ve işçiler arasında büyük etkinlik kazanan **Kuzey Yıldızı**'nın da yardımıyla günün adamı haline geldi ve "moral güçleri" sahneden sildi. Yaptığı konuşmalardaki zehirli diliyle halk arasındaki saygınlığı gitgide artıyordu. Bu konuşmalardan birinde aristokrasiye şöyle seslenıyordu: "Bizim kalp aristokrasinin hangi malzemeden yapıldığını işte size söylüyorum. Beyler siz, koca gö-

bekli, fındık beyinli, mankafalı aristokratlar sınıfına dahilsiniz. Siz, ahmak suratlı, ikiyüzlü aşağılık yaratıklar nasıl olur da beni ıslıklamaya cesaret edersiniz?"

Ulusal Çarter Birliği adında geniş tabanlı bir örgüt kurulara, hareketin şimdiye kadar başarılı olamamasına neden olan birlik ve eşgüdüm sağlamaya çalışıldı. Birkaç sendikayla işbirliği sağlanarak, üç milyonu aşkın emekçinin imzaladığı ikinci bir dilekçe hazırlandı. Bu dilekçenin verildiği 1842 yılı Çartist hareketin en güçlü olduğu yıldı. Dilekçenin 2 Mayıs'ta reddedilmesi üzerine hareketin önderleri Ashton'daki küçük bir grevi, genel grev haline dönüştürdüler. Kısa zamanda grev Lancashire, Cheshire ve diğer bazı sanayi bölgelerine yayıldı. Grevciler kent kent dolaşıyorlar ve kendilerine katılmayan yerlerde buhar kazanlarının tıkaçlarını çıkartıp atıyorlardı. Grev bu nedenle, "Tıkaç Ayaklanması" diye de anıldı. Grevciler arasındaki iletişim noksanlığı nedeniyle hareket ağır yayılmakla beraber, kuzeyde Aberdeen'deki sendikalar bile greve katıldılar. Bu kez de hareketin öncüsü O'Conner'in sinirlerinin bozulacağı tutmuştu. İrlandalı lider'in birdenbire bu grevin, Tahıl Yasasına Karşı Birliğin Anti-Corn Law Association bir komplosu olduğunu ilan etmesi üzerine, genişlemekte olan grev yenilgiyle sonuçlanmış oldu. Böylece Çartist hareket bir gerileme dönemine girdi.

1848 devrimlerinin bütün Avrupa'da büyük heyecan yarattığı yıllarda Çartist harekette de bir canlanma olduysa da fazla etkin olamadı. Ancak 1852 yılından başlayarak hareketin önderliğine, daha önce de hareketin içinde önemli bir rol oynamış olan ve 1848 yılında tutuklanarak ağır koşullar altında iki yıl süreyle bir hücrede tecrit edilmiş durumda kalan ve emekçi sınıfın baskısıyla salıverilen Ernest Jones geldi. Jones, çıkardığı **Halk Gazetesi** (People's Paper) aracılığı ile hareketi yeniden etkin hale getirmeye çalışıyordu. Marx ve Engels, gazetenin yayına

başladığı 1852 yılından 1856 sonuna kadar gazeteye yazı yazdılar ve çıkmasına katkıda bulundular. Bu yakın ilişki sonucu Marx ile Engels'in Çartist hareket içinde gittikçe daha belirleyici bir rol oynaması sonucunu doğurdu. Ne var ki Jones'un burjuva radikalleri ile yakın işbirliğine girmesi, Marx ile Engels'in gazeteyle ilişkilerini kesmelerine neden oldu. Yine de Çartist hareket bu yeniden canlanma döneminde (1850-1858) eski gücüne kavuşamadıysa da, işçiler arasında sendikalaşma ve özellikle enternasyonalizm düşüncesinin yerleşmesinde önemli bir rol oynadı.

Marx'ın, "İngiliz işçilerinin, on üç yıl boyunca hayran olunacak bir direnmeyle sürdürdükleri bir kavga" diye söz ettiği Çartist Hareket, sendikalaşma ve enternasyonalist fikirlerin yerleşmesine olan katkısının yanısıra, *Fabrika Yasaları*'nın, *On Saat Tasarısı*'nın, kadın ve çocukların çalıştırılması ile ilgili yasaların ve *Tahıl Yasaları*'nın kaldırılması gibi konularda İngiliz emekçi sınıfına öncülük etmiştir. (Bkz. *Fabrika Yasaları*, *On Saat Tasarısı*, *Çocukların Çalıştırılması Komisyonu*, *Tahıl Yasaları*)

Çocukların Çalıştırılması (İstihdamı) Komisyonu (Children Employment Commission): Avrupa'da sanayi devriminin gerçekleştiği 19. yüzyılda, bu devrimin, emekçi kitleleri üzerinde yarattığı etkileri incelerken Marx, araştırmalarında daima İngiltere'yi esas almış ve bunun nedeni olarak da, en güvenilir ve düzenli bilgilerin, istatistiklerin bu ülkede bulunmasını göstermiştir. Gerçekten de İngiltere'de bu yüzyılda, kapitalizmin yerleşme ve gelişme çabası içerisinde, bir yandan emekçi sınıflar üzerindeki zorlu baskı ve emek sömürüsü sürerken, bir yandan da İngiliz bürokrasisinde emekten yana güçlü bir oluşum yaşanmıştır. Kurulan çeşitli İş Komisyonları ile, İçişleri

Bakanlığına bağlı Fabrika Denetmenleri (İş Müfettişleri) aracılığı ile, kapitalizmin İngiliz sanayi proletaryasına karşı uyguladığı sömürü, en azından, bunların hazırladıkları raporlarla kamuya duyurulmuş ve denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Bu çabalar çoğu kez, burjuvazinin bir organı durumundaki Parlamento'ya rağmen sürdürülmüştür. İşte fabrika yönetmelikleri ile yasalarına uygun olmayan biçimde, çeşitli manüfaktürlerde ve işkollarında çalıştırılan çocukların ve gençlerin durumlarını araştıran Çocukların Çalıştırılması Komisyonu, bu tablo içerisinde sürekli faaliyet göstermiş ve yetki alanı içerisine giren konularda düzenli raporlar yayımlamıştır. Bu komisyon raporlarından Engels, **İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu**'nda yararlandığı gibi, Marx da **Kapital**'de büyük ölçüde yararlanmıştır. Biz burada, mekanik güçlerin sanayie uygulandığı yıllarda, kapitalizmin çocuk emeğini sömürmede gösterdiği acımasız uygulamaları bu komisyonun raporlarına dayanarak kısaca gözden geçireceğiz.

> "Dantela yapımı ile uğraşan halk arasında, krallığın diğer yerlerinde ve hatta uygar dünyada görülmemiş bir sefalet ve ızdırap vardır. ... Dokuz-on yaşındaki çocuklar, sabahın ikisinde, üçünde ya da dördünde çul yataklarından zorla kaldırılmakta, bir dilim ekmek için gece saat ona, onbire, onikiye kadar çalıştırılmaktadır. Elleri ayakları yorgunluktan bitkin, vücutları kavruk, yüzleri kireç gibi, insanlıkları taş gibi uyuşukluğa dönüşmüş. ... Tam bir kölelik düzeni; hem toplumsal, hem fizik, hem ahlak ve hem de manevi yönden. ...Virginia ile Carolina'lı pamuk yetiştiricilerini yeriyoruz. Oysa onların zenci pazarlarından, kamçılarından, insan eti bezirganlarından, kapitalistlerin kâr ve kazançları uğruna tüller ve danteller örmek için sürdürülen insanlığın bu yavaş yavaş kırımı daha mı az lanetliktir?"

"William Wood, dokuz yaşında. İşe 7 yıl 10 aylıkken başlamış. Önce "kalıp taşıma" işinde çalıştı; hazırlanmış kalıpları kurutma odasına götürür, sonra da boş kalıpları geri taşırdı. Haftanın altı günü işe sabah altıda gelir, gece dokuzda işten çıkardı. "Haftanın altı günü gece saat dokuza kadar çalışırdım. Yedi ya da sekiz hafta bu böyle sürdü." 12 yaşındaki J. Murray şöyle diyor: "Tornayı çevirir, kalıp dökerim. Sabah altıda, bazen dörtte gelirim. Akşamdan bu sabahın altısına kadar bütün gece çalıştım. Önceki geceden beri yatağa yatmadım... Ben üçbuçuk şilin alıyorum. Gece çalıştığım için fazladan bir şey almıyorum. Geçen hafta iki gece çalıştım."

"Lüks dantelacılık, kötü beslenen ve nadiren et yiyen, çocuklar ve gençler tarafından Northampton, Oxford ve Bedford kırsal kasabalarında yapılmaktadır. Küçük çocuklar, havasız ve rutubetli odalarda, yere oturmuş, eğilerek çalışırlar. Bu yorucu durumda vücudu desteklemek için, kızlar gelişme çağında, insanın kaburgalarını birbirine geçiren ve dar göğüslü olmayı bu yörelerde genel bir görünüş haline getiren tahta balinalı korseler giyerler. Çoğu pis hava içinde kımıldamadan oturmaktan ileri gelen aşırı hazımsızlık çektikten sonra genellikle veremden ölürler. Hemen hiç eğitim görmezler ve hiçbir ahlaki terbiye de almamışlardır. Gösterişe bayılırlar. Bu iki etkenin sonucu ahlaki durumları içler acısıdır; fahişelik de aralarında çok yaygındır."

Çocukların Çalıştırılması Komisyonu'nun hazırladığı çeşitli raporlardan yapılan bu alıntılar, kapitalizmin gelişmesi, sermaye birikiminin devam etmesi ve burjuvazinin şık hanımları ile beylerinin dantelli giysilerle donanmasının emekçi sınıflara nelere malolduğu yeterince anlatmaktadır.

Bu emekçi çocukların, fiziksel ve ahlaki durumlarının yanısıra, "kültür" düzeyleri de, Komisyon üyelerinden birisi ile yaptıkları şu ilginç konuşmada açıkça görülür; Jeremiah Haynes, yaşı 12: "Dört kere dört 8 eder; dört tane dört 16 eder. Kral bütün para ve altınların sahibi olan kimsedir. Kraliçenin oğlu Prenses Alexandra'dır. Prenses erkektir." William Turner, yaşı 12: "İngiltere'de yaşamıyorum. Sanırım orası bir ülke." Henry Matthewman, yaşı 17: "Şeytan iyi bir kimsedir. Nerede oturur bilmiyorum." (Çocuk emeğinin sömürüsü konusunda daha ayrıntılı bilgi için, Engels'in yukarıda anılan yapıtı ile **Kapital'in Birinci Cildi**'nin 3. Kısım, 10. Bölümüne bakınız.)

D

Dağıtım (Distribution): Genel anlamda, bir toplumda, toplam üretimden bireyin payına düşen hisse. Ancak Marx, dağıtımı, ürünlerin dağıtımı ve böylece üretimden uzak ve ondan bağımsız bir olgu gibi kabul eden görüşlere karşı çıkar. Çünkü ona göre dağıtım, ürünlerin dağıtımı olmaktan önce, 1) *üretim araçlarının* dağıtımı ve 2) toplumun üyelerinin çeşitli üretim alanları arasında dağıtımı, yani, bireylerin belirli *üretim ilişkilerine* tabi tutulmasıdır. Bu nedenle, "Ürünlerin dağıtımı, üretim sürecinin içinde bulunan ve üretimin yapısını belirleyen bu dağıtımın sonucundan başka bir şey değildir." (**Katkı**, s. 262)

Şu halde, dağıtım, belirli bir tarihsel üretimin bir sonucudur ve *üretim* ile dağıtım arasında karşılıklı bir etkileşim, diyalektik bir bağ vardır.

Değer ve Değer Biçimleri (Value and Forms of Value): Bütün metalar, *değişim* alanına, *kullanım-değerleri* ya da kumaş, buğday, tablo gibi ticari mallar olarak girerler. Bunlar hem yararlı nesneler ve hem de değer taşıyıcıları oldukları için metadırlar. Birisi, fiziksel ya da doğal biçim, birisi de değer-biçim (*değişim-değeri* taşıyan biçim) olmak üzere, iki biçime sahip oldukları sürece, ancak *meta* olarak görünürler, ya da meta biçimine bürünürler.

Günlük yaşamımızda biz, çevremizde binlerce şeyin,

hatta birbirleriyle karşılaştırılmaları olanaksız gibi görünen şeylerin (diyelim bir tablo ile çizmenin) birbirleriyle eşitlendiğini, birbirleriyle değişildiğini görürüz. Bütün bu metalarda bulunan ortak özellik, emeğin ürünleri olmalarıdır. Ürünleri birbirleriyle değiştirirken bireyler, çok farklı türden emekleri birbirleriyle eşitlemiş oluyorlar. Bu çok farklı türden metaların birbirleriyle değişilebilmeleri bu metaların ortak bir niteliğe sahip bulunduklarını tanıtlar. Bu ortak özellik o metaın değeri, yani, **üretimde harcanan toplumsal bakımdan gerekli emek zamanı ya da miktarıdır.** İşte çok farklı türden metaların birbirleriyle değiştirilmelerini sağlayan şey, taşıdıkları bu değerdir.

> "Değer olarak bütün metalar, donmuş emek-zamanının belirli kitlelerinden başka bir şey değildir." (**Kapital I**, s. 54)

Değer teorisinin temellerini, başlıca temsilcileri Adam Smith (1728-80) ile David Ricardo (1722-1823) olan İngiliz klasik ekonomi politik okulu atmıştı. Bunlar, daha önceki iktisatçıların aksine, burjuva toplumun gerçek servetinin emek ürünü olan ve emeği içeren metalardan oluştuğunu öne sürerek, *emek değer teorisini* kurmuş oluyorlardı. Bu teoriye göre, metaların değerini (ve dolayısıyla da fiyatını) belirleyen şey, ne piyasadaki arz talep, ne dolaşımdaki para miktarı ve hatta ne de şu ya da bu metaın nesnel yararlı niteliğiydi. Bu değeri belirleyen biricik şey, metaların üretiminde harcanan *toplumsal bakımdan gerekli emek* miktarıydı. Ne varki bu iktisatçılar, geliştirdikleri bu değer yasasını, her şeyin değeri üzerinden alınıp satıldığı kapitalist sistemin akla uygunluğu ve haklılığının bir kanıtı gibi yorumluyor ve kapitalist ekonomiyi toplumsal üretimin en yetkin sistemi, insan doğasına en uygun ebedi bir düzen olarak savunuyorlardı. Bunlar, *kârın*, *rantın*, *faizin*, değerin parçaları olduklarını bildikleri halde, *artı-değer*in kökenine inemiyorlardı. Marx, artı-

değerin kökenini ilk kez bütün ayrıntılarıyla **Kapital**'de ortaya koyduğu gibi, değerin yalnız ve yalnız *canlı emek* tarafından yaratıldığını, makineler ile öteki iş ve üretim araçlarının, yalnız maddeleşmiş emek olduklarını ve bu nedenle de herhangi bir değer yaratmadıklarını, kapitalist üretim ilişkilerinin, tarih içerisinde geçici bir ekonomik ilişkiden başka bir şey olmadığını bilimsel bir biçimde tanıtlıyordu.

A. Değerin basit ya da raslansal biçimi

En basit değer ilişkisi, bir metaın, başka türden bir meta ile olan ilişkisinde görülür. İki metaın değerleri arasında bir ilişki kurduğumuz zaman, ancak tek bir metaın değerini en basit biçimde ifade etmiş oluruz.

20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da
20 yarda keten bezi, bir ceket değerindedir.

ifadesinde iki ayrı türden meta, iki değişik rol oynamaktadır. Keten bezinin değeri, ceket ile ifade ediliyor, yani ceket burada bir araç hizmetini görüyor. Keten bezi aktif, ceket pasif bir rol oynuyor. Keten bezinin değeri, nispi değer olarak ifade ediliyor, nispi biçimiyle ortaya çıkıyor. Oysa ceket, eşdeğer görevini yerine getiriyor, eşdeğer biçimiyle görünüyor. Burada keten bezinin değeri ancak nispi olarak, yani bir başka meta ile oranlanarak ölçülüyor. Bu nedenle, keten bezinin değerinin bu nispi (görece) biçimi, eşdeğeri olan bir başka metaın (ceketin) varlığını öngörüyor. Bu değer ifadesinde bir raslansallık olduğu açıktır. Şöyle ki, bir metaın nispi ya da eşdeğer rolü oynaması, değer ifadesindeki raslansal durumuna bağlıdır. "Yani değeri ifade olunan meta oluşuna, ya da içerisinde değerin ifade edildiği meta oluşuna bağlıdır." (**Kapital I**, s. 64)

B. Toplam ya da genişlemiş değer biçimi

(20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da = 10 libre çay, ya da = 40 libre kahve ya da = 1 kile buğday, ya da = 2 ons altın, ya da = 1/2 ton demir, ya da = vb...)

Yukarıdaki eşitliklerde, tek bir metaın değeri, keten bezinin değeri, artık, metalar aleminin sayısız başka üyeleri ile ifade edilmiş oluyor. Sayılan bütün metaların değeri şimdi keten bezinin değerinin aynası haline gelmiştir. Burada, keten bezini yaratan emeğin, biçimleri ne olursa olsun ister terzilik, ister çiftçilik, madencilik, vb. biçiminde olsun, her türlü insan emeği ile eşit olduğu ve bu nedenle de, cekette, buğdayda, demirde ya da altında somutlaşmasının hiçbir önemi olmadığı açıkça görülür. Keten bezi bu eşitlikler aracılığı ile, yalnız tek meta ile, çeketle değil, bütün metalar alemiyle toplumsal ilişki içerisine girmiştir. İlk basit değer ifadesinde, keten bezi ile ceket arasındaki eşitlik raslansaldı, oysa şimdi, farklı metalar ile ifade edilen keten bezinin değeri hep aynı kalmakta, dolayısıyla raslansallık ortadan kalkmaktadır.

C. Değerin Genel Biçimi

1 Ceket	=	
10 libre çay	=	
40 libre kahve	=	
1 kile buğday	=	20 yarda keten bezi
2 ons altın	=	
1/2 ton demir	=	
x kadar A metaı, vb.	=	

Bu eşitliklerde, bütün metalar, basit biçimde, bir ve aynı meta ile eşitlendikleri için birlik halinde ifade edilmektedirler. Bu gelişmiş değer biçiminde, bütün metaların değerleri, bu amaç için seçilmiş tek bir meta ile, yani

keten bezi ile ifade ediliyor. Tek bir meta öteki tüm metaların değerlerinin eşdeğeri rolünü üstlenmiş oluyor. Keten bezine eşitlenen bütün metaların değer büyüklükleri artık birbirleriyle karşılaştırılabilir hale gelmiştir.

Burada söz konusu olan, hiç kuşkusuz, metalar aleminde seçilip ayrılan ve kendisine eşdeğer rolü verilen tek bir metaın, nispi (görece), değer ölçüsü olarak iş görmesidir. Böylece, seçmiş olduğumuz keten bezi evrensel eşdeğer niteliğini kazanmıştır. "Keten bezinin maddi biçimi, şimdi artık, bütün metaların değerinde ortak bir biçime bürünmüştür; ve bunun için de hepsiyle ve herbiriyle değişebilir duruma gelmiştir." Keten bezi üreten dokumacının bu iş için harcadığı özel emeği, bu durumda, toplumsal bir niteliğe bürünmüş olur. Yani, keten bezinde somutlaşan insan emeği, öteki bütün metalarda somutlaşan emeklere eşit kılınmıştır. "Genel değer-biçimi, her türlü fiili emeği, hepsinde bulunan ortak özelliğe, yani genel insan emeği ve insan emek-gücünün harcanması olma niteliğine indirgenmesidir." (a.g.y., s. 82)

D. Para biçimi:

20 yarda keten bezi	=	
1 ceket	=	
10 libre çay	=	
40 libre kahve	=	2 ons altın
1 kile buğday	=	
1/2 ton demir	=	
x kadar A metaı	=	

Değerin genel biçiminde, tek bir meta evrensel eşdeğer olarak seçilmiş ve bütün öteki metaların dışında tutulmuştu. Bu eşdeğer meta toplumsal bir nitelik kazanmış, **para-meta** durumuna, ya da para olarak işlev

görecek hale gelmişti. Metalar aleminde evrensel eşdeğer rolü oynamak şimdi artık bu metaın **toplumsal tekeline** girmiştir. Tarihsel süreç içerisinde, insanlar arasında yapılagelen alışverişte bu seçkin ve ayrıcalıklı yere tek bir meta, **altın** ulaşabilmiştir. İşte bunun için yukarıdaki eşitlikte, keten bezinin yerini altın almış, keten bezi ise öteki metalar arasındaki doğal yerine geçmiştir. Bundan önceki biçimde keten bezi genel eşdeğer idi, şimdi ise altın **genel eşdeğerdir**. Metalar aleminde altın, bu tekeli ele geçirdiği andan başlayarak artık, **para-meta** niteliğini kazanır. Ve şimdi, değerin genel biçimi, **para-biçimi**'ne dönüşmüştür.

Bir metaın, diyelim emektar keten bezinin nispi değerinin, para rolünü oynayan altın ile basit ifadesi, keten bezinin fiyat-biçimidir. Keten bezinin fiyat biçimini yazarsak:

> 20 yarda keten bezi = 2 ons altın, ya da eğer 2 onsluk altın, sikke olarak 2 sterlin ise, 20 yarda keten bezi = 2 sterlindir.

Değerin basit biçiminden, para-biçimine kadar izlediği yol, ana çizgileriyle böyle özetlenebilir. Marx, değer biçiminin bütün sırrının içinde gizli olduğu basit **meta-biçimi**nin, en sonunda ulaştığı **para-biçimi**nin de çekirdeğini oluşturduğunu söyler ve burjuva iktisadının elini bile sürmediği bu işi üstlenerek, değerin, "... en yalın ve hemen hemen fark edilemeyecek biçiminden, gözkamaştırıcı para-biçimine gelinceye kadar" izlediği yolu incelemiş olduğunu kaydeder. (a.g.y., s. 62)

Değişim (Exchange): Metaların, doğrudan doğruya ya da para aracılığı ile el değiştirmesidir.

İlkel topluluklarda insanlar, ancak kendi gereksin-

melerini karşılamak için ürün üretiyorlardı. Zamanla çobanlık ve çiftçiliğin gelişmesiyle ilk *işbölümü* meydana gelmiş ve artık ürünler birbirleriyle değiş tokuş (trampa) edilmeye başlanmıştır. İnsan gereksinmelerinin çeşitlenmesi ile de genel bir eşdeğer olan para ortaya çıkmıştır. İşbölümünün artması ve ürünlerin *meta* biçimini almasıyla değişim, ekonomik hayatta önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

Marx'a göre değişim, üretim ile tüketim arasındaki uğraklardan (moment) birisidir. *Üretim, dağıtım, değişim* ve *tüketim* aynı sürecin içindeki farklı uğraklardır ve süreç daima üretimden başlar. Burada belirleyici aşama üretim, dolayısıyla *üretim biçimi*dir.

> "Belirli bir üretim, belirli bir tüketimi, bir dağıtımı, bir değişimi belirler, o, aynı zamanda, bu farklı uğrakların karşılıklı ilişkilerini de düzenler." (**Katkı**, s. 266)

Bu sayılan uğrakların arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu da unutmamak gerekir. Diyelim, değişim alanı genişlediği zaman, üretim hacmi büyüdüğü gibi, tüketim gereksinmeleri de üretimi belirler.

Birey, dağıtımda payına düşen hisseyi, değişim yoluyla elde eder.

> "Üretim, gereksinmelere cevap veren şeyleri yaratır; dağıtım, bunları toplumsal yasalara uygun olarak bölüştürür; değişim, bu bölüştürülen şeyi ... bireysel gereksinmelere uygun olarak gerçekleştirir." (a.g.y., s. 252, 253) (Bkz. *Üretim Biçimi, Değişim Biçimi*)

Değişim Biçimi (Mode of Exchange): Emek ürünlerinin toplumsal dağıtım şekli. Ürünlerin dağıtım ve değiş-

şim biçimi her şeyden önce üretim biçimine bağlıdır. Diyelim orta çağda, feodal üretim biçiminde, toprak beyinin elkoyduğu toplumsal servet, serf emeğinin sömürüsüne dayandığı gibi, kapitalizmde de ücretli emeğin sömürülmesine dayanır.

Engels, **Anti-Dühring**'de, toplumsal üretim ile kapitalist mal edinme (temellük) arasındaki çelişkinin, ekonomik bunalım dönemlerinde patlama noktasına ulaştığını söyler. "Üretim biçimi, değişim biçimine başkaldırmıştır." (s. 437) Çünkü, fabrika içerisinde gitgide toplumsallaşan emeğin yarattığı *üretim biçimiyle*, emek ürünlerinin, *dağıtım ve değişim* yoluyla hâlâ özel mülkiyetin konuları olmaya devam etmesi arasındaki çelişki doruk noktasına ulaşmıştır. Kapitalist üretim biçimi mekanizması, bu değişim biçimi nedeniyle, kendi yarattığı üretici güçlerin baskısı altında işlemez hale gelmiştir. Şu halde, üretim biçimi ile *değişim biçimi* arasında diyalektik bir bağın bulunduğunu söyleyebiliriz. (Bkz. *Değişim, Üretim Biçimi*)

Değişim-Değeri (Exchange-Value): Bir metaın değeri, bu metaı üretmek için *toplumsal bakımdan gerekli emek* miktarıyla belirlenir. Bu değer, toplumsal bir ilişki içerisinde, bir meta bir başka meta ile kıyaslanınca, niceliksel bir ifade olarak, *değişim-değeri* biçiminde de görülebilir. Diyelim, bir sandalyenin değeri tek başına, üretimi için harcanan emek miktarıyla değil de, bir başka metaın aracılığı ile, iki meta arasında niceliksel bir ilişki kurularak belirlenebilir. Örneğin, bir sandalye = 10 kg buğday denilebilir. Bu karşılaştırmada, buğday, sandalyenin değerini belirlemeye yaramaktadır. Kurulan bu eşdeğerlikde, buğdayı üretmek için harcanan emek miktarıyla, sandalyenin yapımı için harcanan emek miktarlarının aynı olduğu anlamı çıkar. Değeri, başka bir metaın değeriyle

belirlenen meta (örneğimizde, sandalye), **nispi değer** biçimine bürünmüştür. Bir başka metaın değerini belirlemeye yarayan meta ise (örneğimizde, buğday) **eşdeğer** biçimine bürünmüştür.

Üretilen metalar, farklı **kullanım-değerleri**, belli bir nicel oranda, birbirleriyle değiştirilebilir. Örneğimizde sandalye, buğday ile değiştirilebilir. *Bir kullanım-değeri*nin bir başka kullanım-değeri ile değiştirildiği bu nicel oran, metaın **değişim-değerini** oluşturur.

Ne var ki, bu değer ifadesinde bir raslansallık olduğu açıktır. Yani, bir metaın **nispi** ya da **eşdeğer rolü** oynaması, değer ifadesindeki raslansal durumuna bağlıdır. Değişim-değeri, değerin bu **raslansal** biçiminde **para** biçimine gelinceye kadar, uzun bir tarihsel gelişme yolu izlemiştir. (Bkz. *Değer ve Değer Biçimleri*)

Değişmeyen Sermaye ve Değişen Sermaye (Constant Capital and Variable Capital): Amacı *artı-değer* üretmek olan kapitalist, serbest piyasadan iki özel türde meta satın almak durumundadır. Kapitalist, sermayesinin bir kısmı ile *üretim araçları* satın alırken öteki kısmı ile de *emek-gücü* satın alır. Marx, değer ve artı-değer üretiminde, sermayenin bu iki farklı kısmının oynadıkları rolü şöyle irdeler:

Üretim süreci sırasında kullanılan üretim araçlarının değeri, ürüne aktarılmış olur; çünkü, üretim araçlarının üretimi için gerekli emek, nihai ürünün üretimi için gerekli toplam emeğin bir kısmıdır. Üretim araçları, *emek süreci* sırasında, kaybettikleri *kullanım-değerleri* oranında yeni ürünlere değer katmış olurlar. Öyleyse, üretim araçları yeni bir değer yaratmamakta, dolayısıyla da, sermayenin bunlara yatırılan kısmı, yeni bir değer ya da artı-değer yaratmamaktadır. Bu kısım sadece ürünün değe-

rinde olduğu gibi korunmakta ve ürün satıldığında kapitaliste geri dönmektedir. "Üretim araçları yönünden asıl tüketilen şey, bunların kullanım-değeridir ve bu kullanım-değerinin emek aracılığı ile tüketimi, ürünü meydana getirmektedir." (**Kapital I**, s. 223) Yatırılan sermaye açısından ise, sermayenin, üretim araçları, hammadde, yardımcı malzemeler ve iş aletlerince temsil edilen kısmı, üretim süreci sırasında, miktar bakımından bir değer değişimine uğramadığına göre, bu kısma, sermayenin değişmeyen kısmı, ya da kısaca, **değişmeyen sermaye** denir.

Bu ifade hiç kuşkusuz, sermayenin bu kısmının hiç değişmeyeceği anlamına gelmez. Bu kısım, üretimin boyutları ile orantılı olarak değişeceği gibi, üretim araçlarının üretimindeki teknik değişmelerle -dolayısıyla değerlerindeki artma ya da düşüşlerle- bağıntılı olarak bir değişiklik gösterecektir. Değişmeyen sermaye, artı-değer üretiminin zorunlu koşulu olduğu halde, bizzat artı-değer üretmediği için 'değişmezdir.' Üretimde yararlanılan araç ve gereçler değerlerini kendi yaşamları süresince ürüne düzenli olarak aktarmış olurlar.

Öte yandan, sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmı, üretim sürecinde bir değer değişimine uğrar. Fiilen harcanan canlı emeğe yatırılan bu kısmın, değerinin bir eşdeğerini yeniden ürettiği gibi, bir fazlalığı da, değişen koşullara göre, şu ya da bu miktarda bir artı-değeri de üretir. "Sermayenin bu kısmı, durmadan, değişmeyen bir büyüklükten değişen bir büyüklüğe dönüşür." (a.g.y. s. 225) Bu nedenle buna, sermayenin değişen kısmı, ya da kısaca, **değişen sermaye** denir.

Metaların değerlerinin oluşmasında, *canlı emek* ile üretim araçlarının oynadıkları rolün çözümlenmesi, kapitalist sömürünün bilimsel bir biçimde açıklanmasında büyük bir önem taşır. Klasik burjuva iktisatçıları, sermayeyi yalnızca, *sabit ve döner sermaye* diye ikiye ayırıyor-

lardı. Marx bu konuda önemli bir adım daha attı. Sermayeyi değişmeyen ve değişen sermaye olarak ikiye ayırdı. Artı-değerin üretilmesinde bu kısımların oynadıkları rolü açıkça ortaya koydu. Yaratılan değerin biricik kaynağı canlı emekti, üretim araçlarının değeri ancak bu emek-gücünün aracılığı ile üretim süreci sırasında hiç değişmeksizin (ya bütünüyle ya da parça parça) yeni ürüne aktarılmış oluyordu. Emek-gücüne yatırılan değişen sermayenin değeri ise sabit değildi, emek süreci içerisinde artı-değer yaratıyor ve büyüyordu.

Ekip Sistemi (The Gang-System): Marx, *'Sermaye Birikimini'* ele aldığı Kapital'in I. Cildinin Yedinci kısmında, *Kapitalist Birikim Yasasını* örneklendirirken, İngiliz tarım proletaryasının o dönemde içinde bulunduğu durumu anlatır ve "Kapitalist üretim ve birikimin uzlaşmaz karşıt niteliği hiçbir yerde, İngiliz tarımındaki (hayvancılık dahil) ilerleme ile, İngiliz tarım emekçisinin durumundaki gerilemede olduğu kadar kendisini zalimce ortaya koyamaz." der. (**Kapital I**, s. 690)

Sanayileşme ile birlikte kentlere sürekli göç, çiftliklerin bir araya toplanarak tarımın kapitalistleşmesi, ekilebilir toprakların dokuma sanayinin gereksinmesi olan hammaddeyi karşılamak üzere mera haline getirilmesi ve benzeri nedenlerle kırsal bölgelerde sürekli bir *artı-nüfus* meydana gelir ve köylülerin içinde barındığı ve yaşadığı kulübelerin yıkılmasıyla bu tarımsal nüfus zorla yerlerinden edilmiş olur. Bir bölgede, insan ne kadar seyrek olursa, 'nispi artı-nüfus' o kadar büyük, çalışma olanakları o kadar kıt, tarımsal nüfusun, barınabilecekleri yerlere göre mutlak fazlalığı o derece üstün demektir. Şu halde, buralarda yerel artı-nüfus birikimi yoğunlaştığı gibi insanlar de en kötü koşullar altında adeta üstüste yaşamak zorunda kalırlar. (Bkz. *Nispi Artı-Nüfus*) Topraktan zorla sürülüp çıkartılan insanlar, kitle halinde, dağınık küçük köylerde ve kasabalarda toplanırlar. Sayıları azal-

dığı halde işbulma imkânları da azalmış, sefalete düşmüşlerdir. Şimdi yapılacak tek şey, düne kadar bağımsız olan bu küçük çiftçilerin, en sefil barınma koşullarına da katlanarak, büyük toprak sahipleriyle, büyük çiftçilerin kölesi haline gelmektir. (Bkz. *Kapalı Köyler ve Açık Köyler*) Artık en düşük ücreti bile kabul etmek onlar için doğa yasası haline gelmiştir. Toprak, üzerindeki sürekli 'nispi artı-nüfusa' karşın, gene de seyrek nüfuslu bir yerdir:

> "... Arasıra çok yumuşak kalpli bir toprakbeyinin kendi eseri olan yalnızlık ve issizlıktan yakındığı da görülür. Lord Leicester, Hookham Şatosu'nun tamamlanması üzerine kendisini kutlamaya gelenlere şöyle diyordu: 'İnsanın kendi ülkesinde yapayalnız olması hüzünlü bir şey. Çevreme bakınıyorum, benimkinden başka ev yok. Ben, Devler Şatosu'nun deviyim ve bütün komşularımı yuttum.'" (a.g.y., s. 709)

İşte bu 'varlık içinde yokluk' koşulları altında, tarımsal faaliyetlerin olağanüstü arttığı dönemlerde -özellikle hasat zamanlarında- geçici olarak tarım işçisine büyük gereksinme duyulur.

> "Geçici ya da yerel emek gereksinmesi, ücretlerde yükselmeye yolaçmaz, ama kadınlarla çocukların zorla tarlalara gönderilmelerine ve giderek daha küçük yaşlarda sömürülmelerine yolaçar. Kadınlarla çocukların sömürülmeleri büyük boyutlara ulaşır ulaşmaz, bu durum, erkek tarım emekçilerini artı-nüfus haline getirmenin ve ücretlerini düşürmenin bir aracı haline gelir. İngiltere'nin doğusunda bu kısır döngünün parlak bir sonucu olarak, burada ancak kısaca ele alınacak olan, 'ekip sistemi' denilen şeyi yaratmıştır." (a.g.y., s. 710)

Bu ekip sistemi, kimi kontluklarda bütünüyle, kimi kontluklarda yer yer egemendir. Diyelim, Lincolnshire kontluğunda arazinin büyük bir kısmı eski bataklıkların kurutulmasıyla kazanılmış zengin alüvyonlu topraklardır. Bir zamanların bataklık ve kumluk arazisi şimdi hububat ve yüksek *rant* denizi halini almıştır. Buralarda yepyeni çiftlikler doğup gelişmiş ama yeni kulübelerin yapılmaması bir yana, eskiler de yıkılmış ve gerekli tarım işçileri ancak millerce uzaktaki açık köylerden, tepelerin çevresini dolanan uzun yolların aşılmasıyla sağlanabilmiştir. Bu geniş çiftliklerde oturma olanağı bulabilen emekçiler (ki bunlara 'devamlı emekçiler' denir) yalnızca, sürekli yapılması gereken zor ve atla yapılan türdeki tarım işlerinde kullanılırlar. Geri kalan ve 'hafif' türden işler gezginci ekiplere yaptırılır. Bu ekipler, kadınlarla her iki cinsiyetten gençleri (13-18 yaş arası) ve yine her iki cinsiyetten çocukları (6-13 yaş arası) kapsayan 10 ile 40-50 kişilik gruplardır.

> "Başlarındaki ekipbaşı, daima sıradan bir tarım emekçisidir, ama genellikle külhanbeyi denilen cinsten, serseri, ayyaş, fakat girişken ve becerikli-dir. Çiftçinin emrinde değil, kendi emrinde çalışan ekibi o kurar ve toplar. Çiftçi ile genellikle parça-başı anlaşma yapar... Ekip başları, çiftlik çiftlik dolaşırlar ve böylece ekiplerine yılın 6 ilâ 8 ayında iş bulurlar. Bu nedenle, emekçi aileler için, yalnız arasıra çocuk çalıştıran tek çiftçinin yanında çalışmaktansa, böyle bir ekipte onun emrinde çalışmak çok daha kârlı ve güvenlidir. Bu durum, ekip başının etkisini açık köylerde öylesine artırmıştır ki, çocuk işçi genellikle ancak onun aracılığı ile çalıştırılabilir... Bu sistemin 'kusurları' arasında, çocuklarla gençlerin aşırı çalıştırılması, çiftliklere gidiş dönüş sırasında, 5, 6 ve bazen 7 mile ulaşan uzun yürüyüşler ve

ensonu ekibin uğradığı 'moral' çöküntü sayılabilir... 13-14 yaşındaki kızların, aynı yaştaki arkadaşlarından gebe kalmaları olağan şeylerdir. Ekibi oluşturan açık köyler, 'Sodom ve Gomorra'lar' halini alır ve buralardaki gayrimeşru doğum oranı, ülkenin geri kalan yerlerindeki oranın iki katına ulaşır. Doğan çocuklar, eğer 'sakinleştirmek' için verilen afyon işlerini bitiremezse, bu ekiplerin gelecekteki üyeleri olurlar." (a.g.y., s. 711-712)

Gezginci ekip sistemini, hem ekonomik hem ahlaki boyutlarıyla enine boyuna inceleyen Marx, bu konuyu, çeşitli kontluklarda kurulan yeni çiftliklerin, bataklıkları kurutarak, "yabanıl otlardan arındırılmış toprakları ile bu yabanıl insan otları, kapitalist üretimin karşıt iki kutbudur" diyerek sona erdirir.

Ekonomi Politik (Political Economy): Engels, **Anti-Duhring**'de, "Ekonomi politik, en geniş anlamda, insan toplumunda maddi yaşama araçlarının üretim ve değişimini yöneten yasaların bilimidir" der. (s. 249)

Yaşamlarını sürdürebilmek ve gereksinmelerini karşılayabilmek için insanlar birer *kullanım-değeri* olan nesneleri üretirler ve bunları değişirler. "Varlıklarının toplumsal üretiminde insanlar aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar." (**Katkı**, s. 25) Bu *üretim ilişkileri*, üretici güçlerin gelişme düzeyine bağlı olarak değiştiği için tarihsel bir nitelik taşır. Tarih içerisinde gösterdiği bu değişikliğin yanısıra "İnsanların üretim ve değişim koşulları ülkeden ülkeye ve her ülkede kuşaktan kuşağa değişir." (**Anti-Dühring**, s. 250) Öyleyse ekonomi politik, tarihi mekana ve zamana göre farklılıkları ayırdeden tarihsel bir bilimdir. *Üretim ve değişim*in tarih içerisinde geçirdiği evrimin her basamağına

özgü yasalarını ayrı ayrı irdeleyen ekonomi politik ancak bu irdeleme sonunda, üretim ilişkileri için her zaman geçerli genel yasaları saptayabilir. Belirli üretim ve değişim biçimleri için geçerli yasaların, tarih içerisinde bu üretim ve değişim biçimlerine ortaklaşa sahip her ülke ve bütün dönemler için genel geçerlilikleri olması doğaldır.

İmdi, **ekonomi politik, toplumsal üretim ilişkilerinin,** yani insanlar arasındaki **ekonomik ilişkilerin gelişmesini** inceleyen ve gelişmesinin farklı evrelerinde, toplum içinde maddi malların, **üretim, dağıtım ve değişim koşullarını etkileyen yasaları irdeleyen ve saptayan bilimdir.** Nitekim Marx da, o güne değin -sanırım bu güne değin de -yazılmış en kapsamlı ekonomi politik kitabı da diyebileceğimiz **Kapital**'in önsözünde, "bu yapıtta, kapitalist üretim tarzını ve bu tarza tekabül eden üretim ve değişim koşullarını" inceleyeceğini ve son amacının da, "modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmak" olduğunu vurgular. (**Kapital I**, s. 16, 18) Marx ayrıca, kapitalist üretimin eliştirel bir çözümlemesini yaptığı bu yapıtta, bu *üretim biçimi*nin taşıdığı uzlaşmaz çelişkilerin, kapitalizmin sonucu ve daha üst düzeyde bir toplum düzeninin kurulma koşullarını nasıl hazırladığını da bilimsel olarak tanıtlar.

Ekonomi politik, insanın temel ekonomik faaliyetlerini incelediği ve üretim biçimleriyle ilişkilerinin **özünü** ortaya çıkardığı, dolayısıyla **devrimci** bir kimliğe bürünerek sömürü mekanizmasını açıkladığı, bundan kurtulmanın **teorik** ipuçlarını verdiği -ekonomi politikten politikaya geçişin yollarını gösterdiği- için, egemen kapitalist sınıflarca tarafsızlığına kuşkuyla bakılır. Oysa, ekonomi politiğin çıkarttığı bütün sonuçlar, kendi inceleme alanının doğal verileridir ve sınfsal niteliği varlık nedeninin doğal bir sonucudur.

Ekonomik Yapı (Economic Structure): Yaşamak için üretmek zorunda olan insan, aynı zamanda diğer insanlarla ilişkiler kurmak, *üretim ilişkileri*nde bulunmak durumundadır. Bu nedenle de üretim toplumsal bir faaliyettir. İşte "Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun ekonomik yapısını" belirlediği gibi, üzerinde hukuki ve siyasal üstyapının yükseldiği somut temeli de oluşturur. (**Katkı**, Önsöz, s. 25)

Ne var ki, üretim ilişkileri ve dolayısıyla *üretim biçimi*, ekonomik yapı ile bir bütünlük içerisinde olmakla beraber onunla özdeş değildir. Zira, toplumun ekonomik yapısı yalnız üretim ilişkilerinin bütünü tarafından değil, bu ilişkilerin özgül bileşimleri tarafından oluşturulur. Üretim ilişkilerinin niteliğini, üretim araçlarının mülkiyet biçimi belirlediğine göre, bu mülkiyet biçimi temel sınıfların yapısını da belirler. Üretim ilişkileri de, ekonomik yapı da değişmeyen, donmuş şeyler olmayıp, üretici güçlerin tarih içerisindeki evrimi ile birlikte değişiklik gösterir.

Engels çeşitli yerlerde, Marx'la birlikte geliştirdikleri materyalist tarih anlayışı gereği, tarihte **nihai** belirleyici öğenin, gerçek hayatın üretimi ve yeniden üretimi olduğunu, ama bunun, ekonomik öğenin **biricik etmen** olduğu anlamına gelmediğini vurgular. Alman sosyal demokrat yazar Heinz Starkenburg'a yazdığı 25 Ocak 1894 tarihli mektupta bu konuda şunları söyler:

> "Biz ekonomik koşulları, tarihi gelişmenin nihai koşulları olarak görüyoruz. ... Politik, hukuksal, felsefi, dinsel, edebi, sanatsal, vb. gelişme ekonomik gelişmeye dayanır. Ama bütün bunlar, birbiri üzerine etki yaptığı gibi, ekonomik temel üzerine de etki yapar. Ekonomik durum **biricik etkin neden**, geriye kalan her şey edilgin sonuç değildir. Burada söz konusu olan, daima nihai olarak kendisini belli eden ekonomik zorunluluğa dayalı karşılıklı bir etkileşimdir." (**Selected Corespondence**, s. 467)

Şu halde, bir toplumda, yasal, politik, ideolojik, kültürel ve benzeri üstyapı kurumları, o toplumun ekonomik yapısını yansıtmakla beraber burada sözkonusu olan tek yanlı ve sonal bir belirleme olmayıp karşılıklı etkileşimdir. Toplumdaki hukuk ve politik sistemler, kendi başlarına buyruk olarak gelişmekten çok, toplumun ekonomik yapısındaki gelişmelere şu ya da bu ölçüde bağımlıdırlar.

Elbirliği ya da Ortaklaşa Emek (Cooperative Labour): Elbirliği ya da Ortaklaşa Emek kısaca, çok sayıda işçinin, bir ve aynı ya da farklı fakat aralarında ilişki bulunan süreçlerde bir arada ve yanyana çalışmaları diye tanımlanabilir.

> "Çok sayıda işçinin, aynı zamanda, aynı yerde (ya da isterseniz aynı iş alanında diyebilirsiniz), tek bir kapitalistin patronluğu altında aynı türden meta üretmek üzere birarada çalışmaları, hem tarih hem mantık açısından, kapitalist üretimin çıkış noktasını meydana getirir." (**Kapital I**, s. 336)

İşçilerin tek başlarına ortaya koyabilecekleri mekanik güçlerin toplamı ile, yine aynı sayıda işçinin bir arada aynı işi yaptıkları zaman ortaya koydukları mekanik güç farklı olacaktır. Zira burada, **toplumsal bir güç** oluşmaktadır ve söz konusu olan, birarada çalışma yoluyla bireyin üretici gücünde bir artma olması değil, yepyeni bir gücün, yani **kitlelerin ortak gücünün** yaratılmış olmasıdır. Birçok kuvvetin, tek bir kuvvet halinde kaynaşmasından doğan bu yeni gücün yanısıra, doğrudan toplumsal temas halinde çalışma, işçinin bedensel canlılığını artıran bir rekabet dürtüsünün doğmasına da neden olur.

Bir arada çalışan bir düzüne insan, diyelim 144 saatlik ortaklaşa işgününde, ayrı ayrı çalışan 12 işçinin

12'şer saatlik çalışmalarından, ya da ard arda 12 gün çalışan tek bir işçiden çok daha fazla iş çıkartacaktır. "Bunun nedeni, insanın, Aristotales'in dediği gibi, politik bir hayvan olmasa bile, herhalde toplumsal bir hayvan olmasıdır." (a.g.y., s. 341)

Bir taş ya da tuğla yığınını, tek bir işçi bir yerden bir yere on günde taşırsa, 10 işçi yanyana dizilerek elden ele aynı işi mutlaka bir günden daha kısa bir zamanda bitirir. Aynı şekilde, bir yapıya, birkaç yerinden birden aynı zamanda başlansa, duvarcılar elbirliği halinde çalışmayı sürdürseler, diyelim 12 duvarcının 144 saatlik ortaklaşa işgününde yapıdaki ilerleme, tek bir duvarcının 12 gün süreyle ya da 144 saatlik çalışmasından daha fazla olur. "Bunun nedeni, bir insan grubunun uyum içerisinde çalışırken elleri ve gözlerinin hem arkada, hem önde olması ve bir ölçüde devamlı uyanık bulunmasıdır." (a.g.y., s. 342)

Burada verilen örnekler, en yalın çalışma biçimleri ile ilgili olmakla beraber, yapılan iş karmaşık da olsa, elbirliği yapan kimselerin basit sayısı, çeşitli işlemlerin farklı kimseler arasında dağıtılması olanağını doğurur ve iş aynı zamanda yürütülerek, tamamlanması için gerekli zaman kısaltılmış olur. Elbirliği ya da ortaklaşa çalışma, kapitalist üretim tarzının daima temel biçimini oluşturur ve bu yalın haliyle de, bu üretim biçiminin gelişmiş aşamasındaki şekillerle yanyana bulunmaya devam eder.

Marx, **Kapital**'in I. Cildinde, yalın elbirliği konusundaki bu irdelemelerinden sonra, daha ileride, **Kapital**'in III. Cildinde, ortaklaşa emeğe yeniden değinir ve bu tür emeğin hem pratik ve hem de zihinsel alandaki varlığına ve önemine işaret eder:

> "... evrensel emek ile ortaklaşa emek arasında bir ayrımın yapılması yerinde olur. Her iki tür emek de, üretim sürecinde kendi rollerini oynar, birbiri

içerisine geçer, ama her ikisi gene de farklıdır. Evrensel emek, her tür bilimsel emek, keşifler ve buluşlardır. Bu emek kısmen, canlı emeğin elbirliğine, kısmen de daha önce yaşamış kimselerin emeklerinden yararlanmaya dayanır. Öte yandan, ortaklaşa emek ise bireylerin doğrudan elbirliği yapmalarıdır." (**Kapital III**, s. 96)

Marx'ın burada öne sürdüğü 'evrensel emek' kavramı ile ilk kez karşılaşılması nedeniyle bu alıntıyı biraz açmak için şu açıklamaların yapılması yerinde olacaktır.

Evrensel emek ile ortaklaşa emek çoğu kez birbiri içerisine geçmekle beraber, ortaklaşa emeğin sonucu olarak ortaya, bireylerin **beraberce** ürettikleri bir ürün çıkmakta ve bu ürünün yaratıcısı, ürünün oluşumunda belirli ve kısmi bir rol oynayan bireyler değil, üretime katılan bireylerin ortaklaşa emeği ve deyim yerindeyse **ortaklaşa emekçiler** olmaktadır. Buna karşılık, evrensel emekte her birey, o günkü ya da geçmişteki ortaklaşa emeğin sonuçlarından yararlanmakla beraber ürünün **bütününü** yaratmaktadır. Ortaklaşa emek, bireylerin doğrudan elbirliğine dayanmakta oysa evrensel emek, dolaylı bir yararlanmaya dayanmakta ama **bireysel bir yaratı** anlamını taşımakta ve bütün bilimsel buluşları ve icatları kapsayan 'bilimsel emek' anlamına gelmektedir. Burada şunu da unutmamak gerekir ki, üretim ya da ürün derken bu yalın ya da çok karmaşık bir makine olabileceği gibi, bu makinenin icadına ya da yapımına ilişkin teorik irdelemeler ve tartışmalar ya da teknik veya teorik bir konunun incelenmesi, araştırılması olabilir. Şu halde, her türlü bilimsel buluş evrensel emeğin ürünü olduğu gibi, bütün bilgi birikimi de ortaklaşa emeğin bir sonucudur ve aslında birbiri içerisine geçmiş bu iki emek türü, insanlığa ait maddi ve manevi değerler bütününün -yani kültürün- yaratıcısıdır.

Emek (Labour): İnsanların gereksinmelerini karşılamak üzere, doğanın verilerini değişikliğe uğratırken harcanan fiziksel ve/veya zihinsel çaba.

> "Emek, her şeyden önce, hem insanın hem Doğa'nın katıldığı ve insanın kendisi ile Doğa arasındaki maddi tepkimeleri istediği biçimde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. Doğa'nın ürünlerini, kendi gereksinmelerine uygun bir biçimde ele geçirebilmek için, kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini ve vücudunun doğal güçlerini harekete geçirerek, doğa güçlerinden birisi olarak Doğa'nın karşısında yer alır. Böylece, dış dünya üzerinde etki yaparak onu değiştirmekle, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirir. Uyuklamakta olan güçlerini geliştirir ve bunları dilediği gibi hareket etmeye zorlar." (**Kapital I**, s. 193-194)

Emek, bir amaca uygun olarak harcanır ve daha önce insan zihninde tasarlanmış bir işi gerçekleştirir. Bu bakımdan, insanın çalışması ile hayvanların içgüdüsel faaliyetleri birbirinden farklı şeylerdir. Örümcek ağını usta bir dokumacı gibi örer, arı peteğini iyi bir mimarı imrendirecek gibi oluşturur, ama "en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şey, mimarın, yapısını kurmadan önce, onu imgesinde kurabilmesidir." (**Kapital I**, s. 194)

Engels, maymundan insana geçişte emeğin rolünü irdelerken, emeğin alet meydana getirmekle başladığını, maymun sürüsü ile insan toplumu arasında karakteristik ayrımın emek olduğunu kaydeder. İnsanı insan haline getiren şeyin emeğin kendisi olduğunu söyleyen Engels şöyle der:

> "... hayvan dış doğadan yalnızca **yararlanır** ve salt varlığı ile onda değişiklikler meydana getirir; insan onda değişiklikler meydana getirerek, amaçla-

rına yarar duruma sokar, ona **egemen olur**. İnsanın öteki hayvanlardan son ve temel farkı budur, bu farkı meydana getiren de gene emektir. ... O, insanın tüm varlığının başlıca temel koşuludur ve belirli bir anlamda, bu öyle bir ölçüdedir ki, emek insanı bizzat yarattı diyebiliriz." (**Seçme Yapıtlar III**, s. 80-93)

Emek Araçları (Instruments of Labour): Üretim sürecinin üç fonksiyonel parçasından biri emek araçlarıdır. Emek-sürecinin başlıca ögeleri şunlardır: 1. İnsanın kişisel faaliyeti, yani işin kendisi; 2. İşin konusu; ve 3. İşin araçları." (**Kapital I**, s. 194) İşçi ile emek aracı arasındaki ilişkiyi Marx şöyle anlatır :

> "Emek aracı, işçinin kendisi ile emek konusu arasına soktuğu ve faaliyetinin ileticisi olarak yararlandığı bir şey ya da şeyler bileşimidir. Amaçlarına uygun başka şeyler yapmak için bazı maddelerin mekanik, fizik ve kimyasal özelliklerinden yararlanır. İnsanın kendi organlarını emek araçları gibi kullanarak topladığı meyve gibi hazır yaşama araçlarını bir yana bırakırsak, işçinin ilk sahip olduğu şey, *emeğin konusu* değil, emeğin araçlarıdır." (a.g.y., s. 195)

Tarihi gelişimi içerisinde, insanın ehlileştirdiği hayvanlardan tutun da, yontulmuş taşlar, ağaçlar, kemikler ve hayvan kabukları bellibaşlı emek araçları ödevini görüyorlardı. Marx, emek araçlarının yapım ve kullanımının, *emek sürecini* başlatan insanın özgül bir özelliği olduğunu kaydeder ve bu nedenle Franklin'in, insanı alet yapan hayvan diye betimlediğini kaydeder. Daha geniş anlamda ise:

"Emek araçları arasına, emeği, emeğin konusuna doğrudan doğruya aktarmak için kullanılan ve bu nedenle şu ya da bu şekilde faaliyet iletkeni ödevi yapan araçlara ek olarak, emek sürecinin yürütülmesi için gerekli bütün nesneleri katabiliriz. Bunlar, doğrudan sürece girmezler, ama bunlar olmaksızın da süreç ya hiç yer almaz ya da ancak kısıtlı olarak yer alabilir. Bu türden evrensel emek aracı olarak yeryüzünü bir kez daha karşımızda görürüz: İşçiye bir Locus standi (tesisi yeri) ve faaliyeti için bir iş alanı sağlayan odur. Daha önceki bir işin sonucu olan ve aynı zamanda bu sınıfa dahil olan araçlar arasında işlikleri, kanalları, yolları ve benzerlerini buluyoruz." (a.g.y., s. 196)

Demek ki, insan, doğada hazır bulduğu malzemenin bir kısmını amacına uygun bir biçimde değiştirerek emek araçlarını yapıyor ve yine doğanın sağladığı malzemeyi, başlangıçta tasarladığı bir biçim değişikliğine uğratarak kendi gereksinmelerine uygun hale getiriyor.

Emek-Değer Teorisi (Labour Theory of Value): Bir metaın *değişim-değeri*nin, o metada somutlaşan *toplumsal bakımdan gerekli* emek miktarına bağlı bulunduğu konusunda Marx'ın öne sürdüğü teoridir. Burada önemli olan nokta, emeğin **toplumsal** nitelikte olması, yani emeğin, o sırada genel olarak geçerli üretkenlik derecesinde bulunmasıdır. Toplumsal bakımdan gerekli emek miktarı ya da zamanı:

"Emeğin üretkenliğinde meydana gelen her değişmeyle birlikte değişir. ... Bir metaın değeri, o metada maddeleşmiş emeğin miktarı ile doğru orantılı, üretkenliği ile ters orantılı olarak değişir." (**Kapital I**, s. 54-55)

Bu teoriye dayanarak Marx, kapitalist toplumlarda, emekçilerin sömürülmesinin kaçınılmaz olduğunu ve kapitalistlerin üretim süreci sırasında herhangi bir değer yaratmadıklarını kanıtlamak istemiştir.

Emeğin Değeri (Value of Labour): Marx, **Ücret, Fiyat ve Kâr**'ın, 'emeğin değeri ya da fiyatı' deyimini irdelediği bölümünde, aslında bu değerin, emek-gücünün üretimi ve yeniden üretimi için gerekli metaların değeri ile ölçülen *emek-gücü* değerinden başka bir şey olmadığını kaydeder. Ama işçi, *ücretini*, çalıştıktan sonra aldığından ve bir de kapitaliste verdiği şeyin kendi emeği olduğunu bildiğinden, emek-gücünün değeri ya da fiyatı, ona zorunlu olarak, bizzat emeğinin fiyatı ya da değeri gibi görünür.

> "Her ne kadar işçinin gündelik emeğinin bir bölümü ödenmeyip, yalnızca bir bölümü ödeniyorsa da ve her ne kadar artı-değerin ya da kârın kaynağını meydana getiren şey, kesinlikle, bu ödenmemiş bölüm ya da artı-emek olsa da, emeğin tamamı, ödenmiş emek gibi görünür." (**Seçme Yapıtlar II**, s. 71)

'Emeğin değeri ya da fiyatı' deyiminin ekonomik hiçbir anlamı içermediğini vurgulayan Marx, yazılarında, bundan böyle 'emeğin değeri' deyimini kullandığı zaman, sadece 'emek-gücünün değeri' deyimini halk diliyle ifade etmiş olacağını söyler. (Bkz. *Artı-Değer*)

Emek-Gücü (Labour-Power): Emek-gücünü Marx şöyle tanımlıyor: "Emek-gücü ya da emek kapasitesi (capacity for labour) sözünden, insanoğlunda varolan ve

hangi türden olursa olsun bir kullanım-değeri üretirken harcadığı zihinsel ya da fiziksel yetilerin toplamı anlaşılmalıdır." (**Kapital I**, s. 183) Öyleyse emek-gücü, bireyde, bir kapasite ya da güç olarak varolup, uygulanması ile gerçekleşiyor, kendisini ancak çalışma ile faal hale getiriyor.

Emek-gücü sahibi işçi ile, para sahibi kapitalistin karşılıklı ilişkisine gelince: Kapitalistin amacı, yalnız *kullanım-değeri* değil, değer üretmek, yalnız değer değil, aynı zamanda *artı-değer* üretmek olduğuna göre, "piyasada, kullanım-değeri değer kaynağı olmak gibi özel bir niteliğe sahip bulunan ve bunun için de fiilen tüketimi bizzat emeğin maddeleşmiş şekli ve dolayısıyla da değer yaratması olan bir metaı" bulması gerekir. "Gerçekten de para sahibi, emek kapasitesi ya da emek-gücü niteliği taşıyan böyle özel bir metaı piyasada bulur. ... Ne var ki, emek-gücü meta olarak piyasada, ancak, ona sahip olan kimsenin emek-gücünü bir meta olarak satışa sunması ya da satması halinde görülebilir. Bunu yapabilmesi için bu kimsenin, kendi emek-gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, emek kapasitesinin, yani kendi kişiliğinin kayıtsız şartsız sahibi olması gerekir." Kapitalist ile işçi, emek piyasasında eşit haklara sahip, alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelirler. Bu karşılıklı ilişkinin sürekli olabilmesi için, işçinin, emek-gücünü, yalnız belirli bir süre için satması gerekir. Eğer onu toptan ve süresiz satacak olsa, kendini özgür insan olmaktan çıkartıp köle haline dönüştürmüş olur. Oysa, "emek-gücüne daima kendi öz malı, kendi metaı gözüyle bakması gerekir ve bunu da ancak, onu, alıcının emrine geçici bir süre için vermekle yapabilir. Ancak bu yolla, emek-gücü üzerindeki mülkiyet hakkından feragat etmiş olur." (**Kapital I**, s. 183)

Şu halde, emek-gücü satıcısı (işçi) piyasada, herhangi bir *meta* satıcısı gibi, kendisine ait bulunan bu emek-gücünün *değişim-değeri*ni gerçekleştirir (onu satar ve

karşılığını alır) ve onun **kullanım-değerini** elden çıkartmış olur. Artık emek-gücünün bu kullanım-değeri belli bir süre için, onu satın alan kapitaliste aittir.

Emek-gücünün değeri ise söz konusu ülkedeki tarihsel, kültürel ve ulusal koşullar dikkate alınarak, ortalama olarak, işçi ile ailesinin hayatlarını sürdürebilmeleri, olağan bellibaşlı maddi gereksinmelerini karşılayabilmeleri, kısacası bu emek-gücünün sürekli olarak bulunması ve yeniden üretimi için gerekli olan para ile belirlenir. (Bkz. **Kapital I**, Altıncı Bölüm, **Emek-Gücünün Alım ve Satımı**)

Emek-Gücünün Değeri (Value of Labour-Power): Kapitalistin işçiden satın almış olduğu *emek gücü* (fiziksel ve/veya zihinsel çalışma kapasitesi) metanın *değişim değeridir*. Emek-gücü metanın değeri, *emek değer teorisi* burada da geçerli olduğuna göre- herhangi bir başka meta gibi belirlenir. Marx'ın ifadesiyle:

> "Emek-gücünün değeri, her metada olduğu gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla yeniden üretimi için gerekli-emek zamanı ile belirlenir. Emek-gücü bir değere sahip olduğuna göre, kendisinde maddeleşmiş ortalama toplumsal emeğin belirli bir niceliğinden daha fazlasını temsil etmez. Emek-gücü, yalnızca, bir kapasite, ya da canlı bireyin gücü olarak vardır. Öyleyse, emek-gücünün üretimi, bu bireyin varlığını öngörür. Belli bir bireyin emek gücü üretimi, onun kendisini yeniden üretmesinden ya da varlığının devamından oluşur." Şu halde, "emek-gücünün değeri, emekçinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan geçim araçlarının değeridir." (**Kapital I**, s. 186)

Emek-gücü ancak kullanılmakla gerçekleşir ve onun faaliyeti sırasında belirli miktarda insan kası, siniri, beyni, vb. harcanmış olur. Bütün bunların yerine konması işin ve işçinin devam için gereklidir. 'Öyleyse geçim araçları, onun, çalışan bir insan olarak normal durumunu sürdürmesine yeterli olmalıdır.' (a.g.y., s. 186) Yiyecek, giyecek, yakıt, barınak gibi doğal gereksinmeler, yaşadığı ülkenin iklimi ile öteki fiziksel koşullarına bağlı olduğu gibi, zorunlu denilen gereksinmelerinin çeşidi ve büyüklüğü de yine geniş ölçüde o ülkenin uygarlık düzeyine ve özellikle de işçi sınıfının içinde bulunduğu koşullara ve alıştıkları rahatlık derecesine bağlıdır.

> "Bu nedenle, diğer metalarda olduğunun tersine, emek-gücü değerinin belirlenmesine, tarihsel ve manevi bir öğe de giriyor. Bununla birlikte, belli bir ülkede, belli bir dönemde, emekçi için gerekli olan geçim araçlarının ortalama miktarı pratik olarak bilinir." (a.g.y. s. 187)

İşçi de, bütün insanlar gibi ölümlü olduğuna göre, emek piyasasında ve üretim sürecinde varlığının sürekli olabilmesi için -ki, paranın durmadan sermayeye dönüşmesi bunu gerektirir- emek-gücü satıcısının, her insan gibi döllenerek varlığını devam ettirmesi şarttır. Aşınma, yıpranma ve ölüm nedeniyle piyasadan çekilen emek-gücünün yerini, en azından aynı miktarda emek-gücü almalıdır.

> "Böylece, bu özel meta sahiplerinin soyunun pazarda varlıklarını sürdürmeleri için, emek-gücü üretimi için gerekli geçim araçlarının toplamı, emekçinin yerini dolduracak olanların, yani çocuklarının gereksinmelerini de karşılayacak şekilde olmalıdır." (a.g.y., s. 187)

Bütün bu söylenenleri Marx, **Ücret, Fiyat ve Kâr**'da şu sözlerle özetliyor:

"... görülüyor ki, emek-gücünün değeri, emek-gücünün üretimi, geliştirilmesi, bakımı ve sürdürülmesi için gerekli geçim araçlarının değeri tarafından belirlenir." (**Seçme Yapıtlar II**, s. 69)

Emeğin Konusu (Subject of Labour): Emeğin, insan gereksinmelerine uygun hale getirmek için üzerinde çalıştığı malzeme olarak tanımlanır. Örneğin, masa yapımında tahta ya da uygun bir maden emeğin konusu olabilir. "Doğanın sağladığı malzeme bir biçim değişikliği ile insan gereksinmelerine uyarlanır. Emek, kendisini konusuyla birleştirmiş, konu dönüştürülmüştür." (**Kapital I**, s. 197)

İnsan doğa üzerinde ve onunla içiçe yaşar. Doğanın bütün öğeleri, bakir topraklar, ormanlar, su, vb. insan emeğinin evrensel konularıdır. Eğer emeğin konusu, daha önceki bir emeğin süzgecinden geçmişse, yani üzerinde çalışılan şey, daha önceki bir *emek-sürecinin* ürünü ise biz buna *hammadde* diyoruz. Şu halde, emeğin konusu, doğadan doğrudan elde edilen malzeme olduğu gibi daha önce üzerinde işlenmiş hammadde de olabilir.

Emek Ürünü (Product of Labour): İster doğrudan kullanım için, ister değişim için olsun, emeğin ürettiği bütün ürünlere emek ürünü diyoruz.

Üretilen bütün metalar emek ürünüdür, ama bütün emek ürünleri *meta* değildir.

"Bir ürünün meta olabilmesi için, kullanım değeri olacağı bir başka kimseye, değişim yoluyla devredilmesi gerekir." (**Kapital I**, s. 55)

Emek-Süreci (Labour-Process): *Emek-gücü*nü serbest emek piyasasından satın alan kapitalist, bu gücü kullanmak, bundan yararlanmak için satın almıştır. "Emek-gücünü satın alan, satıcıyı çalıştırarak bu emek-gücünü tüketir." (**Kapital I**, s. 193) Emek-gücü sahibi, daha önce potansiyel (gizil) olarak varolan emek-gücünü şimdi fiili eyleme çevirir, işçi olur. Emeğinin bir *meta*da yeniden ortaya çıkması için, her şeyden önce bunu, yararlı bir iş üzerinde, bir gereksinmeyi karşılayabilecek bir şey üzerinde harcaması gerekir. Zaten kapitalist de bu gücü, belli bir *kullanım-değeri*, belirli bir nesne ürettirmek için satın almıştır. Öyleyse, emek-süreci, bir üretim faaliyeti, kullanım-değerleri üretme süreci olarak tanımlanabilir. (Bkz. *Kullanım-Değeri*)

İş ya da bir anlamda çalışma, aslında, hem insanın, hem doğanın birlikte katıldıkları ve insanın, kendisi ile doğa arasındaki karşılıklı etki ve tepkiyi, dilediği biçimde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. İnsan, doğa ürünlerini, kendi gereksinmelerine uygun biçimde ele geçirebilmek için, gerekirse, bütün organlarını, vücudunun doğal güçlerini harekete geçirir. Dış dünya üzerinde bu şekilde etki yaparak onu değiştirirken aynı zamanda, uyuklamakta olan güçlerini de harekete geçirir, bunları dilediği yönde hareket etmeye zorlayarak gelişmelerini sağlamış olur. Yani insan, doğayı değiştirirken aynı zamanda kendi doğasını da değiştirmiş olur.

Emek-süreci daima bir amaca yöneliktir ve daha önce insan zihninde tasarlanmış bir işin gerçekleştirilmesidir. Bu yönden, insanın çalışması ile hayvanların içgüdüsel faaliyetleri birbirinden çok farklı şeylerdir. Örümcek ağını usta bir dokumacı gibi örer, arı peteğini iyi bir mimarı imrendirecek gibi oluşturur, ama "en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şey, mimarın, yapısını kurmadan önce, onu imgesinde kurabilmesidir." (**Kapital I**, s. 194)

Emek-sürecine katılan insan, kullandığı araçların yardımı ile, üzerinde çalıştığı *hammadde*de, daha önce tasarlanan bir değişiklik meydana getirir. Şimdi üretilen ürün bir kullanım-değeri halini almıştır. Emek, konusuyla birleşmiş, konu dönüştürülmüş ve emek konuda maddeleşmiştir. (Bkz. *Emeğin Konusu*)

Emek-Sürecinin Yalın Öğeleri (Elementary Factors of Labour Process): Marx, emek-sürecinin şu üç temel öğeden oluştuğunu söyler: 1) İnsanın kişisel faaliyeti, yani işin kendisi; 2) Yapılan işin konusu; ve 3) İşi yapmak için kullanılan *emek araçları*.

İşçi bir iş yapmak için *emek-gücü* harcar ve bu emek-gücünü, ya doğada hazır bulunan bir malzeme ya da *hammadde*ye biçim vermek üzere emek araçlarını kullanarak uygular. İşte emek-süreci bu üç yalın öğeden oluşur, yani emekçinin kişisel emek harcamasından, üzerinde çalıştığı malzemeden ve kullandığı emek araçlarından oluşur. (Bkz. *Emek-Süreci, Emeğin Konusu, Emek-Araçları*)

Emekçiler Yasası (Statute of Labourers): Ücretli-emek ile ilgili yasal kurallar, İngiltere'de 1349 yılında, Üçüncü Edward zamanında, **Statute of Labourers, Emekçiler Yasası** ile başlamıştır. Fransa'da, 1350 tarihinde Kral John adına yayımlanan buyruk da bunun benzeridir ve aslında, İngiliz ve Fransız yönetmelikleri paralel giderler ve amaçları da özdeştir.

> "Statute of Labourers, Avam Kamarasının ısrarlı istekleri üzerine çıkartılmıştır. ... Bir yasayla, kentler ile kırsal bölgeler için, parça başı ve günlük ücretle-

rin tarifesi saptandı. Tarım emekçileri, yıllığına kiralanacak, kentlerdekiler ise 'serbest piyasa' koşullarına göre çalıştırılacaktı. Yasada belirlenenin üzerinde ücret ödenmesi hapis cezasıyla yasaklanmıştı, ama, yüksek ücret alanlar, ödeyenlerden daha şiddetli şekilde cezalandırılıyordu. Örneğin, Elizabeth'in çıraklarla ilgili yasasının 18. ve 19. bölümlerinde, yüksek ücret ödeyenlere on günlük hapis cezası öngörüldüğü halde, bu ücreti alan, 21 gün hapis cezasına çarptırılıyordu. 1360 tarihli bir yasa, cezaları daha da artırmış ve patronlara yasal ücretler üzerinden dayak yoluyla zorla işçi çalıştırmak yetkisini vermişti. Duvarcı ustasıyla dülgerleri karşılıklı olarak bağlayan her türlü birleşmeler, sözleşmeler ve yeminler, geçersiz ilan edilmişti. Emekçiler arasındaki birleşmeler (yani, ittifak kurmalar) 14. yüzyıldan başlayarak, sendikalara karşı çıkartılmış bulunan yasaların yürürlükten kaldırıldığı 1825 yılına kadar ağır bir suç sayılmıştır. 1349 tarihli Emekçiler Yasası ile bunu izleyen yasaların asıl niteliğini ortaya koyan gerçek, bütün bunlarda, devlet tarafından ücretler için bir üst sınır çizildiği halde, bir alt sınır konulmamasıdır." (**Kapital I**, s. 755, 756)

16. yüzyılda emekçilerin durumu çok daha beterdi. Ücretler güya yükselmişti. Ama bu yükseliş paranın değerinin düşmesi ve meta fiyatlarındaki artışlar oranında değildi. Yani ücretler reel olarak düşmüştü.

"Böyle olduğu halde, ücretlerin düşük tutulması konusundaki yasalar yürürlükte kaldığı gibi, 'kimsenin hizmetine almak istemediği' kimselerin kulaklarının kesilmesine ve damağalanmasına devam edilmişti. (Bkz. *Serserilere Karşı Yasalar*)

> Elizabeth, Çıraklık Yasası ile, sulh yargıçlarına bazı ücretleri saptamak ve bunları mevsimlere ve meta fiyatlarına göre ayarlamak yetkisi vermişti. I. James, bu iş yönetmeliklerini, dokumacıları, iplik eğiricilerini ve her türlü işçileri kapsayacak biçimde genişletti. II. George ise, emekçilerin, manüfaktürlere karşı birleşmelerini engelleyen yasaları genişletti." (a.g.y., s. 756, 757)

On sekizinci yüzyıl boyunca, manüfaktürün çeşitli kollarında çalışanlar ile madencilerin ücretlerinin saptanması için çeşitli yasalar ile kararnameler çıkartılmaya devam edildi. Ve ensonu 1813 yılında, ücretlerin düzenlenmesi ile ilgili yasalar yürürlükten kaldırıldı. Kapitalistin, fabrikasını, kendi özel yasaları ile yönetmesi ve tarım emekçilerinin ücretlerinin en az düzeyde tutulması karşısında zaten bunlar saçma ve gereksiz duruma gelmişlerdi.

> "Patron ile işçi arasındaki sözleşmeler, bu sözleşmelerin feshi gibi konularda, iş yasalarında bulunan hükümler, sözleşmeyi bazen patrona karşı yalnızca hukuk davası açılmasını, oysa aynı durumdaki işçi için ceza kovuşturması yapılmasını öngörmekte ve bu hükümler bugün (1873) bile yürürlükte bulunmaktadır. İşçi Sendikalarına (Trade Unions) karşı barbarca yasalar, proletarya'nın tehdit edici tutumu karşısında 1825'de kaldırıldı." (a.g.y., s. 757, 758)

Bu kaldırmaya karşın, İngiliz proletaryasının, sermayeye karşı birleşik bir güç oluşturma mücadelesi bitmiş olmadı. On sekizinci yüzyılın ortaları bu yolda verilen mücadele ile geçti. Avam Kamarası'nın tutucu üyelerinin yanısıra Liberal Parti bile:

> "Egemen sınıfların hizmetkârlığına daima hazır

İngiliz yargıçlarına 'devletin güvenliğine karşı girişilecek hareketler' için daha önce çıkartılmış yasaları bulup çıkartma ve bunları emekçilerin kuracakları birliklere uygulama yolunu açtı. Görüldüğü gibi, İngiliz Parlamentosu, emekçilere karşı, kapitalistlerin sürekli bir sendikası gibi davranışını utanmazca bir bencillik içerisinde tam 500 yıl sürdürdükten sonra, kitlelerin baskısı altında ve istemeye istemeye, grevlere ve sendikalara karşı olan yasaları yürürlükten kaldırmıştır." (a.g.y., s. 758)

Yukarıdaki satırlardan, Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin öz olarak, yüzyıl önce İngiltere'de emekçi sınıflara karşı kullanıldığı ve sendikalaşma hak ve özgürlüğünün, proletaryanın yüzyıllar boyu süren savaşımı sonucu ancak kazanılabildiği açıkça görülüyor.

F

Fabrika Yasaları (Factory Acts): Makineli sanayi için normal *işgünü* İngiltere'de ilk kez pamuklu, yunlü, keten ve ipek fabrikalarını kapsayan 1833 tarihli **Fabrika Yasası** ile başladı. Bu yasaya göre, normal fabrika işgünü, sabahın beşbuçuğundan akşamın sekizbuçuğuna kadar 15 saatti. 13-18 yaş arasındaki gençler, günün herhangi bir saatinde çalıştırılabilirdi. Özel durumlar dışında bunlar, bir gün içerisinde 12 saatten fazla çalıştırılmayacaktı. Bunlara, gün boyunca birbuçuk saat yemek paydosu verilecekti. Dokuz yaşından küçük çocukların çalıştırılması, istisnalar dışında yasaklanmıştı. 9-13 yaş arasındaki çocuklar günde 8 saat çalıştırılacaktı. Bunların gece işinde çalıştırılmaları da yasaklanıyordu. Ne var ki, yasanın boşluklarından yararlanan fabrikatörler, işçinin çalışma süresinden çalıntılar yapmanın yollarını buluyorlardı. Bu işi öylesine ustaca yapıyorlardı ki, çok deneyimli fabrika denetmenleri bile bu çalıntı zamanı saptamada acze düşüyorlardı.

Ancak, bu yıllarda **Çartist Hareket** ivme kazanmış, sermaye sınıfının sözcüleri ile siyasi temsilcileri, geçici bir süre için de olsa, işçi sınıfının desteğini kazanma zorunluluğunu duymuşlardı. (Bkz. *Çartist Hareket*) Bunlar, işgününü on saate indiren bir yasanın gerçekleştirileceğini vaat etmeye başladılar. Yeni çıkartılan 1844 tarihli ek Fabrika Yasası ile, 18 yaşın üzerindeki kadın işçilere de, yetişkin erkek işçiler ile eşit haklar tanınıyor, iş saatleri 12 saatle sınırlandırılıyor, gece çalışmaları yasaklanıyor-

du. Ayrıca, vardiya sisteminin kötüye kullanılmasını önlemek için bir dizi yeni önlemler getiriliyordu. (Bkz. *Vardiya Sistemi*) Bütün bu koşulların oluşmasında, fabrika işçilerinin sınıf bilincine ulaşmasının ve yıllardan beri **Charter**'ı politik seçim sloganı yaptıkları gibi **On Saatlik Yasayı** da ekonomik seçim sloganı haline getirmelerinin büyük katkısı olmuştu. Artık pek çok işkolunda yeni düzenlemeler sıkı sıkıya uygulanır hale gelmişti.

> "Bütün bunlar, modern üretim biçiminin doğal yasaları olarak, koşullardan giderek doğmuştur. Bunların biçimlenmesi, resmen tanınması ve devlet tarafından ilan edilmesi, sınıfların uzun savaşımlarının sonucu olmuştur. Bunların ilk sonuçlarından biri, uygulamada, fabrikadaki yetişkin erkeklerin işgününün, aynı sınırlamalara bağlı olmasıdır; çünkü üretim süreçlerinin çoğunda, çocuklarla gençlerin ve kadınların elbirliği vazgeçilmez bir şeydi. Bunun için, 1844'den 1847'ye kadarki dönemde 12 saatlik işgünü, Fabrika Yasası'na bağlı bütün sanayi kollarında genel ve tekdüze bir uygulama olmuştur." (**Kapital I**, s. 296)

1846-47 yılları, İngiltere'nin ekonomik tarihinde çığır açıcı yıllar olmuştu. Çıkartılan yasalarla, pamuk ve öteki hammaddelerden alınan ithalat vergileri kaldırılmış, **serbest ticaret dönemi** başlamıştı. Buna karşılık, yine aynı yıllarda, Çartist Hareket ile 10 saatlik işgünü savaşımı doruk noktasına ulaşmıştı. İşçi sınıfı, İngiliz Parlamentosu'nda muhalif kanatta yeni müttefikler bulmuş ve sermaye yanlısı tutucu kanadın bütün direnmelerine karşın, **On Saatlik İşgünü** parlamentodan geçmişti. 8 Haziran tarihli yeni Fabrika Yasası'na göre, 1847 Temmuz'undan itibaren 'genç kimseler' 13-18 yaş arası) ve bütün kadın işçiler için işgünü, bir ön kısaltma ile 11 saate indiriliyor

ve **1 Mayıs 1848**'den itibaren de işgünü kesin olarak, 10 saatle sınırlandırılıyordu.

Ne var ki sermaye, bu yasanın tümüyle yürürlüğe girmesini önlemek için yoğun bir kampanyaya girişti. Amaçlarına ulaşmak için, işçileri kullanmak ve boşluklardan yararlanarak onları kışkırtmak yolunu seçtiler. Kimi koşullar da sermaye lehine bir ortam yaratmıştı. 1846-47 yıllarındaki korkunç bunalım nedeniyle fabrikaların çoğu iki yılı aşkın bir süre, ya kısa süreli çalışmış ya da büsbütün kapanmıştı. İşçiler çok zor günler geçirmiş, hemen hepsi borçlanmıştı. Hem yaşamlarını sürdürmek ve hem de biriken borçlarını ödeyebilmek için daha uzun süre çalışmak onlara çıkar yol gibi görünmeye başlamıştı.

Fabrikatörler bir yandan işçilerin bu zaaflarından yararlanırken, öte yandan da, kısalan işgününü telafi etmek için ücretlerde indirim yapmaya başladılar. Önce % 10'luk bir indirim yapıldı ve işgünü 11 saate iner inmez bunu % 8'i aş'an bir indirim daha izledi. İşgünü 10 saate inince de bir o kadar daha indirim yapıldı. Bu hesaba göre, kısa zamanda ücretlerde % 25'in üzerinde bir indirim gerçekleşmiş oluyordu. İşte tam bu ortamda, işçiler arasında müthiş bir propaganda yürütülmeye başlandı. "Bu girişim sırasında, söylenen yalanın, verilen rüşvetin, yapılan tehdidin sınırı yoktu." (a.g.y., s. 297) Bu yasanın kendilerini ezdiği yolunda dilekçe veren işçiler, sonradan yapılan sözlü soruşturmada, bunların kendilerine zorla imzalatıldığını söylediler. Evet ezildikleri doğruydu ama, onları ezen bu yasa değil, fabrikatörlerdi. Bunu soruşturma sırasında iş denetmenlerine açıkça söylüyorlardı. Bu yolun sökmediğini gören fabrikatörler, bu kez de, hem basında ve hem de parlamentoda feryada başladılar. Şimdi hedef, tarafsız fabrika denetmenleri idi. Bu denetmenler, zavallı işçileri, sözde kendi insancıl heveslerine alet ediyorlardı.

Fabrika sahipleri bu konudaki çabalarını sürdürmekten caymıyorlar, son bir çare olarak işsizler arasında rekabet yaratmaya çalışıyorlardı. Bu da kalıcı bir sonuç vermedi ve **On Saatlik Yasa,** öngörüldüğü gibi **1 Mayıs 1848**'de yürürlüğe girdi. Yine de, sermaye sınıfı, kolay kolay pes edecek ve *artı-emek* sömürüsüne, yasal düzenlemeler ile de olsa kendiliğinden son verecek gibi değildi. Üstelik:

> "Bu sırada, liderleri tutuklanan ve örgütü dağıtılan Çartist partinin uğradığı başarısızlık, İngiliz işçi sınıfının kendi gücüne olan inancını sarstı. Aradan çok geçmemişti ki, Paris'teki Haziran Ayaklanması ile bu ayaklanmanın kanlı bir biçimde bastırılması, Kıta Avrupasında olduğu kadar İngiltere'de de egemen sınıfların bütün fraksiyonlarını, toprak ağaları ile kapitalistleri, borsa kurtları ile dükkâncıları, himayeciler ile serbest ticaretçileri, hükümet ile muhalefeti, rahipler ile zındıkları, genç orospular ile kocamış rahibeleri, mülkiyetin, dinin, ailenin ve toplumun kurtarılması ortak feryadında birleştirdi. İşçi sınıfı her yerde lanetlenmiş, yasa dışı ilan edilmiş ve suçlanmıştı. Şimdi yalnız On Saatlik Yasa'ya karşı değil, 1833'den beri emek-gücünün 'serbestçe' sömürülmesinin bir ölçüde sınırlamayı amaçlayan her türlü yönetmeliğe karşı da başkaldırıyorlardı." (a.g.y., s. 299)

Egemen sınıfların bütün fraksiyonlarını yanlarına alan kapitalistler, yasalara karşı giriştikleri bu ayaklanmayı, her türlü kurnazlığa ve hileye başvurarak iki yıldan fazla sürdürdüler.

Uygulamadaki bütün bu engellere ve direnmelere karşın, on saatlik işgününün resmen yürürlüğe girdiği 1 Mayıs 1848 tarihi, İngiliz emekçi sınıfının bir zaferini belirler. Yukarıda ana çizgileriyle izlenmeye çalışılan sava-

şım ve gelişmeler sonucu, 1863 yılından pek çok işkolu, sonradan yapılan ek ve değişikliklerle **On Saatlik Yasa**'nın kapsamına alındı ise de, emekle sermaye arasındaki savaşım bitmiş değildi. Yasa kapsamına giren işkollarında patronların direnmesi sürdüğü gibi, yasa kapsamına girmeyen ve özellikle küçük sanayi birimlerinde çalışma koşulları, fabrikalardan bin beterdi. Marx'ın **Kapital**'de, bu küçük sanayi kollarındaki durumu incelediği, Onuncu Bölüm, Üçüncü Kesim (s. 257-270) tüyler ürpertici olduğu kadar, parlak bir tarihsel inceleme niteliğindedir.

İşgününe yasal sınırlar getirilmesi konusunda, İngiliz proletaryasının, sermayeye karşı verdiği savaşımın yankıları, kıta Avrupasına olduğu kadar Atlantik ötesine de ulaşmış, Fransa ve Amerika'da da işçi hakları konusundaki savaşım hızlanmış ve yeni haklar elde edilmiştir. (Bkz. *Çartist Hareket, On Saat Tasarısı, İşgünü*)

Faiz: (Bkz. *Faiz Getiren Sermaye*)

Faiz Getiren Sermaye (Interest-Bearing Capital): Para-kapitalistin, sanayi ya da tüccar kapitaliste, bir faiz karşılığında verdiği borç paradır. "Parasını faiz getiren sermaye olarak değerlendirmek isteyen para sahibi, bunu bir üçüncü kişiye devreder, onu dolaşıma sokar ve sermaye olarak meta haline getirir; sırf kendisi için değil başkaları için de sermaye haline getirir. Para, yalnızca onu veren kimse için sermaye olmayıp, daha başlangıçta bir üçüncü kişiye sermaye olarak, artı-değer yaratan, kâr yaratan bir kullanım değeri ile yüklü bir değer olarak verilmiştir..." Böylece belli miktardaki para, "gerçekleşmiş sermaye olarak -kullanım-değerini, artı-değer yaratma

gücünü gerçekleştirmiş bir sermaye olarak- geri dönmek koşuluna bağlı olarak elden" çıkarılmıştır. (**Kapital III**, s. 360)

Para-kapitalistin elde ettiği faize gelince. Bu faiz, sermaye olarak kullanılan para ile sağlanan kârdan, onun payına düşen kısımdır. Marx bunu şöyle ifade eder:

> "Her ikisi de, borç veren de borç alan da, aynı para miktarını sermaye olarak harcarlar. Ama ancak bu ikincisinin elindedir ki, para, sermaye olarak iş görür. İki kişi için sermaye olarak aynı miktar paranın, çifte varlığı ile kâr, iki katına çıkmaz. Bu para ancak kârın bölüşülmesiyle her ikisi için de sermaye olarak iş görür. Borç verenin payına düşen kısma faiz denir.
>
> Bütün bu alışveriş, varsayıldığı gibi, iki tür kapitalist arasında, para-kapitalist ile sanayici ya da tüccar kapitalist arasında yer alır." (**Kapital III**, s. 370-371)

Farklılık Rantı (Differential Rent): İşlenen toprakların elde edilen verim bakımından birbirinden farklı olması, daha verimli topraklarda, kapitalist çiftçinin kendisine ayırdığı ortalama kârın üzerinde bir kâr fazlası elde etmesine neden olur. İşte elde olunan bu fazlalık "farklılık rantıdır." (Bkz. *Toprak Rantı*) Ama, aslında rantın kaynağı, toprağın kendisi değildir. Daha verimli ve daha elverişli koşullara sahip bulunan topraklara uygulanan emek, daha üretkendir ve ek bir kâr sağlaması da doğaldır.

Farklılık rantını doğuran üç ayrı etkenden söz etmek mümkündür: 1) Çeşitli topraklar arasındaki **verimlilik** farkları; 2) Pazarla olan ilişkisi bakımından topraklar ara-

sındaki **konum** farkları; 3) toprağa yatırılan **ek sermayeden** sağlanan verim farkları.

Toprakların, verimlilik ve konum farklarından ileri gelen ranta Marx, **farklılık rantı I** adını verir. Buna şöyle bir örnek verebiliriz: Yüzölçümü aynı ama verimliliği farklı üç tarla alalım. Kiracı kapitalist, her tarla için işçi tutmak, tohum, malzeme vb. satınalmak için 100 bin lira harcamış olsun. Fakat tarlaların verimliliği farklı olduğundan, kaldırılan üründe haliyle farklı olacaktır. Diyelim, birinci tarla 4, ikinci tarla 5 ve üçüncü tarla da 6 ton ürün verdi.

Ortalama kâr oranı da % 20'ye eşit dersek, bu durumda, herbir tarlada bütün tahılın üretim fiyatı (üretim gideri ve ortalama kâr) 120 bin liraya eşdeğerdir. Ton başına düşen üretim fiyatı ise, birinci tarlada, bir ton tahıl 120.000 : 4 = 30.000 liraya; ikinci tarlada, bir ton tahıl 120.000 : 5 = 24.000 liraya; üçüncü tarlada ise 120.000 : 6 = 20.000 liraya malolur.

Burada tahılın fiyatı, verimi en az olan tarlanın üretim fiyatına, yani tonunu 30 bin liraya maleden tarlanın üretim fiyatına göre saptanacaktır. Eğer bu fiyat, maloluş fiyatı 24 bin lira olan orta verimli tarlaya göre saptansa, verimi en düşük tarlayı işleten kapitalist kiracı, 4 x 24.000 = 96 bin lira elde eder ki, bu durumda kâr şöyle dursun, yatırım harcamalarını bile geri alamaz. Bu durum, verimi en az olan tarlaları kiralayan işletmecilerin tarımı bırakmalarına neden olabilir. Bu topraklar üzerinde üretimin durması ise genel tahıl miktarını azaltır. Tahıl fiyatları yükselmeye başlar ve tonu 30 bin liralık bir düzeye ulaştığı zaman, verimsiz topraklar yeniden işletmeye açılır.

Böylece, birinci tarlanın kiracısı, ürünü 120 bin liraya; ikinci tarlanın kiracısı 150 bin liraya; üçüncü tarlanın kiracısı 180 bin liraya satar. Burada, ikinci tarlanın

üretim fiyatı üzerinde sağlanan 30 bin lirayla üçüncü tarlanın üretim fiyatı üzerinde sağlanan 60 bin lira fazlalık **farklılık rantını** oluşturur.

Özetlersek: **Farklılık rantı, ortalama kâr üstünde bir fazlalıktır ve tarım ücretlilerinin emeğiyle yaratılmıştır.** İşçilerin verimlilikleri farklı topraklar üzerinde çalışması farklı bir üretkenlikle sonuçlanmış ve farklı *artıdeğer* miktarlarının oluşmasına neden olmuştur.

Farklılık rantı I'in, tarlaların bulundukları yere, yani konumlarına bağlı olarak da ortaya çıktığını söylemiştik. Burada, büyük kentlerle ilişki kurma bakımından, nehirlere, denizlere, demiryollarına ve öteki ulaştırma olanaklarına olan mesafe büyük rol oynar. Pazarlama merkezlerine yakın olan işletmeler, bu merkezlere daha uzak olanlara göre, taşıt ve benzeri giderler bakımından daha avantajlı durumdadırlar. Pazarlama merkezlerine yakın olanlar ürünlerini, uzaktan getirilen ürünlerle aynı fiyata sattıkları halde daha fazla bir kâr sağlarlar.

Toprağa ek sermayeler yatırıldığı takdirde de, farklılık rantı elde edilir. Gübreleme, sulama kanallarının açılması, çalışma yöntemlerini iyileştirme, modern makinelerin kullanılması gibi yöntemler farklılık rantını artırır. Sağlanan bu kâr fazlasına Marx, **farklılık rantı II** adını vermektedir.

Marx, kapitalist çiftçi tarafından toprağa bu biçimde uygulanan sermayeye, **la terre-capital,** toprak sermaye adını verir ve bu yatırımlarla toprağın daha iyi duruma geldiğini, verdiği ürünün arttığını ve toprağın salt malzeme olmaktan çıkıp *toprak-sermaye*ye dönüştüğünü söyler. Ne var ki, toprak sahipleri bu tip sermaye yatırımlarına karşı, sözleşme ile kendilerini güvence altına alırlar.

> "İşlenmiş bir tarla, aynı doğal nitelikteki işlenmemiş bir tarladan daha değerlidir. Toprağa katılan ve daha uzun bir süre içinde tüketilen, daha sürekli

sermaye yatırımları da çoğu kez tümüyle kapitalist çiftçi tarafından yapılır. Ama sözleşmede yükümlenilen zaman sona erer ermez ... toprağa katılmış iyileştirmeler, asıl maddenin, toprağın ayrılmaz bir niteliği olarak toprak sahibinin malı olurlar. Toprak sahibi, yeni yaptığı sözleşmede, toprağa katılan sermayenin faizini, toprak rantının kendisine ekler. ... Böylece rantı artmış olur; ve eğer toprağını satmak isterse ... şimdi değeri daha yüksek olacaktır. ... toprak sahiplerinin artan bir biçimde zenginleşmesinin, rantlarının sürekli artmasının ve ... malikanelerinin para-değerinin durmadan büyümesinin sırlarından biri de burada yatar. Böylece, toplumsal gelişmenin, kendi katkıları olmaksızın yaratılmış bir ürününü cebe indirirler." (**Kapital III**, s. 655)

Marx bu tür uygulamanın aynı zamanda tarımın rasyonel gelişmesinin önüne çıkan en büyük engellerden biri olduğunu, çünkü, kiracı çiftçinin, kiralama süresinde karşılığını almayı ummadığı iyileştirmelerden ve harcamalardan kaçındığını sözlerine ekler. (Farklılık Rantı'nın ayrıntıları için Bkz: *Kapital III, Altıncı Kısım*)

Fiktif Sermaye (Fictitous Capital): Kredi sisteminden doğan ama ne fiili para ile ne de normal iş sözleşmesi ile desteklenmemiş olan spekülatif bir sermaye biçimi. Faiz hadlerinin düşük olduğu zamanlarda, poliçelerin para gibi doğrudan değiştirildiği hallerde ortaya çıkar. O sırada bunlar yeni sermaye kaynağı gibi işlev yapar ve herhangi bir karşılığı olmadığı için de fiktif sermayedir. Spekülasyonun ve en sonunda spekülatif bunalımların nedenlerinden biridir.

Hükümet bonoları, bir fiktif sermaye biçimidir. Bunlar kamu borcunu temsil ederler ve elinde bulunduran-

lar, devletin **gelecekteki geliri** (vergiler) üzerinde hak sahibi olmakla beraber ellerindeki bono herhangi mevcut bir sermayenin karşılığı değildir. Yani bunlar, çevrilebilecekleri varolan bir sermayeyi temsil etmemekle beraber, satın alınan ve satılan ve böylece piyasada kendi dolaşımlarını sürdüren hisse senedi ve tahvillerdir. Bütün hükümet tahvilleri, zaten harcanmış bulunan sermayeyi temsil ettikleri için fiktif sermayedir. Borsadaki değerleri, sermayenin fiili değerinin üzerinde olan bağımsız hareket edebilen hisse senetleri fiktif sermayedir.

> "Bu senedin aslında temsil ettiği şey, ya devlet borçlarında olduğu gibi, parası ya da sermaye-değeri, sermayeyi hiçbir şekilde temsil etmeyen, ya da temsil ettiği gerçek sermayenin değerinden bağımsız olarak yönetilen, gelecekteki üretimler üzerinden birikmiş alacaklar ya da yasal haklardan başka bir şey değildir." (**Kapital III**, s. 499)

Fiyat (Price): "Kendi başına alındığında, fiyat, değerin parasal ifadesinden başka bir şey değildir." (**Ücret, Fiyat ve Kâr**, s. 120) Marx, bütün metaların değerlerinin altın-fiyat ya da gümüş-fiyat olarak ifade edildiklerini, altının ya da gümüşün değerinin de, bütün öteki metalar gibi, elde edilmeleri için *gerekli-emek* miktarı ile belirlendiğini söyler:

> "**Değerin parasal ifadesine**, ya da aynı şey demek olan, değerin fiyata çevrilmesine daha yakından bakacak olursak, bunun, bütün metaların değerlerine **bağımsız ve türdeş bir biçim verme** ya da bu değerleri eşit toplumsal emek miktarları olarak ifade etme süreci olduğunu görürsünüz. Değerin parasal bir ifadesinden başka bir şey olmadığı

kadarıyla, fiyata, Adam Smith 'doğal fiyat', Fransız fizyokratları ise **'zorunlu fiyat'** adını vermişlerdir." (a.g.y., s. 120)

Marx, bir metaın değeri ile o metaın pazar-fiyatı, ya da doğal-fiyatı ile pazar-fiyatı arasındaki ilişki üzerine şu saptamaları yapar: Üretim koşulları çok ayrı da olsa, aynı türdeki bütün metaların pazar-fiyatı aynıdır. Pazar-fiyatı, pazara, belirli bir maldan belirli bir miktarda sürmek için ortalama üretim koşullarında, ortalama olarak gerekli **toplumsal-emek miktarını** ifade eder. Bu durumda, bir metaın pazar-fiyatı, onun değeri ile çakışıyor demektir.

Eğer, arz ve talep birbirlerini dengeler durumda ise, metaların pazar-fiyatları, bunların doğal-fiyatlarını, yani üretimleri için gerekli-emek miktarınca belirlenen değerlerine eşit olur. Arz ve talep zaten sürekli olarak birbirlerini dengeleme eğilimi gösterirler; pazar-fiyatlarındaki dalgalanmalar, yani metaların değerlerinden gösterdikleri sapmalar, yükselmeler ve alçalmalar devamlı birbirlerini giderirler. Bu yüzden de bütün metalar, ortalama olarak, kendi değerlerinden, yani doğal-fiyatları üzerinden satılırlar.

Demek ki, ekonomi dışı müdahalelerin olmadığı hallerde fiyat, değerle sıkı sıkıya ilişkilidir. Bir masanın fiyatı, bir sandalyenin fiyatından beş kat fazlaysa, bu masaya harcanan *toplumsal bakımdan gerekli-emek*, sandalyeye harcanandan beş katı fazla demektir. Ekonomi dışı zorlamalarla, psikolojik ve fizyolojik etmenlerin rol oynadığı hallerde, toplumsal bir gerçek olan değer, metalarla, para arasındaki ilişkiyi ifade eden fiyatı belirlemez. Spekülasyonlarla fiyatlar yükseltilebileceği ya da düşürülebileceği gibi, bir tablonun ya da eski bir pulun fiyatı da bu metaların gerçek değerlerine tekabül etmeyebilir.

G

Geçim Araçları (Means of Subsistance): Bireysel tüketime giren ürünler toplamıdır. **Kapital**'in III. Cildinde Marx:

> "Metalar, üretken ya da bireysel tüketime girmek üzere, üretim araçları ya da temel geçim aracı olarak satın alınır" der. (s. 199)

Demek ki, sanayide kullanılan elektrik ya da kömür, *üretim aracıdır*, ama evlerde tüketilen elektrik ya da kömür, geçim ya da tüketim aracıdır.

Bu temel ayrımdan da anlaşıldığı gibi, geçim araçları ya da tüketim nesneleri, bireysel olarak tüketilip bitirilirler. Marx: "... emek-gücünün değeri, emekçinin varlığını sürdürmesi için gerekli geçim araçlarının değeridir" diyor. (**Kapital I**, s. 186)

Bu tanıma göre, yiyecek, giyecek, yakıt, barınak, vb. gibi, işçinin doğal varlığının devam etmesini sağlayan her şey onun geçim araçlarıdır. Emekçinin gereksinmelerini karşılayan geçim araçlarının çeşidi ve büyüklüğü, yaşadığı ülkenin uygarlık düzeyine ve alıştığı rahatlık derecesine bağlı olmakla beraber, belli bir ülkede, belli bir dönemde, emekçi için gerekli olan geçim araçlarının ortalama miktarı pratik olarak bilinir. (Bkz. a.g.y., s. 187)

Genel (Ortalama) Kâr Oranı General (Average Rate of Profit): Bir ülkede üretilen toplam *artı-değer*in, *emek-gücü* ile *üretim araçları*na yatırılan toplam *toplumsal sermaye*ye bölünmesiyle elde edilen sonuç.

> "Ortalama bir kâr oranının oluşumu, demek ki, çeşitli üretim alanlarındaki farklı kâr oranlarının basit bir ortalamasının elde etmek sorunu olmaktan çok, bu ortalamanı oluşumunda bu farklı kâr oranlarının sahip olduğu nispi ağırlık sorunudur. Yine de bu, her alana yatırılan sermayenin, toplam toplumsal sermayenin ne kadarını teşkil ettiğine bağlıdır. ... Genel kâr oranı iki etmen tarafından belirlenir: 1) Farklı üretim alanlarındaki sermayelerin organik bileşimi ve böylece, bireysel alanlardaki farklı kâr oranları ile, 2) Toplam toplumsal sermaye özel alana, bu alanda egemen olan belli bir kâr oranı üzerinden yatırılmış bulunan sermayenin nispi büyüklüğü, yani her bireysel üretim alanının, toplam toplumsal sermayeden aldığı nispi pay ile belirlenir." (**Kapital III**, s. 173-174) (Bkz. *Kâr Oranı, Ortalama Kâr*)

Gerçek Ücret ve Göreli Ücret (Real and Relative Wages): *Ücret*lerin nominal değerleri ile, emeğin yaratmış olduğu artı-değerin oranı (Bkz. *Artı Değer Oranı*) yönünden ele alındığında ücretlerin gösterdiği farklılığı belirtmek için Marx göreli ücrete işaret eder: "Gerçek ücret, emeğin fiyatını, öteki metaların fiyatıyla bağıntılı olarak ifade eder; buna karşılık göreli ücret, doğrudan emeğin, yarattığı yeni değerdeki payını, birikmiş emeğe, yani sermayeye düşen pay bakımından ifade eder." (**Ücretli Emek ve Sermaye**, s. 48) (Bkz. *Sermaye*)

Hammadde (Raw Material): Marx, doğanın doğrudan sağladığı ve insanların doğal halleriyle elde edip kullandıkları şeylerle, yine doğadan alınmakla beraber üzerinde işlenen ve bir emek içeren nesneler arasında bir ayrım yapar. Balık ya da yenilebilir hayvanlar doğrudan tüketilebileceği gibi, konserve ya da et sanayiinde hammadde olarak da kullanılır. Ağaç kütük halinde doğadan elde edilir ve kereste ya da talaş haline getirilerek çeşitli alanlarda hammadde işlevini görür. Marx'a göre hammadde zaten bir emek içermiştir.

> "İçerisinde madencilik, avcılık, balıkçılık ve tarım gibi ... doğrudan doğruya doğa tarafından sağlanan emek malzemesi bulunan istihraç sanayii dışında, sanayiin bütün kolları, emeğin süzgecinden geçmiş olan nesneler, daha önce emeğin ürünleri olan hammaddeler üzerinde çalışırlar." (**Kapital I**, s. 197)

Doğrudan doğruya doğanın ürünü diye görmeye alıştığımız hayvanlar ve bitkiler, halihazır halleriyle yalnız geçen yılların ürünleri olmakla kalmayıp, insanın denetimi ve emeği aracılığı ile, kuşaklar boyu süren bir dönüşümün sonucu ve ürünüdürler ve dolayısıyla bir insan emeği içerirler.

Bir nesne çeşitli özellikler taşıması nedeniyle, çok farklı süreçlerde hammadde olarak işgörebilir. Örneğin buğday, fırıncının, nişasta yapımcısının, içki damıtıcısı-

nın ve hayvan yetiştiricisinin hammaddesidir. Ayrıca bir ürün, aynı süreçte, hem *emek aracı*, hem de hammadde olarak kullanılabilir: Hayvancılıkta hayvan, hem hammadde, hem de gübre üretiminin bir aracıdır.

Doğrudan tüketime hazır bir ürün, daha sonraki bir ürün için hammadde olabilir: Üzümün, şarabın hammaddesi olması gibi. Buna karşılık, ürün yalnız hammadde olarak kullanılacak biçimde de olabilir: Pamuk ve dokuma ipliği gibi. Böyle bir hammadde farklı süreçlerden geçerek farklı ürünler oluştururlar. Bez, kumaş, vb. gibi.

Şu halde, bir nesneye, ürün, emek aracı ya da hammadde niteliğinin verilebilmesi için emek-sürecinde tuttuğu yere bakmak gerekir. Ayrıca, hammaddeler, *emek-süreci* içerisinde yeni bir ürün oluşurken, kendilerine özgü biçimi yitirdikleri halde, *emek araçları*, hizmet ettikleri emek-sürecinin devamı boyunca -yani kendi ömürleri boyunca- üründen bağımsız olarak biçimlerini korurlar.

Hünersiz (Yalın) Emek -Hünerli (Karmaşık) Emek (Unskilled "Simple" Labour- Skilled "Multipled" Labour): Hünersiz (Yalın) emek, ortalama olarak, özel bir gelişme sözkonusu olmaksızın, sıradan her insanın organizmasında mevcut olan emek-gücünün harcanmasıdır. "Bu yalın ortalama emek gerçi, çeşitli ülkelerde ve farklı zamanlarda nitelik bakımından değişiklik gösterirse de, belli bir toplumda veridir." (**Kapital I**, s. 44) Şu halde, hünersiz emek deyimi, gelişme bakımından herhangi bir özellik göstermeyen ve belli bir toplumda veri olan emeği ifade eder.

Buna karşılık, "Hünerli emek, yalnız yoğunlaştırılmış emek, ya da daha doğrusu, çoğaltılmış yalın emek demektir; belli miktarda hünerli emek, daha çok miktarda yalın emeğe eşit olarak kabul edilir." (a.g.y., s. 59) Diye-

lim bir saatlik hünerli emek, iki saatlik yalın emeğe eşit sayılabilir. Uygulamalar bu eşitlemenin sürekli olarak yapıldığını gösterir. Bir meta çok hünerli bir emeğin ürünü olabilir, ama değeri bakımından ele alınır, hünersiz yalın emeğin ürünü ile karşılaştırılırsa, bu onun, yalın emeğin belirli bir miktarına tekabül ettiğini gösterir. Farklı emek türlerinin, hünersiz emeğe indirgenmesindeki (ya da eşitlenmesindeki) farklı oranlar, "üreticilerin gerisinde devam edip giden bir toplumsal süreç tarafından" belirlenir; yani bu oranlar, "gelenek ve alışkanlıklar tarafından saptanmış gibidir." (a.g.y., s. 59) Zaten bütün bu emekler, **toplumsal ortalamada** birleşirler ve kapitalist üretimde önemli olan da, bireysel emeğin niteliği değil toplumsal emektir; yani, üretime katılan emek-güçlerinin hep birlikte yarattığı artı-değerdir. Marx, kapitalist tarafından satın alınıp kullanılan emeğin, ortalama nitelikte yalın hünersiz emek ya da daha karmaşık hünerli emek olup olmamasının artı-değer yaratılmasında en ufak bir önemi bulunmadığını kaydeder ve şöyle devam eder:

> "Ortalama emekten daha üstün ya da daha karmaşık nitelikteki her türlü emek, daha pahalı türden bir emek-gücü harcamasıdır; üretimi daha fazla zamana ve emeğe malolan emek-gücü, bu yüzden de, hünersiz ya da basit emek-gücüne göre daha yüksek değerdedir. ... ve bu emek, hünersiz emeğin eşit zamanda yaratmış olduğundan daha yüksek değerler yaratır. İplikçi ile kuyumcunun hünerleri arasındaki fark ne olursa olsun, kuyumcunun, kendi emek-gücünün değerine karşılık harcadığı emek parçası ile, artı-değer yaratmak için harcadığı ek bir emek parçası, nitel bakımdan birbirinden hiç farklı değildir. Kuyumculukta da, iplikçilikte olduğu gibi, artı-değer yalnızca fazladan harcanan emek miktarı ile, bir ve aynı emek-sürecinin uzatılmasın-

dan doğar; bu, birisinde mücevher yapma sürecinde, diğerinde iplik eğirme sürecinde olur." (a.g.y., s. 213)

Bu iki tür emeğin, artı-değer yaratma bakımından herhangi bir farkı bulunmadığını vurgulayan Marx, değer yaratma süreci incelenirken her seferinde, hünerli emeğin, ortalama toplumsal emeğe indirgenmesinin, diyelim bir günlük hünerli emeğin, altı günlük hünersiz emek sayılmasının kaçınılmaz olduğuna işaret eder. Bu durumda yapılacak şey -artı-değer yaratma bakımından her iki emek arasında bir fark olmadığına göre- bu gereksiz indirgeme işlemlerinden kaçınmak için, yapılacak inceleme ve çözümlemelerde, kapitalistin kullandığı işçi emeğinin, hünersiz ortalama emek olduğu varsayımına dayanarak konuyu basitleştirmektir. (a.g.y., s. 214)

İ

İddihar, Para Yığma (Hoarding): *Meta* üretimi yaygınlaştıkça, metalar artık, başka metaları satın almak için değil, bunların meta-biçimini, para-biçimi ile değiştirmek için satılır. Zamanla bu biçim değişikliğini gerçekleştirmek meta sahipleri için kendi başına bir hedef halini alır. Para-biçim artık geçici bir biçim olmaktan çıkıp durağan hale gelir. Yani para, bir küme halinde taşlaşır ve satıcı, para yığıcısı (iddiharcı) olur. Para halinde yapılan iddihar şöyle bir işlevi yerine getirme esnekliğine sahiptir: para dolaşımındaki dalgalanmalara göre bu iddihardan bir miktar para dolaşıma çıkar, ya da tersi durumda iddihar tarafından emilir.

Değerli madenler üretim kaynaklarında, öteki metalar ile dolaysız olarak değiştirilebilir. Burada meta (altın, gümüş) sahipleri bir satın almaya gerek kalmadan satış yapabilir. Yinelenen bu türlü satışlar değerli madenlerin meta sahipleri arasında dağılımını sağlar. "Böylece bütün değişim çizgisi boyunca çeşitli miktarlarda altın ve gümüş kümeleri birikir. *Değişim-değeri*ni belli bir meta biçiminde elde tutma ve biriktirme olanağı ile birlikte altın hırsı da artar." (**Kapital I**, s. 146) Bu süreç, her an kullanılmaya hazır, bu mutlak toplumsal servet biçiminin gücüne güç katar. Colombus, 1503'de Jamaika'dan yazdığı mektupta, "Altın harika bir şeydir! Ona sahip olan arzuladığı her şeyi elde eder. Altınla bir kimse ruhlar cennetinin kapılarını bile açar" diyor. Altın, satın aldığı şeylerin sırrını açığa vurmadığı için, meta olsa da olmasa da her

şey altına dönüştürülebilir. "Her şey, satılabilir ve satınalınabilir hale gelir." (a.g.y.) Dolaşım alanı artık, her şeyin som altına dönüştürülebileceği toplumsal bir imbik haline gelir.

İlkel Sermaye Birikimi (Primitive Accumulation of Capital) Burjuva iktisatçıları, ilkel sermaye birikimini (Adam Smith buna 'previous accumulation' önceki birikim diyor), kendi çalışmaları ve emekleriyle yavaş yavaş büyük serveller yığan, girişimci ruhuna sahip bireysel kapitalistlerin olağanüstü çaba ve işbilirliklerinin bir sonucu gibi gösteriyorlardı. Marx'a göre ise, *sermaye birikimi*, artı-değerin varlığını, *artı-değer* kapitalist üretimi, kapitalist üretim ise, *meta* üreticilerinin ellerinde daha önceden oldukça büyük bir *sermaye* ve *emek-gücü* kitlesinin bulunmasını öngörür. Buradaki hareketin bütünü bu yüzden bir kısır döngü gibi görünür ve bundan ancak, kapitalist birikimden önce, bu üretim biçiminin sonucu değil, çıkış noktası olan bir ilk birikimin olduğunu kabul etmekle kurtulma olanağı vardır.

> "Üretim ve geçim araçları kendiliklerinden nasıl sermaye değilse, para ve metalar da kendiliklerinden sermaye değildir. Bunların sermayeye dönüşmeleri gerekir. Ama bu dönüşümün kendisi, ancak belli koşullar altında olabilir. Yani birbirinden çok farklı türden iki meta sahibinin, yüz yüze ve temas haline gelmesi gerekir; bir yanda, başkalarına ait emek-gücünü satın alarak, ellerindeki değerler toplamını artırmak isteğinde bulunan, para, *üretim aracı* ve *geçim aracı* sahipleri, öte yanda, kendi emek-güçlerini ve dolayısıyla emeklerini satan özgür emekçiler." (**Kapital I**, s. 730)

Bu emekçiler iki anlamda özgür olacaklardır: Önce bunlar feodal toplumdaki köleler ve serfler gibi üretim araçlarının ayrılmaz bir parçası olmayacaklar, sonra da toprak sahibi köylüler gibi üretim araçlarına sahip bulunmayacaklardır. Yani bunlar, kendilerine ait üretim aracı olmayan, böyle bir yük ve engelden kurtulmuş emekçiler olacaktır. Meta pazarında bir uçta emekçiler, öteki uçta sermaye, yani üretim aracı sahibi kapitalistler olmak üzere oluşan bu kutuplaşma ile kapitalist üretim sisteminin temel koşulları sağlanmış olacaktır. Bu nedenle, kapitalist sistemin yolunu açan süreç, emekçinin elinden üretim araçlarını alan süreç olduğu gibi, ilkel birikim denen olgu da, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey değildir. "Onların mülksüzleştirilmesini anlatan bu öykü insanların tarihine, kandan ve ateşten harflerle yazılmıştır." (Bkz. *Kapital I*, s. 734-750)

Bu sürece, ilkel birikim denilmesinin nedeni, sermayenin ve bu sermayeye uygun düşen üretim tarzının tarih-öncesi aşamasını oluşturmasıdır. Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğup gelişmiştir; bu toplumdaki ekonomik ilişkilerin çözülmesi, kapitalist toplumun kurulması için gerekli öğeleri serbest bırakmıştır. Doğrudan üretici olan emekçi, ancak, toprağa bağlı bulunmaktan, bir başkasına köle, serf ya da bağımlı olmaktan çıktıktan sonra, kendi emekgücü üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunabilir. Elindeki tek metaı, emek-gücünü satabileceği her yere götürebilir özgür emek-gücü satıcısı halini alabilmesi için, ayrıca, feodal sistemin koyduğu lonca düzeninden, bunların çıraklar ve kalfalar için koyduğu kurallardan, iş yönetmeliklerinin kısıtlamalarından da kurtulması gerekir. İmdi, doğrudan üreticiyi, ücretli işçi haline getiren bu tarihsel süreç iki anlam taşır: bir yandan, bunların kölelikten ve loncaların koyduğu kısıtlayıcı bağlardan kurtulmaları

olarak görünür, öte yandan ise, bu yeni özgürleşmiş kimseler, sahip oldukları bütün üretim araçları ile, eski feodal düzenlemelerin sağladığı her türlü güvence ellerinden alındıktan sonradır ki, kendi emek-güçlerinin satıcısı haline gelebilirler.

> "İlkel sermaye birikimi emek koşullarının merkezileşmesini içerir. Yani, emek koşulları, işçi ile emeğin kendisi bakımından bağımsız bir varlık kazanır. Bu tarihsel hareket, sermayenin tarihsel doğuşu, emek koşullarını sermayeye ve emeği ücretli-emeğe dönüştüren tarihsel ayrılma sürecidir. İşte bu, kapitalist üretim için gerekli temeli sağlamış olur." (**Theories of Surplus-Value, Part III**, s. 314)

İşbölümü (Division of Labour): Marx, kapitalist anlamda işbölümünü şöyle tanımlar: "Belli bir metaı üreten özel türdeki emeğin, farklı işçiler arasında bölünmüş bir dizi yalın ve koordineli işlemler halinde parçalanmasıdır." (**Theories of Surplus-Value, Part III**, s. 268)

Marx, tarihsel olarak işbölümünün iki çıkış noktası olduğunu söyler: **Toplum içerisindeki işbölümü** ile, bir **işyeri içerisindeki işbölümü**. İşbölümü ilk kez, yaşa ve cinsiyete dayalı olarak aile içerisinde doğar. Bir ailede, kadınlarla erkeklerin gördükleri işler birbirinden farklı olduğu gibi, gençlerle yaşlıların görevleri de farklıdır. Bundan çok ayrı türde bir işbölümü ise *değişim* ile, önce topluluklar arası değişimden, daha sonra da aynı topluluk içerisindeki değişimden doğar ve gelişir.

> "Çeşitli topluluklar, kendi doğal çevrelerinde, farklı *üretim araçları* ve farklı *geçim araçları* bulurlar. Böylece üretim tarzları, yaşayışları ve ürünleri farklı olur. İşte bu farklılıklar, çeşitli toplulukların aralarında ilişki kurmalarına ve ürünlerin karşılıklı

değişimine ve dolayısıyla bu ürünlerin giderek metalara dönüşmesine yolaçar." (**Kapital I**, s. 366)

Değişime dayalı işbölümünün boyutları, nüfus büyüklüğü ve yoğunluğu ile, ulaştırma ve haberleşme araçlarının gelişme düzeyine ve bir de genel olarak üretimin eriştiği düzeye bağlıdır. Burada *toplumsal işbölümü*, birbirinden farklı ve bağımsız üretim alanları arasında değişimden doğar. Marx ayrıca, "İyi gelişmiş ve meta değişimi ile ortaya çıkmış olan her işbölümünün temelinde kent ile kır arasındaki ayrılığın" yattığını ve toplumun bütün ekonomik tarihinin, bu antitezlerin hareketinde özetlendiğini kaydeder. (a.g.y., s. 367)

Toplumdaki işbölümünde, nüfusun büyüklüğü ve yoğunluğu önkoşul olduğu gibi, bir işyerindeki işbölümü için de, aynı zamanda çalıştırılan işçi sayısı zorunlu bir önkoşuldur. İşyerindeki işbölümü pek çok bakımdan toplumsal işbölümünden farklıdır. Örneğin, *manüfaktür*deki (imalat sanayiindeki) işbölümünü karakterize eden şey, parça işçinin tek başına *meta* üretmemesi gerçeğidir. Ancak, parça-işçilerin hepsinin ortak ürünü, meta halini almaktadır. Burada, üretim araçlarının mülkiyeti tek bir kapitaliste aittir ve üretim süreci onun bilinçli denetimi altındadır. Kapitalist üretim biçimine dayalı toplumda, toplumsal işbölümü, gerekli düzenlemeler yapılmadığı için anarşik, işyerindeki işbölümü ise, *artı-değer* amacına dayalı olduğu için kaçınılmaz olarak despotiktir.

Toplumsal işbölümü sonucu, bir azınlığın, maddi varlığa, emek ve üretim araçlarına, üretilen ürüne sahip olmasına karşılık, çoğunluğun, pazarda satacak emeğinden başka bir varlığı olmayan, üretimi gerçekleştirdiği halde ondan artı bir pay almayan kimseler haline geldiği görülür. "Kaldı ki, işbölümü ve özel mülkiyet özdeş deyimlerdir: birincisinde faaliyete göre anlatılan şey, ikincisinde bu faaliyetin ürününe göre dile getirilmektedir." (**Alman İdeolojisi**, s. 63)

Makineleşme işbölümünü hızlandırdığı gibi, makinelerin gitgide özelleşmesi, işçinin de tek bir makine üzerinde sınırlı bir uzmanlığa ulaşmasını zorunlu kılar. İşçi, belli bir işi, belli bir zamanda yapan mekanik bir araç haline gelir. Bunun, kişiliğinin gelişmesi üzerindeki olumsuz etkileri açıktır. Manüfaktürde, işçinin, parça-işçi haline gelmesiyle başlayan tek bir işte uzmanlaşma süreci, makineleşme ile birlikte doruk noktasına tırmanır ve işçi makinenin değil makine işçinin yöneticisi ve denetleyicisi haline gelir. Tekdüzeleşen üretim süreci içerisinde işçi, insiyatifini kaybetmiş, sürecin maddi bir ögesi haline gelmiştir.

Ne var ki, kapitalist sistemde, teknolojinin ve dolayısıyla üretici güçlerin gelişmesiyle birlikte, önce işyerinde başlayan ve manüfaktür dediğimiz yeni teknik ve ekonomik birimde gelişen, daha sonraları da fabrika denen dev üretim birimini yaratan yine bu işbölümü olmuştur.

İşevleri: (*Bkz. Yoksullar Yasası*)

İşgücü: (*Bkz. Emek-Gücü*)

İşgünü (Working-Day): Serbest piyasada emekçi ile *meta* sahibi olarak karşı karşıya gelen kapitalist onun *emek-gücü*nü belli bir süre için satın alır. İşe koşulan emekçi, işgününün belli bir süresinde emek-gücünün eşdeğerini üretecek, geri kalan sürede de kapitalist için *artı-değer* üretecektir. İşgününün uzunluğu hiç kuşkusuz, emek-gücünün eşdeğerini ürettiği *gerekli-emek* zamanı ile, artı-değer ürettiği *artı-emek* zamanının bir toplamıdır.

İşçinin, kendi emek-gücünün eşdeğerini ürettiği gerekli-emek zamanı belli bir süredir ama kapitalist için harcadığı ve artı-değer ürettiği artı-emek zamanı hiç de sınırları belli bir süre değildir.

Kapitalist, emek-gücünü, günlük değeri üzerinden satın almıştır ve bir işgünü süresince onun *kullanım-değeri* artık kendisine eşittir. Demek ki o, işçiyi, bir gün boyunca çalıştırma hakkını elinde bulundurmaktadır. Peki ama, bu "bir işgünü süresince" ya da "bir gün boyunca" sözlerinden ne anlamak gerekir? *Emek-sürecine*, kaslarıyla, sinirleriyle, bütün yetileriyle katılan işçi için, şu kadar saatlik işgünü, uzun bir süredir de, bu sürece sermayesiyle katılan kapitalist için hiç de uzun değil, tersine kısadır bile. Bu durumda, kapitalist için acaba işgününün zorunlu sınırı ne olabilir? "Kapitalist olarak o, ancak kişileşmiş sermayedir. Onun ruhu, sermayenin ruhudur." (**Kapital I**, s. 247) Ve sermayenin tek amacı, değer ve artı-değer yaratmak, üretim araçlarını, elden geldiğince çok miktarda artı-emeği emebilecek değişmeyen öğe haline getirmektir. "Sermaye, ölü emektir ve vampir gibi, canlı emeği emmekle yaşayabilir ve ne kadar çok emek emerse, o kadar çok yaşar." (a.g.y., s. 247) (Bkz. *Sermaye; Canlı Emek ve Ölü Emek)*

Bu duruma göre kapitalist, metaların değişimi yasasına dayanmakta ve her alıcı gibi, aldığı nesnenin kullanım-değerinden elden geldiğince büyük yarar sağlama çabasındadır. Üretim sürecinin bir kutbundaki kapitalistin niyeti ve amacı besbelli ama karşı kutuptaki emekçi de buna şöyle karşı çıkmaktadır: Benim sana sattığım meta, piyasadaki öteki metalara pek benzemez. Benimkinin kullanımı, değer yaratır, hem de kendisinden daha büyük bir değer. Zaten sen de onu bu becerisinden dolayı satın alıyorsun. Sen, sermayenin kendiliğinden genişlediğini sanıyorsun ama, aslında bu, benim ekstra emek-gücü harcamamla oluyor. Sen de ben de, piyasada tek bir yasa

tanırız: Metaların değişimi yasası. Bu yasaya göre, satılan metaın tüketimi, onu satana değil, elbette onu alana aittir. İşte bu yüzden, satın aldığın bir günlük emek-gücüm sana ait oluyor. Ne var ki, bir sonraki gün yeniden emek-gücümü satabilmem için onu hergün yeniden üretmek, harcadığım gücü yerine koymak zorundayım. Yaşlılık ve benzeri doğal tükenmeler bir yana, yarın yine tıpkı bugünkü gibi, aynı normal güçle, sağlıkla ve zindelikle çalışmak zorundayım. Sen her zaman bana, "Aman savurganlık etme, nefsine uyma" der durursun. Pek de güzel söylersin! Ben de akıllı ve basiretli bir mal sahibi gibi, tek servetim olan emek gücüme mukayyet olacak, onu harvurup harman savurmaktan kaçınacağım. Her gün yalnızca onun normal ömrü ve sağlıklı gelişmesine uygun düşecek kadarını harcamaya özen göstereceğim. İşgününü sınırsız olarak büyütmekle, bir gün içinde, benim üç günde yerine koyamayacağım kadar emek-gücü tüketmem senin işine gelebilir. Böyle yapmakla, bir günlük emek-gücü için para ödediğin halde, onu üç gün kullanmış olursun. Bu hem aramızdaki sözleşmeye, hem de değişim yasasına aykırıdır. İşte bu nedenlerle ben, normal bir işgünü istiyorum; bütün satıcılar gibi malımın değerini talep ediyorum.

Görüldüğü gibi, üretim sürecinde, kapitalist ile emekçi, alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelirler. Alıcı kişiliği içerisinde kapitalist, işgününü mümkün olduğu kadar uzatmaya, elinden gelse bir işgününden iki işgünü çıkartmaya çabalama hakkını kendisinde görmektedir. Buna karşılık, alım satıma konu teşkil eden metaın özel niteliği, bunun tüketimine bir sınır konulmasını zorunlu kılmaktadır. İşçi, işgününün belirli normal bir süreye indirilmesini isterken, satıcı olmaktan gelen hakkını kullanmak çabasındadır. "Öyleyse burada bir karşıtlık, her ikisi de değişim yasasının damgasını taşıyan, iki hak arasında bir çatışma vardır." (a.g.y., s. 249) Oysa, her iki ta-

raf da kendisinde aynı hakkı gördüğüne göre, eşit haklar arasında son sözü **kuvvet** söyler. İşte bunun için, kapitalist üretim tarihinde, **normal bir işgününün** belirlenmesi için verilen yoğun bir savaşım sürüp gitmiştir. Bu savaşımın tarafları, kolektif sermaye, yani kapitalist sınıf ile, kolektif emek, yani işçi sınıfıdır. (Normal bir işgünü için özellikle İngiltere'de 19. yüzyılda emekçi halkın verdiği savaşımın ayrıntıları için, **Kapital**'in Birinci Cildinin On'uncu Bölümü ile, F. Engels'in, İngiltere'de **Emekçi Sınıfların Durumu** adındaki kitabına bakınız.)

K

Kapalı Köyler ve Açık Köyler (Close Villages and Open Villages): Ondokuzuncu yüzyılda İngiltere'de, sanayi devriminin de, tarım devriminin de canlı mayası olan emekçi sınıfın barınma koşullarını Marx, resmi kaynaklara dayanarak belgeler. Bu ülkede düzenli olarak yayımlanan Halk Sağlığı raporlarından birinde (7. Rapor, 1865) İngiliz tarım proletaryasının konut durumu şöyle anlatılır:

> "Dr. Hunter'ın raporunun hemen her sayfası, tarım emekçilerimizin konut durumlarındaki yetersizliğe ve sefalete tanıklık ediyor. Uzun yıllardır, emekçilerin durumu bu bakımdan gitgide kötüleşmektedir. Bir göz oda bulmak şimdi daha da güçleştiği gibi, bulsa bile gereksinmelerine şimdi belki geçmiş yıllarda olduğundan çok daha az uygun durumdadır. Özellikle son yirmi otuz yıldır bu kötü durum hızla artmakta ve emekçilerin konut sorunları şimdi son derece kötü bir duruma gelmiş bulunmaktadır. Emeğiyle zengin ettiği kimselerin, kendisine bir tür merhametle davranmayı uygun buldukları durumlar dışında, bu konuda tam bir çaresizlik içindedir. İşlediği toprak üzerinde başını sokacak bir yer bulması, bu bulduğu tek göz odanın doğru dürüst bir yer ya da domuz ağılı gibi bir yer olması, yoksulluğun baskısını geniş ölçüde azaltacak bir avuç bahçeye sahip olması... bütün bunlar, dilediği gibi bir konut

bulma ya da kirasını ödeyebilme gücüne değil, başkalarının 'mallarını keyiflerince kullanma hakkını' diledikleri gibi uygulamalarına bağlıdır. Bir çiftlik ne kadar büyük olursa olsun, üzerindeki emekçi konutlarının ne sayısını, ne de doğru dürüst olmasını öngören bir yasa vardır. Emeği, güneş gibi, yağmur gibi gerekli olan bir toprak üzerinde, emekçiye en ufak bir hak tanıyan bir yasa da yoktur. ... En büyük malikanelerde bile emekçinin kulübesi çok sefil ve perişan durumda olabilir. Emekçileri ile ailelerine konut diye herhangi bir ahırı yeterli bulan toprakbeyi, kira konusunda en çetin pazarlıklara girişmekten de utanmaz. Yirmi sterlin bile etmeyen bir kulübe için yılda 4-5 sterlin kira sızdırır ve bu işi, 'Ya evimde otururşun, ya da çeker gidersin; ama benden bonservis falan isteme!' diyerek tehditle sürdürür. Burası, ocağı, helası, penceresi, bir hendekten başka akarsuyu, bahçesi falan olmayan tek göz bir kulübe olabilir; ama emekçi bu haksız durumda bile çaresizdir. ... Ve sağlığı koruma yasaları, ancak kağıt üzerinde varolan ölü sözcüklerdir, bunların uygulanmaları geniş ölçüde, bu gibi inleri konut diye kiralayan malsahiplerinin keyfine bırakılmıştır. ... Parlak ama pek az görülen durumlara bakarak, İngiliz uygarlığının yüzkarası olan bu gerçeklerin ezici ağırlığını gözden kaçırmak haksızlık olur. ... Kırsal kesimdeki emekçi konutlarının ağız ağıza dolu oluşu, yalnız işin sağlık yönünü önemseyenler için değil, insanca ve ahlaklı bir yaşam sürdürülmesini dileyenler için de, yıllardır derin bir kaygı kaynağı olmuştur. Evli ya da bekar her iki cinsiyetten yetişkin kimselerin, ufacık bir odada sıkış sıkış yatıp kalkmalarının çok sık görülen durumlar olduğunu ve bu durumda her türlü ar ve haya duygularının zedelendiğini, ahlakın zorunlu olarak bozulduğunu

yetkililer raporlarında bir inanç olarak belirtmişlerdir. ... Uzun yıllar Londra'nın en berbat mahallelerinde görev yapmış olan bir taşra polis memuru, bölgesindeki kızlar için şunları söylüyor: 'Bunlardaki açık saçıklığı ve utanmazlığı, Londra'nın en berbat yerlerindeki görevim sırasında bile görmedim. Çoğu kez, büyük oğlanlar ile kızlar, analarla babalar aynı odada yatıp kalkıyorlar ve domuzlar gibi yaşıyorlar.'" (**Kapital I**, s. 698, 699,700)

Ekip biçtikleri ve küçük baş ev hayvanları besleyebildikleri topraklardan zorla sürülüp atılan insanlar, kitle halinde, kasabalarda ve küçük köylerde toplanmışlar ve tamamen toprakbeylerinin insafına terk edilmişlerdir. (Bkz. *Ekip Sistemi*) Barınma koşullarına kısaca değinilen İngiliz tarım emekçilerinin durumu, büyük toprak sahiplerinin, *Yoksullar Yasası*'nın yükümlülüklerinden kaçınmak için, toprakları üzerinde emekçi konutları bulundurmamaya karar vermelerinden sonra büsbütün berbatlaşmıştır. İşte bundan sonra İngiltere'de, **Açık Köyler** doğmuştur.

Kapalı Köyler, büyük toprak sahiplerinin egemenlikleri altındaki arazide kurulan kulübelerden oluşuyordu ve buralardaki barınma koşulları yukarıda anlatıldığı gibiydi. Ancak, toprakbeylerinin kendi toprakları üzerindeki nüfusu seyrekleştirmek yoluyla 'yoksulluk vergisinden' kurtulmak istemeleri üzerine, buradaki yerlerinden de edilen emekçiler, en yakın **Açık Köyün** yolunu tuttular.

"En yakın diyorum ama bu 'en yakın', emekçinin hergün, terini toprağına karıştırdığı çiftlikten üç dört mil ötede olabilir. Bu, günlük zahmetli çalışmaya, şimdi bir de, bir lokma ekmeğin hatırına altı yada sekiz mil yolu tepmek eklenecek ve bu, kimsenin umurunda olmayacaktır. Ve eğer karısıyla çocukları da çiftlikte çalışıyorsa, aynı şey onlar için de sözko-

nusu olacaktır. Bu uzun yolculuğun başına açtığı dert bu kadar da değildir. Açık Köylerde kulübe spekülatörleri, elden geldiğince ucuza maledecekleri bir yığın ini sığdırmak üzere küçük toprak parçaları satın alırlar. Ve işte bu sefil yerlerde (Açık Köylerde oldukları halde, kentteki en berbat konutun en kötü özelliklerini taşıyan bu barınaklarda) İngiliz tarım emekçileri yaşar giderler. ... Bu Açık Köyler, aslında, İngiliz tarım proletaryasının 'açık cezaevleri'dir. Bu kulübelerden çoğu, çevredeki bütün serserilerin gelip geçtikleri kiralık yerlerden başka bir şey değildir. En kötü koşullar altında bile, çoğu kez dürüstlüğünü ve saflığını şaşılacak şekilde korumuş bulunan kır emekçisi ve ailesi, buralarda berbat olup giderler." (a.g.y., s. 701)

İşte, on dokuzuncu yüzyılda, sanayi devrimi ile birlikte yaşanan tarım devrimi sırasında, İngiliz tarım proletaryasının barınma koşulları, ve **Açık Köyler** ile **Kapalı Köyler**'in öyküsü kısaca böyle. (Ayrıntılı bilgi için Bkz: *Kapital I, Yedinci Kısım, Beşinci Kesim*)

Kapitalist Birikimin Genel Yasası (General Law of Capitalist Accumulation): Marx'a göre, kapitalist üretim biçiminde, sermaye birikimindeki büyüme ile birlikte, bir uçta sömürücü sınıfların zenginliği, lüksü, hesapsız harcamaları artarken, öteki uçta da emekçilerin işsizliği, çaresizliği, yoksulluğu ve sefaleti yoğunlaşmaktadır. Bunu bir yasa ile şöyle ifade ediyor:

"Toplumsal servet, işleyen sermaye, bu sermayenin büyüme ölçüsü ile hızı ve dolayısıyla, proletaryanın mutlak kitlesi ve emeğin üretkenliği ne kadar büyük olursa, yedek sanayi ordusu da o kadar

büyük olur. Sermayenin genişleme gücü ile, emrindeki emek-gücünün gelişmesi de aynı nedene bağlıdır. Bunun için, yedek sanayi ordusunun nispi büyüklüğü, servetin potansiyel enerjisi ile birlikte artar. Ama bu yedek ordunun faal orduya oranı ne kadar büyükse, sefaleti, çalışma sırasında katlandığı ıstırapla ters orantılı olan toplam artı-nüfusun kitlesi de o kadar büyük olur. Ensonu, işçi sınıfının düşkünler tabakası ile yedek sanayi ordusu ne kadar yoğun olursa, resmi yoksulluk da o kadar yaygın olur. Bu, kapitalist birikimin mutlak genel yasasıdır." (**Kapital I**, s. 661-662-663) (Bkz. *Artı Nüfus*)

Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi (Historical Tendency Of Capitalist Accumulation): Marx, kapitalist birikimin tarihsel eğilimini incelediği, **Kapital**'in Otuzikinci Bölümünde, birkaç sayfa içerisinde, bu üretim biçiminin eleştirisinde ve çözümlenmesinde ulaştığı sonuçların bir serimini yapar.

Tarımda olsun, manüfaktürde olsun, küçük işletmenin temeli, emekçinin kullandığı üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetidir. Köylü ektiği toprağın, zanaatçı kullandığı araç ve gereçlerin sahibidir. Emekçinin özel mülkiyetine ve özgür kişiliğine dayanan bu üretim biçiminde, toprak parçalara bölünmüş, üretim araçları dağılmış haldedir.

"Bu üretim tarzı ancak, dar ve azçok ilkel sınırlar içerisinde hareket eden bir üretim sistemi ve toplum ile bağdaşabilir. Bunu devam ettirmeye çalışmak, sıradan ve ilkel bir şeyi, evrensel hale getirmeye çalışmak gibi boş bir çaba olur. Kaldı ki o, gelişmenin belli bir aşamasında, çözülüp dağılmasına yol açacak maddi öğeleri de (koşulları da) za-

ten yaratmış olur. O andan başlayarak, toplumun göğsünden yepyeni güç ve tutkular filiz verir, ama eski toplum düzeni bunları engeller ve üretim araçlarının toplumsal ve yoğunlaşmış birimler haline pek çok insanın cüce mülkiyetinin, birkaç kişinin dev mülkiyeti haline dönüştürülmesi, büyük halk yığınlarının, topraktan, geçim araçlarından ve emek araçlarından yoksun hale getirilmesi, halk yığınlarının bu korkunç ve ızdıraplı mülksüzleştirilmesi işlemi, sermaye tarihinin başlangıcını oluşturur. Bu bir dizi zor yöntemlerini içerir ve biz, bunlardan yalnızca ilkel sermaye birikimi yöntemi olarak çağ açıcı olan bazılarını gözden geçirmiş bulunuyoruz. (Bkz. *İlkel Sermaye Birikimi*) Doğrudan üreticilerin mülksüzleştirilmeleri, acımasız bir vahşetle ve en bayağı, en rezil, en küçültücü, en çirkin tutkuların dürtüsü altında gerçekleşmiştir. Tecrit edilmiş, bağımsız emekçi bireyin, deyim yerindeyse, kendi emek koşullarıyla (araç, gereç, toprak gibi, ç.) kaynaşmasının sonucu olan özel mülkiyetin yerini, başkalarının sözde özgür emeğinin, yani ücretli emeğin sömürülmesine dayanan kapitalist özel mülkiyet alır." (**Kapital** I, s. 781)

İşte kapitalist birikimin, doğrudan küçük üreticilerin mülksüzleştirilmeleriyle sonuçlanan bu tarihsel eğilimi, en sonunda, **mülksüzleştirenlerin mülksüzleştirilmeleriyle** noktalanır. (Bkz. *Mülksüzleştirenlerin Mülksüzleştirilmesi*)

Kapitalist Çiftçinin Doğuşu (Genesis of The Capitalist Farmer): Tarımsal nüfusun mülksüzleştirilmesi, doğrudan doğruya büyük toprak sahiplerinin doğmasına yolaçtı. (Bkz. *Tarımsal Nüfusun Topraksızlaştırılması*) Ne

var ki küçük çiftçilerin oluşumu yüzlerce yıl süren bir gelişimin sonucuydu.

İngiltere'de ilk çiftçi örneği, kendisi de serf olan çiftlik kahyasıydı. 14. yüzyılın ikinci yarısında, bunun yerini, tohumu, hayvanları ve tarım araçlarını toprak beyinin sağladığı bir çiftçi aldı. Bu çiftçinin durumu, köylülerden pek farklı olmamakla beraber, daha fazla ücretli emek sömürüyordu. Çok geçmeden de yarıcı çiftçi halini aldı; tarım için gerekli olan yatırımın yarısını o, öteki yarısını toprakbeyi sağlıyordu. Elde edilen ürünü aralarındaki sözleşme gereğince pay ediyorlardı. Bu tip çiftçi İngiltere'de uzun zaman devam etmemiş ve yerini, sermayeyi kendisi yatıran ve bunu ücretli emekçi çalıştırarak çoğaltan, artı ürünün bir kısmını (Bkz. *Artı-Ürün*), para ya da aynen toprak beyine kira olarak ödeyen gerçek çiftçi almıştır. Bu tip çiftçi, 15. yüzyılın son otuz yılında başlayıp, neredeyse bütün 16. yüzyıl boyunca devam eden tarımsal devrim ile, kırsal nüfusun yoksullaşması ölçüsünde zenginleşmiştir.

Ortak toprakların otlak haline getirilmek üzere etraflarının çevrilerek gasp edilmesi, sahip olduğu hayvan sürülerini çoğaltmasını sağladığı gibi, tarım için gerekli gübreyi de elde etmesini kolaylaştırdı. 16. yüzyılda çiftliklerin kira sözleşmeleri çok uzun süreli, çoğu zaman 99 yıllık oluyordu. Bu durum haliyle, kapitalistleşmekte olan çiftçilerin çıkarına bir şeydi. Değerli madenlerin ve dolayısıyla paranın değeri gitgide artan ölçülerde düşüyor, bu da ücretlerin düşmesi sonucunu veriyordu. Bu suretle ücretlerin bir kısmı, çiftliğin kârına eklenmiş oluyordu.

Ödediği kira, sözleşmenin uzunluğu nedeniyle, paranın eski değeri üzerinden hesaplandığı için giderek azaldığı halde, hububat, yün, et, kısacası tarımsal ürün fiyatları durmadan yükseliyor, çiftçinin para sermayesi sürekli artıyordu.

"Böylece bu çiftçiler, hem tarım emekçilerinin hem de toprak beylerinin sırtından zenginleştiler. İşte bu yüzden, İngiltere'de 16. yüzyılın sonunda, günün koşullarına göre zengin bir kapitalist çiftçiler sınıfının bulunmasına şaşmamak gerekir." (**Kapital I**, s. 762)

Kapitalist Üretim Anarşisi (Anarchy of Capitalist Production): *Meta* üreten toplumda üreticiler, aralarında herhangi bir işbirliği olmaksızın, toplumun gerçek gereksinimini saptamadan üretimde bulunur ve ürünü, sunu ve istemin karşı karşıya geldiği pazara teslim ederler. Üreticiler ile tüketiciler arasındaki toplumsal ilişki kopmuş, piyasanın kendi ilişkileri egemen olmaya başlamıştır.

"Üretici, pazara kendi malından ne kadar geleceğini, o maldan ne kadar gerekeceğini bilmediği gibi, pazarda gerçek bir gereksinmeyle karşılaşıp karşılaşmayacağını, giderlerini kurtarıp kurtarmayacağını, malının satılıp satılmayacağını bile bilmez. Toplumsal üretim anarşisinin egemenliğidir bu." (**Anti-Dühring**, s. 431)

Üretim anarşisi, piyasaya egemen olan *rekabetin* zorlayıcı yasaları ile, *üretim araçlarının* özel mülkiyetinin kaçınılmaz bir sonucudur ve ancak toplumsal alanda meydana gelir. Çünkü, her bireysel girişim düzeyinde iyi bir üretim organizasyonu olduğu halde, üretimin bütününde toplumsal bir anarşi vardır. Bu ikisi arasında bir çelişki, bir karşıtlık olduğu gibi, *toplumsal üretim* ile, üretim araçlarının kapitalist mülkiyeti arasındaki çelişki, "kendini, üretimin bireysel fabrika içindeki örgütlenmesi ile, tüm toplum içindeki üretim anarşisi arasındaki karşıtlık olarak yeniden üretir." (a.g.y., s. 434)

Üretim anarşisi her şeyden önce, görece *aşırı-üretim* bunalımları biçiminde görünür. Pazarların genişlemesi, üretimin genişlemesi ile uyumlu gidemediği hallerde *değişim* durur, pazarlar tıkanır, ürünler yığılır, nakit ödeme görünmediği gibi kredi de ortadan çekilir; fabrikalar kapanır, iflaslar iflasları, zoraki satışlar zoraki satışları izler. Gelişen teknoloji ve makineleşme sonucu zaten işlerinden olan ve görece artı-nüfus haline gelen emekçi yığınlar şimdi de fazla tüketim nesnesi ürettikleri için kendi geçim araçlarından yoksun hale gelirler. (Bkz. *Artı-Nüfus*) *üretim* ile değişim arasındaki denge kurulana dek üretim fazlası ya israf ya da imha edilir. Böylece toplumsal emek ve toplumsal ürün boşa gitmiş olur. Engels, 1825 yılından başlayarak her on yıl dolaylarında bir kez bu büyük bunalımların yaşandığını kaydeder.

Üretim araçlarının özel mülkiyeti ile, toplumun gerçek gereksinmelerinin saptandığı merkezi bir planlamanın bulunmamasından ileri gelen ve toplumsal bunalımlara yol açan üretim anarşisi ancak bu nedenlerin ortadan kaldırılmasıyla sona erebilir.

> "Üretim araçlarına toplum tarafından elkonulması ile meta üretimi ve bunun sonucu, ürünün üretici üzerindeki egemenliği ortadan kalkar. Toplumsal üretim içindeki anarşi yerine, bilinçli planlı örgüt geçer. Bireysel yaşama savaşı son bulur." İşte ancak bundan sonra insanlar, o zamana kadar yabancı bir güç olarak karşılarına dikilen toplumsal yasaları kendi özgür eylemleri ile değiştirebilirler ve kendi tarihlerini bilinçli olarak kendileri yapabilirler. "İnsanların, zorunluluk dünyasından özgürlük dünyasına sıçrayışlarıdır bu." (a.g.y., s. 447)

Kapitalist Üretimin Ayırd Edici Özelliği (Differentia Specifica of Capitalist Production): Kapital'de Marx, kapitalist üretim biçiminin genel işleyiş yasalarını ortaya çıkartmaya çalışır. Bilindiği gibi bu üretim biçiminde, bir kutupta *sermaye* sahibi kapitalistler, karşı kutupta, *emek-gücü* sahibi ücretli işçiler bulunur. Üretimin boyutlarındaki gelişme, sermaye birikiminde hızlanma demektir. (Bkz. *Sermaye Birikimi*) Ve bu birikim, bir kutupta daha çok ücretli işçileri üretir.

> "Sermayenin kendisini genişletmesi için, sermaye ile durmadan kaynaşmak zorunda kalan ve sermayeden kopup ayrılması olanaksız bulunan sermaye köleliği, yalnızca, kendisini sattığı bireysel kapitalistlerin başka başka kişiler olmalarıyla gözlerden saklanan bu emek-gücü kitlesinin yeniden üretimi, aslında sermayenin kendisinin yeniden üretiminin kökü ve esasıdır. Bu yüzden sermaye birikimi, proletaryanın çoğalması demektir." (**Kapital I**, s. 631)

Demek ki, birikim süreci, sermaye ile birlikte, bir yandan emekçi kitlesini, yani ücretli emekçiler sınıfını artırdığı gibi, bu büyüyen kitle de, yine büyümeye devam eden sermayenin genişleme gücünü artırır ve kapitalistlerde kişileşmiş olan kendi ürünlerine bağımlılıkları, çözülmesi olanaksız bir ilişki haline gelir.

> "Bu bağımlılık ilişkisi, sermayenin büyümesi ile daha yoğunlaşacağı yerde, yalnızca daha fazla genişlemiştir; yani sermayenin sömürü ve egemenlik alanı, yalnızca kendi boyutları ve egemenliği altına aldığı insanların sayısı ile genişlemektedir." (a.g.y., s. 634)

Kendi eliyle ürettiği artı-ürünün (Bkz. *Artı-Ürün*) büyük bir kısmı durmadan ek sermayeye dönüşünce işçinin

ücretinde de bir artış olması doğaldır. Böylece işçinin yaşaması ve üremesi için tüketmek zorunda olduğu nesnelerin alanı genişleyebileceği gibi, zevk alanı da genişleyebilir; hatta biraz para biriktirmesi bile olasıdır. Ama,

> "daha iyi giysiler ile yiyecekler, daha iyi muamele görmek ve efendinin bağışladığı daha geniş toprağa sahip olmak, kölenin sömürülmesini ne derece ortadan kaldırırsa, ücretli işçininkini de işte o kadar ortadan kaldırır. Sermaye birikimi sonucu emeğin fiyatındaki bir yükselme, gerçekte, ücretli işçinin kendisi için dövmüş olduğu altın zincirin uzunluğundaki ve ağırlığındaki bir gevşemedir." (a.g.y., s. 635)

Bu durum, **kapitalist üretimin ayırt edici özelliğidir.** Emek-gücünü satın alan kapitalistin amacı, kendi gereksinmelerini karşılamak için meta üretmek değil, koyduğu sermayeyi çoğaltmak, karşılığını ödediği emekten daha fazla emek içeren ve böylece kendisine hiçbir şeye malolmayan bir değeri de içinde taşıyan metalar üretmektir. **Artı-değer üretimi bu üretim biçiminin mutlak yasasıdır.** Emek-gücü, kendi değerini sermaye olarak yeniden ürettiği, ek sermayeye kaynaklık edecek, karşılığı ödenmemiş bir emek sağladığı sürece satılabilir bir şeydir.

Kâr (Profit): Kapitalist üretimin amacı, emeğin karşılığı ödenmeyen kısmının -*artı-emeğin*- ürettiği *artı-değere* elkoyarak yatırdığı sermayeyi genişletmektir. Kâr da, bir ekonomik girişimde sermayenin artışı olarak görüldüğü için, artı-değerle bir tutulur. Ancak, artı-değer yatırılan toplam sermayenin, yalnız *emek-gücüne* ayrılan değişen kısmıyla bağıntılı olduğu halde, kâr bu *toplam sermaye-*

nin bütünüyle bağıntılıdır. Bu nedenle kâra, yatırılan toplam sermayeye oranlanan artı-değerdir denebilir. Marx bu yüzden kârı, artı-değerin dönüşmüş biçimi diye niteler.

Artı-değerin, *üretim* alanında değil, *değişim* alanında doğduğu öne sürüldüğü gibi, kârın da, ürünün satışıyla gerçekleşen bir fazlalık ve sermayenin bir yavrusu olduğu öne sürülür. Oysa artı-değer nasıl ki artı-emeğin bir ürünü olarak üretim alanında doğuyorsa, artı-değerin dönüşmüş biçimi kâr da üretim alanında doğar.

Kapitalist üretim biçimi bir bütün olarak ele alındığında kâr, tıpkı, **faiz**, tüccar kârı, *toprak rantı* gibi artı-değerin çeşitli kapitalistler arasında bölüşülen belirli bir kısmıdır ve kaynağı *sermaye* değil artı-değerdir. (Bkz. *Kapital III, 1. Kısım, 1. Bölüm*)

Kâr Oranı (Rate of Profit): Kapitalist girişimin verimlilik derecesi kâr oranı ile ölçülür. Kâr oranı, *artı-değer*in, yatırılan *toplam sermaye*ye oranıdır ve yüzde olarak ifade edilir.

Örneğin, yatırılan toplam sermaye (değişmeyen **s** 160.000 ve değişen sermaye **d** 40.000 lira olmak üzere) 200.000 lira ve artı-değer **a** bir yılda 40.000 lira olmuşsa, kâr oranı **k'** şöyledir:

$$k' = \frac{a}{s+d} \times \%100 = \frac{40.000}{200.000} \times \%100 = \%20$$

Demek ki, *artı-değer oranı* **a'**, toplam sermayenin yalnız değişen kısmı **d** ile bağıntılı iken, kâr oranı **k'**; toplam sermaye **S** ile bağıntılı oluyor:

$$a' = \frac{a}{d} \times \% 100 = \frac{40.000}{40.000} \times \% 100 = \% 100$$

Kâr oranı daima, artı-değer oranından küçüktür ve bu iki oran aynı yönde bir değişme gösterirler. Artı-değer oranındaki (yani, emeğin sömürü derecesindeki) her artış, kâr oranını artırır. Kâr oranı, sermayenin değer bileşimine (*değişmeyen sermayenin değişen sermaye*ye oranına) tabi olarak da değişir. Bu ikisi arasında ters bir orantı vardır: sermayenin değer bileşimi küçülürse, kâr oranı yükselir; sermayenin değer bileşimi büyürse, kâr oranı düşer. (Bkz. *Kapital III, 1., 2., 3. Bölümler*)

Kâr oranı, sermayenin devir hızına bağlı olarak da değişiklik gösterir. Sermayenin devir dönemi kısaltılarak, üretilen artı-değer miktarı artırılabileceği gibi, bu miktara bağlı olarak kâr oranı da yükseltilmiş olur. (Bkz. *Kapital II, 16. Bölüm* ve *Kapital III, 4. Bölüm*)

Kâr oranı kapitalist üretimin devindirici gücüdür. Marx bu konuda, İngiliz sendikacı-yazar T.J. Dunning'in (1799-1873) şu sözlerini aktarır:

> "Sermaye, güvenli bir % 10 kâr ile her yerde çalışmaya razıdır; kesin % 20 iştahını kabartır; % 50 küstahlaştırır; % 100 bütün insani yasaları ayaklar altına aldırır; % 300 kâr ile, sahibini astırma olasılığı olsa bile işlemeyeceği cinayet, atılmayacağı tehlike yoktur. Eğer kargaşalık ile kavga kâr getirecek ise, bunları rahatça körükler." (**Kapital I**, s. 779, dipnot 67)

Kâr Oranında Düşme Eğilimi (The Tendency of the Rate of Profit to Fall): Bir ekonomik girişimde yatırılan *toplam sermaye*, makineler, araç ve gereçlere, bina-

lara, hammaddeye ayrılan *değişmeyen sermaye* **s** ile, *emek-gücüne* ayrılan *değişen sermayeden* **d** oluşur. Kârın kaynağı, kapitalistin, işçinin *artı-emeğinden* sağladığı *artı-değer* olduğuna göre, *kâr*, değişen sermayeye bağlı olarak değişiklik gösterecektir. *Sermayenin organik bileşiminin* (d/s) artmasıyla, değişen sermayenin toplam sermayeye oranı sürekli azaldığından, *artı-değer oranı* aynı kaldığı halde, *kâr oranı* aynı oranda düşer.

Kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, değişen sermayede, değişmeyen sermayeye ve dolayısıyle toplam sermayeye oranla görece bir azalma olması, kapitalist üretimin bir yasasıdır. Bunun anlamı, kapitalizmin kendisine özgü üretim yöntemleri ile, emeğin toplumsal üretkenliğindeki sürekli gelişme sonucu, aynı miktar değişen sermaye ile (yani emek-gücü ile) aynı sürede, daha büyük bir değişmeyen sermaye kitlesinin (makine ve hammaddenin), ürüne çevrilmesi demektir. "Bu üretim tarzı, değişmeyen sermayeye oranla, değişen sermayede gitgide görece bir azalma ve dolayısıyla toplam sermayenin organik bileşiminde sürekli bir yükselme yaratır." (**Kapital III**, s. 225) Burada, *genel kâr oranındaki* bu sürekli düşme eğiliminin, emeğin toplumsal üretkenliğindeki sürekli gelişmeyle aynı zamanda meydana gelmesi, kapitalist üretim tarzındaki çelişkinin bir ifadesidir.

Kâr oranının düşmesini engelleyen etmenlerin başında, emeğin sömürülme derecesinin yükseltilmesi gelir. Sömürü derecesi büyüdükçe kâr oranı artacaktır. Ücretlerin, emek-gücünün değerinin altına düşürülmesi, değişmeyen sermayede, işçilerin yaşamına ve sağlığına zarar verecek tasarruflara gidilmesi gibi yollara baş vurularak da kâr oranının düşmesine karşı konulabilir. (Değişmeyen sermayede yapılan tasarruflar için Bkz: *Kapital III, 5. Bölüm*)

Bütün bunların yanısıra kapitalistler en yüksek kâr

oranını elde etmek için birbirleriyle kıyasıya bir *rekabete* girişmek zorunda kalırlar. Önce, proletarya ile burjuvazi arasında başlayan ve gitgide yoğunlaşan çelişkiye şimdi bir yenisi, kapitalistler arası çelişki katılmıştır. "Rekabet, modern burjuva toplumunda hüküm süren, herkesin herkese karşı verdiği savaşın en kusursuz ifadesidir." (**İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu**, s. 154)

Bu arada bazı kapitalistler yıkılıp giderken diğerlerinin sermayesi daha da arttığı gibi, kimi zamanda tekelleşen kapitalistler işçi sınıfını daha yoğun sömürmenin yollarını bulurlar. Çelişkiler, büyük kapitalist güçler arasında da keskinleşir. Daha yüksek kâr sağlamak için, gelişmiş kapitalist devletlerin sermayeleri, emek-gücünün daha ucuz, sermayenin organik bileşiminin daha düşük olduğu az gelişmiş ülkelere akmaya başlar. (Bkz. *Sermayenin, Değer, Teknik ve Organik Bileşimi*)

Kapitalist üretim biçiminin yapısı ve işleyiş biçimi bütün bu çelişkileri içinde taşır. Kâr oranının düşme eğilimi bir yasadır. Kâr ise, bu üretim biçiminin itici ve devindirici gücü olduğuna göre, bütün bu önlemlere karşın bu yasa kapitalizmin sınırlarını belirler. Kapitalist sistemle birlikte zorunlu olarak ortaya çıkan bu yasa, yine bu sistemle birlikte ortadan kalkabilir. (Bkz. *Kapital III*, 13. Bölüm)

Kâr Oranı ve Kâr Kitlesi (Rate and Mass of Profit): Kâr oranı, üretilmiş bulunan *artı-değer*in, yatırılan *toplam sermaye*ye oranıdır. Kâr kitlesi ise, kapitalist sınıfın elde ettiği toplam kâr miktarıdır.

Kapitalizmde metalar, kendi değerleriyle değil, üretim fiyatlarıyla satılırlar. Ama bu, değer yasasının çiğnendiği anlamına gelmez. Çünkü, ürün fiyatı, değerin bir biçim değiştirmesinden başka bir şey değildir. Kimi kapitalistler

üretilen metaları, değerinin üzerinde, kimi de değerinin altında fiyatlarla satarlar. Ama bütün kapitalistler, metaların değerlerinin topunu alırlar ve kapitalist sınıfın kârı, toplumda üretilmiş tüm artı-değer kitlesine uygun düşer. Toplum ölçüsünde alındığında, ürün fiyatlarının toplamı, metaların değerlerinin toplamına eşittir, kâr kitlesi de, bütün artı değer kitlesine eşit olur. Böylece değer yasası, üretim fiyatları aracılığı ile işlemiş olur.

Kullanım-Değeri (Use Value): Bir metaın, insanın şu ya da bu gereksinmesini karşılama özelliğine, o metaın **kullanım-değeri** denir. Bütün metalar **kullanım-değerleridir.** Yani bunlar, bir eksikliği ya da gereksinmeyi, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak karşılarlar. Bu meta, ekmek, giysi, sandalye, kitap gibi birinci derecede gerekli bir nesne olabileceği gibi, mücevher ya da kapalı bir kürk gibi lüks bir nesne, makineler, petrol, demir gibi *üretim aracı* da olabilir. Bir metaın, birden fazla kullanım-değeri de olabilir. Örneğin, ham petrol, yakıt ve enerji haline dönüştürülebileceği gibi, kimyasal ürünlerin yapımı için *hammadde* olarak da kullanılabilir.

Bütün metalar birer kullanım-değeri olduğu gibi, bunların bir de *değişim-değeri* vardır. Bütün toplumlar, beslenme, barınma, okuma, vb. gibi insani gereksinmeler varolduğu ve bunların karşılanması gerektiği için çeşitli türden kullanım-değerleri üretirler. Buna karşılık, *değişim* kurumu ancak bazı toplumlarda vardır ve ancak bu toplumlarda *meta* üretilir. Değişimin olmadığı yerde, kuşkusuz, değişim değeri de olmaz. Bütün metaların bir kullanım-değeri olması zorunludur, çünkü böyle bir niteliği olmayan nesneyi kimse satın almaz. Ama, kullanım-değeri olup da değiştirilmeyen ve bu nedenle meta haline gelmeyen pek çok şey vardır. (Bkz. *Meta, Değişim-Değeri*)

L

Lonca (Guild): Feodal düzende, belli bir zanaat kolunda, iş düzenini, mesleki kademelenmeyi ve yardımlaşmayı sağlamak üzere kurulan iş derneğidir. Zanaata giriş belli kurallara tabi olduğu gibi, kalfalığa ya da ustalığa yükselmekte ancak loncanın koyduğu düzene tabidir. Her lonca kendi alanındaki üretimi, üretimin hacmini, ürünün niteliğini kurallara bağladığı gibi ürünün fiyatını da saptar. El zanaatlarının gelişmesine katkıda bulunan loncaların amacı, temsil ettikleri zanaatı devam ettirmek ve güvenliğini sağlamaktır.

Marx bu amaçla konulan kuralların ortaçağda, usta bir zanaatçının, yanında çalıştırabileceği işçi sayısını çok sınırlı tutarak, ustanın kapitaliste dönüşmesini engellemeye çalıştığını söyler.

> "Lonca kuralları ... tek bir ustanın çalıştırabileceği çırak ve kalfa sayısını sınırlayarak, onun kapitalist haline gelmesini önlemişti. Üstelik bu usta, ustası olduğu zanaat dışındaki alanlardan kalfa çalıştıramazdı. Loncalar, temasa geldikleri tek özgür sermaye biçimi olan tüccar sermayesinin her işe karışmasına şiddetle karşı çıkmışlardır. Bir tüccar, her türlü metaı satın alabilirdi, ama bir meta olarak emek satın alamazdı. Ona, yalnızca elzanaatının ürünlerinin bir dağıtıcısı olarak gözyumuluyordu. Koşullar eğer daha fazla bir işbölümünü gerektirirse, varolan loncalar, ya aralarında türlere

bölünüyor ya da eskilerin yanısıra yeni loncalar kuruluyordu; ama bütün bunlar, çeşitli el zanaatlarını tek bir işyerinde toplamaksızın oluyordu. Demek oluyor ki, lonca örgütü, manüfaktürün varolması için maddi koşulları yaratmada, el zanaatlarının ayrılmasına ve yetkinleşmesine ne kadar yardımcı olursa olsun, işyerinde işbölümüne olanak vermemiştir." (**Kapital I**, s. 373) (Bkz. *Manüfaktür, İşbölümü*)

Görüldüğü gibi, loncayı tarihi bir kategori olarak ele alan Marx, **Kapital**'de uyguladığı tarihi diyalektik yöntem gereği, onu daha yüksek tarihi oluşuma geçişte bir basamak olarak değerlendirmektedir. Kapitalist üretim biçiminin gelişmesi ve yaygınlaşması, buna paralel olarak piyasada rekabetin ezici ağırlığı karşısında kalan Lonca örgütleri varlıklarını uzun süre koruyamamışlardır.

Makine (Machine): Kapital'de Onbeşinci Bölümün tamamı, makine ve modern sanayi ile, *emek sürecine* makinenin girmesiyle işçi üzerinde yarattığı etkilerin incelenmesine ayrılmıştır.

Üretim sürecinde makinenin kullanılmaya başlaması, **modern sanayi** aşamasına girildiğinin işaretidir. Marx, makineli sanayii iki ana tema çerçevesi içinde ele alır. Önce, makine, bir yandan işçiyi işinden eder, yani onun yerini alır, öte yandan da, kadınlar ile çocukların *emek-gücü* içerisine girmelerini olanaklı hale getirir. Emek-gücüne olan talep düşer; piyasada emek-gücü arzı bollaşır ve yedek işsizler ordusu sürekli yenilenir. Sonra, bu eğilimi güçlendirerek makineleşme, işçilerin kendilerine özgü becerilerinin yokolup gitmesi sürecini tamamlar ve onları, büsbütün sermayenin boyunduruğu altına sokmuş olur. Marx burada, John Stuart Mill'in (1806-1873) şu sözlerini aktarır: "Bugüne kadar yapılan bütün mekanik buluşların, insanoğlunun katlandığı günlük meşakkatleri hafiflettiği kuşkuludur." Aslında, makinenin kapitalistçe uygulanmasının amacı da zaten bu değildir. "Emeğin üretkenliğinde ki diğer bütün artışlar gibi makine de, metaların ucuzlatılması ve işçinin kendisi için çalıştığı işgünü kısmını kısaltarak, karşılığını almadan kapitaliste verdiği diğer kısmını uzatmak amacıyla kullanılır. Kısacası makine, bir artı-değer üretme aracıdır." (**Kapital I**, s. 385) (Bkz. *Artı-Değer Üretimi*)

Bu bölümün makinenin gelişmesiyle ilgili birinci kesimine Marx, *emek araçlarının* alet olmaktan çıkıp, makineye nasıl dönüştüğünü, ya da makine ile elzanaatı aletleri arasındaki farkların neler olduğu sorularına verilecek yanıtları araştırmakla başlar. Mekanik alanındaki gelişmelere paralel olarak, eskiden elzanaatları ile *manüfaktür* işçilerinin kullandıkları aygıt ve aletler bir araya getirilerek işmakinelerinin yapımı gerçekleştirilmiştir. Ancak bu uygulamada, eskiden insan tarafından kullanılan aletler şimdi bir mekanizmanın aletleri ya da mekanik aletler haline gelmiştir.

Makinenin 17. ve 18. yüzyıllarda geçirdiği evrimlerin oldukça ayrıntılı biçimde ele alındığı bu bölümde, manüfaktürü (Bkz. *Manüfaktür*) karakterize eden elbecerisinin yerini mekanik imkânların aldığı vurgulanır. Sanayi devriminin çıkış noktası olan makine, tek bir aleti kullanan işçi yerine, çok sayıda benzer aletleri çalıştıran ve tek bir devindirici güç tarafından hareket ettirilen bir mekanizmayı koyar. İş araçları artık işçinin elinden alınmış ve manüfaktür döneminin özelliği olan elbecerisi ve ustalığa gerek kalmamıştır. Manüfaktürde işçi, ya tek başına, ya da topluluklar halinde, her ayrı iş sürecini yerine getiriyordu. İşçi sürece alıştığı ve ona uygun hale geldiği gibi, süreç de daha önceden işçiye uygun hale getirilmiştir. Makineli üretimde ise süreç, nesnel olarak, kendi bütünlüğü içinde ele alınmıştır. İnsan elleriyle yürütüldüğü hesaba katılmaksızın, süreci oluşturan evreler saptanmıştır, her parça sürecin nasıl yürütüleceği ve bütünün içerisinde nasıl yer alacağı sorunu, mekaniğin, kimyanın ve öteki bilimlerin yardımı ile çözümlenmiştir. Böylece süreç, insanın yetenekleri ile sınırlı olmaktan kurtulmuştur.

Burada ayrıca, tek bir hareket ettirici güç tarafından çalıştırılan aynı türden makinelerin oluşturduğu "elbirliği" ile -ki bu, işçiler arasındaki basit elbirliğine (Bkz. *El-*

birliği) benzemektedir- tek tek makineler dizisinin oluşturduğu sistem -ki bu, manüfaktürde, parça işçiler arasındaki işbölümüne (Bkz. *İşbölümü*) benzemektedir- arasındaki ayrım vurgulanmakta ve bu gelişme şu şekilde özetlenmektedir:

> "Hareketini bir iletim mekanizması aracılığı ile merkezi bir otomattan alan organize bir makineler sistemi, makineli üretimin en gelişmiş şeklidir. Burada, önümüzde, tek bir makine yerine, gövdesi bütün fabrikayı dolduran ve önceleri azman organlarının yavaş ve ölçülü devinimleri altında saklı duran şeytanca görünüşünü bir anda sayısız çalışma organlarının başdöndürücü hızıyla ortaya koyan mekanik bir dev vardır." (a.g.y., s. 395)

Makineleşmeyi, belli sanayi kollarındaki bir dizi yalıtılmış buluşlar olarak görmek olanaksızdır. "Sanayiin bir alanında üretim tarzındaki köklü bir değişme, diğer alanlarda da benzer değişiklikleri birlikte getirir." (a.g.y., s. 397) Üretim sürecinin bir aşamasındaki büyük bir değişiklik, öteki aşamalarında da buna uygun gelişmeler olduğu takdirde sonuç verebilir. Üretim tarzındaki köklü bir değişme ayrıca, iletişim ve ulaştırma araçlarında bir devrimi zorunlu kılar. Makineleşmede en önemli adımlardan biri de, hiç kuşkusuz, makine ile makine yapmak aşamasına ulaşmaktır. Makine ile makine üretiminin temel koşulu, hareketi sağlayabilecek büyük bir güç kaynağının bulunmasıydı. Bu koşulu zaten buharlı makine sağlamış oluyordu. Bunun yanısıra, makine parçalarının çok hassas ölçüler içerisinde imal edilmesi de gerekiyordu. Bu sorun da, ilk kez 19. yüzyılın başında Henry Maudsley'in yaptığı torna tezgâhının sonraları geliştirilerek, bir tür sürgülü torna tezgâhının bulunmasıyla çözümlendi.

"Makine biçimini alan emek araçları, insan kuvveti

yerine doğal kuvvetlerin konulmasını ve el alışkanlığı yerine bilimin bilinçli uygulanmasını gerektirir." (a.g.y., s. 398) Manüfaktürde, parça işçilerin bir araya gelerek oluşturdukları toplumsal emek-süreci tamamen öznel bir nitelikteydi. Makine sistemine dayanan büyük sanayide ise işçi, zaten varolan maddi üretim sürecine eklenen bir şey olduğu için, sistem bütünüyle nesnel bir üretici organizmadır. Basit elbirliğinde olsun, daha sonraki, işbölümüne dayanan manüfaktürde olsun, tek başına çalışan işçinin kolektif işçi haline gelmesi, sürecin doğal sonucu olmuştur. Oysa makineler, bazı istisnalar dışında, yalnızca ortaklaşa emek ya da birleşmiş emekle işletilebilir. "Demek ki, burada, emek sürecinin ortaklaşa niteliği, emek aracının kendisinin zorladığı teknik bir gereksinmedir." (a.g.y., s. 400)

Makineleşme ile birlikte sermaye artık işçiyi, şu ya da bu ölçüde gelişmiş bir el aleti ile değil, kendisi bir aletler topluluğunu kullanan bir makineyle çalıştırmaya başlar. Büyük sermaye şimdi, büyük fiziksel kuvvetler ile, doğa bilimlerinin verilerini üretim sürecine katarak, emeğin üretkenliğini olağanüstü derecede yükseltmiş olur. Ama bu artan üretken gücün, fazladan bir emek harcamasının bir sonucu olmadığı ilk bakışta pek fark edilmez. Makine de, *değişmeyen sermaye*nin tıpkı öteki öğeleri gibi yeni değer yaratmaz, sadece oluşmasına katkıda bulunduğu ürüne kendi değerini katar. Makine emek sürecinde sürekli bulunduğu halde, değer yaratma sürecine parça parça katılır ve ürüne, ortalama olarak, aşınma ve yıpranma ile yitirdiği değer kadar bir değeri katmış olur. Makine, daha dayanıklı bir malzemeden yapıldığı ve tamamen bilimsel yasalara göre düzenlendiği için alete göre daha uzun ömürlü ve dolayısıyla ürüne değer aktarma süresi çok daha uzun olur.

Makine de her nesne gibi daha önceki bir emek harcamasının ürünüdür. Makinenin içerdiği emek ne kadar

azsa, ürüne kattığı değer de o kadar az olacaktır. Ama kattığı bu değer ne kadar az olursa, üretkenliği o kadar fazla demektir ve kendisinden sağlanan hizmet, tıpkı doğa kuvvetlerinden sağlanan hizmet gibi daha ucuza malolur. Demek ki, makinenin ürüne aktardığı değerin miktarı, makinenin toplam değerine bağlı olarak artar ya da azalır.

Makine her şeyden önce emekten tasarruf sağlayan bir araç olarak düşünülür. Eğer makinenin üretimi için harcanan emek, o makinenin kullanımıyla tasarruf edilen emek kadar ise, burada sadece emek yer değiştirmiş olur. Ne makine ile üretilen metaın üretimi için gerekli toplam emekte bir azalma olmuştur, ne de emeğin üretkenliğinde bir artma. Bir makine ancak, yerini aldığı işçilerin ücretinden bir tasarruf sağladığı takdirde kullanılabilir. "Bunun için, bir makinenin üretkenliği de, yerini aldığı insan emek-gücü ile ölçülür." (a.g.y. , s. 404)

Makineleşme bir yandan, işçi için iş alanlarını daraltır ve daha fazla işçiyi işsiz bırakırken, öte yandan, makine yapımı da yeni bir iş alanı açmış olacaktır. Ancak makinenin hayat süresinin -ve bu arada ürüne parça parça aktardığı değerin- doğrudan işçinin ücretinde sağladığı tasarruftan daha büyük olması gerekir. Sağlanan bütün tasarruflar, makinenin yerini aldığı işçilerin ücretleri üzerinde hesaplanıyor, oysa, makinenin değerinin bir kısmını da, makine yapımı sırasında oluşan artı-değer teşkil eder. "Bunun için, makinenin değeri, yerini aldığı emek-gücüne eşit olsa bile, gene de onda maddeleşen emek yerine geçtiği canlı emekten daha azdır." (a.g.y., s. 406) Buradan şu sonuç çıkar: Makine kullanımı ile daralan iş alanı toplamı, makine yapımı ile açılan iş alanından daima daha fazladır.

Ucuz emek-gücü kimi işlerde makine kullanımını kapitalist için cazip olmaktan çıkartır. Amerika'da taş kırma

makinesinin bulunmasından sonra da, İngiltere yine bu işte insan çalıştırmaya devam etti. "Çünkü bu işi yapan 'sefiller' emeklerinin o kadar az kısmını alıyorlardı ki, makine, kapitalistin üretim masraflarını artırabilirdi. İngiltere'de kanallardaki teknelerin çekiminde at yerine hâlâ şurada burada kadınlar kullanılır." (a.g.y., s. 407) Zira, kadının artı-nüfus olarak devamı için gerekli-emek tutarı, at ile makinenin üretimi için gerekli-emekle karşılaştırılamayacak kadar düşüktür. (Bkz. *Artı-Nüfus, Gerekli-Emek*)

Bu bölümün, makinenin işçi üzerindeki etkilerini irdelediği Üçüncü Kesiminde Marx, sermayenin, makine aracılığı ile yeni ek emek-gücüne elkoyması olayını inceler. Makinenin kullanımı ile birlikte, kadın ve çocuk emeği büyük sanayi için daha çok aranır bir meta halini aldı. Elzanaatlarının büyük çoğunluğu belli bir fiziksel gücü gerektirdiği halde, makine için belli bir kıvraklık yeterlidir. Kısa zamanda emek ve emekçinin yerini alan bu güçlü araç, çok geçmeden, yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin, işçi ailelerinin bütün bireylerine el attı ve sermayenin egemenliği altına aldı. *Emek-gücünün değeri*, yalnız bilfiil çalışan işçinin değil, bütün işçi ailesinin yeniden üretimi için gerekli metalarca belirlendiği için, bir ailede çalışan üye sayısı ne kadar artarsa, emek-gücünün yeniden üretimi gideri de o kadar yayılmış olur ve dolayısıyla her birine daha az ücret ödenilecektir. Böylece makine, yetişkin işçinin emek-gücünün değerini düşürmüş olacaktır. Şimdi dört kişilik bir ailenin emek-gücünün satın alınması eskiye göre daha pahalı olabilir ama artık bir yerine dört kişinin artı-emeğine el konulmaktadır; dolayısıyla emek-gücü fiyatında bir düşme olmuştur. Makine, sermayenin sömürücü gücünün konusu olan insan malzemesini artırdığı gibi, bu sömürünün derecesini de yükseltir.

Makine, işçi ile kapitalist arasındaki karşılıklı ilişkide de bir devrim yapar. Daha önce piyasada yüz yüze gelen işçi ile kapitalist, serbest meta sahipleri olarak bir değişi-

mi gerçekleştiriyorlardı. Ama şimdi kapitalist, çocukları ve kadınları da satın almaya başlamıştır. Aile reisi olarak işçi daha önce, şeklen sahip olduğu kendi emek-gücünü satardı, oysa şimdi, karısını ve çocuğunu da -yani bunların emek-güçlerini de- satar duruma gelmiştir. Ünlü deyimi ile o, "artık bir köle tüccarı gibidir." (a.g.y., s. 409)

Bu vesileyle Marx, konunun toplumsal yönüne daha yakından eğilir ve çocuklarla kadınların çalıştırılmasının, bunların hem sağlıkları açısından ve hem de aile hayatı açışından yarattığı yıkıcı etkileri, fikren ve bedenen yolaçtığı yozlaşmaları bu konuyu inceleyen komisyon raporlarına dayanarak anlattıktan sonra, insan aklının ve deneyim birikiminin bir ürünü olan makinenin, çalışan kitlelere mutluluk getirmek yerine onların sefalet ve yozlaşmasına alet edildiğini ve kadınlarla çocukların yığınlar halinde işçi saflarına katılmalarıyla, manüfaktür döneminde erkek işçilerin sermayenin zorbalığına karşı yürüttükleri direnmeyi kırdığını söyler.

Bu bölümde ayrıca Marx, büyük sanayiin ve dolayısıyla kapitalist üretim biçiminin belkemiğini oluşturan ve güya emekten tasarruf tekniği diye bilinen makinenin, kapitalizmin elinde, işgününün uzatılması ve emeğin yoğunlaştırılmasında nasıl kullanıldığını ve bu yüzden de, makine ile işçi arasında zorla yaratılan uzlaşmaz çelişki üzerinde uzun uzun durur.

Belgelere ve olgulara dayanılarak anlatılan ve kapitalizmin makine aracılığı ile giriştiği emek sömürüsünü açığa çıkartan bu bölüm, hiç kuşkusuz Kapital'in en parlak sayfalarını oluşturur. Ancak biz, bir sözlüğün sınırlarını daha fazla zorlamamak için, konuyla yakından ilgilenenlerin özgün metne başvurmalarını öneririz. (Bkz. **Kapital I**, Onbeşinci Bölüm, Üçüncü Kesim, s. 407-430)

Maliyet Fiyatı (Cost-Price): Bir metaın üretiminde fiilen tüketilen sermaye toplamı.

> "... kullanılan sabit sermaye, ancak kısmen metaın maliyet fiyatına girmektedir, çünkü onun üretiminde ancak kısmen tüketilmektedir. Kullanılan döner sermaye ise metaın maliyet fiyatına bütünüyle girmektedir, çünkü üretiminde bütünüyle tüketilmektedir." (**Kapital III**, s. 30-40)

Maliyet fiyatı, *artı-değeri* içermediği için meta değerinden daima daha küçüktür. "... her şeyden önce artı-değer, bir metaın değerinin maliyet fiyatının üzerinde ve ötesinde kalan kısmıdır." (a.g.y., s. 40)

Marx, Engels'e yazdığı bir mektupta bu konuda şöyle der:

> "... sermayenin, metaın üretiminde tüketilmiş bulunan kısmı (üretimi için yatırılan değişmeyen ve değişen sermayeden, **sabit** sermayenin kullanılan ama fiilen tüketilmeyen kısmı **düşüldüğünde**) şimdi o metaın **maliyet fiyatı** olarak görünür; kapitalist için, metaın değerinin, **kendisinin** ödemek zorunda kaldığı kısmı o **metaın** maliyet fiyatıdır ve onun açısından, metaın içerdiği karşılığı ödenmeyen emek metaın maliyet fiyatına dahil değildir." (Selected Correspondence, s. 204, 30 Nisan 1868 tarihli mektup) (Bkz. *Sabit Sermaye ve Döner Sermaye, Değişmeyen Sermaye ve Değişen Sermaye*)

Manüfaktür (Manufacture): Manüfaktür terimi ile Marx, farklı alanlarda uzmanlaşmış el işçilerinin bir araya gelerek yürüttükleri bir *elbirliği* biçimini anlatır. Manüfaktürü o, daha sonraki kullanımından farklı bir anlamda kullanır ve manüfaktür döneminin, kabaca, 16.

yüzyıl ortasından, 18. yüzyılın son üçte birine kadar sürdüğünü kaydeder. Ona göre bu dönem, kapitalist üretimin başlangıcında ve üretimin toplumsallaşmasında (Bkz. *Toplumsal Üretim*) önemli bir evredir.

Manüfaktür iki yoldan ortaya çıkabilir:

1. Çeşitli bağımsız elzanaatlarını yürüten işçilerin, tek bir kapitalistin denetimi altındaki bir işyerinde toplanmaları ile. Örneğin, eskiden bağımsız olarak çalışan, tekerlekçi, koşumcu, döşemeci, çilingir, camcı, boyacı, vb. gibi çok sayıda bireysel zanaatçı şimdi bir araya gelerek, bir işyerinde binek arabası yapımında çalışabilirler. Demek ki, bu tür manüfaktürde çeşitli zanaat erbabı, birbirinin yaptıkları işi tamamlamak için tek bir yapı içerisinde toplanmaktadırlar. Şimdi salt binek arabası yapımıyla uğraşan bu zanaatçılar, yavaş yavaş artık eskisi gibi çalışmadıkları için, asıl zanaatlarını bütünüyle yerine getirme yeteneğini yitirirler. Terzi artık araba perdesi ile, döşemenin bir kısmını dikmektedir. Ama zanaatkar bu bütünlüğü yitirmesine karşılık, belli bir işte daha büyük bir beceri ve ustalığa ulaşmış olacaktır. Tıpkı araba yapımı gibi, elbise manüfaktürü de, öteki bütün manüfaktürler dizisi de, çeşitli elzanaatlarının tek bir kapitalistin denetimi altında bir araya toplanmaları ile doğmuştur.

2. Manüfaktür, bunun tam tersi bir biçimde de doğabilir. Daha önce, bir alanda ustalaşmamış işçiler tarafından yürütülen bir üretim süreci, ustalık isteyen bir dizi işlem halinde bölünebilir. Diyelim bir kilit üretimi, kilidi oluşturan parçaların tek tek üretimi biçiminde bölünebilir. "Her zanaatçının çeşitli işlemleri ard arda yapması yerine, bu işlemler yan yana yürütülen, birbiri ile ilişkisi olmayan, tek tek işler haline getirilir; her iş ayrı bir zanaatçıya verilir ve işin tümü, elbirliği halindeki işçiler tarafından aynı zamanda yapılır." (**Kapital I**, s. 353)

Demek ki manüfaktür, bir yandan bir üretim süreci-

ne *işbölümü* getiriyor ve bu bölünmeyi daha da geliştiriyor, öte yandan da, eskiden ayrı ayrı olan elzanaatlarını bir araya topluyor. Parçaları insan olan bir üretim mekanizması oluşturarak üretimi toplumsallaştırıyor.

Meta (Commodity): Kapital'in Birinci Cildinde, burjuva toplumuna egemen olan *üretim ilişkileri*nin, yani kapitalist üretim sürecinin ayrıntılı bir tahlili yapılır. Bunu yapabilmek için Marx, "meta", toplumun bu en küçük ve yalın ekonomik birimini araştırmalarına çıkış noktası yapar. Ona göre, kapitalist toplumların serveti, "muazzam bir meta birikimi" olarak kendini gösterir. (**Katkı**, s. 87) Kapitalist üretimin daha yüksek ve karmaşık biçimlerinin çözümlenebilmesi için bu en küçük **hücrenin** iyice bilinmesini zorunlu sayar.

Meta önce, insanın belli bir gereksinimini karşılayan, sonra da bir başka şeyle değişilebilen bir nesnedir. Demek ki, emek ürününün meta olabilmesi için her şeyden önce insanın herhangi bir gereksinmesini (buğday, masa, nal, tabio gibi) karşılaması, ikinci olarak da, başka şeylerle değişilmeye elverişli olması gerekir. Köylünün, kendi doğrudan tüketimi için yetiştirdiği buğday onun beslenme gereksinmesini karşılar, ama bunu atının nalıyla değiştirdiği anda meta niteliğini kazanır. Böylece, buğday ile nal, bir yandan köylünün, öte yandan nalcının gereksinmelerini karşılayan, değişime konu olabilen nesneler, metalar halini alırlar. İmdi, doğrudan tüketim için değil, ama **değişim** için, satış için üretilmiş ürüne, ekonomi politikte meta adı veriliyor.

Bütün metalar, **kullanım-değerleridir**. Yani bunlar bir eksikliği ya da gereksinmeyi, doğrudan ya da dolaylı olarak karşılarlar. Metalar bir de **değişim-değerine** sahiptirler; yani başka metalar ile değiştirilebilme özelliğini

taşırlar. Metaların taşıdığı bu çifte özellik, *kullanım-değeri* ile *değişim-değeri*, diyalektik bir birlik oluştururlar.

Meta üretimi hiç kuşkusuz kapitalizmden çok önce de vardı. Ama bu üretim biçimi ancak kapitalist burjuva toplumda genel ve egemen bir ilişki halini aldı. Bu tür toplumda her şey bir meta olabiliyordu. Yalnız nesneler değil, diyelim güzellik, yetenek, uygun bir ses, deha ya da alın teri -emek-gücü- bile birer meta, alınıp satılabilen, sermayeye çevrilebilen bir şey olabiliyordu. "... gereksinmelerin niteliği, örneğin ister mideden, ister hayalden çıkmış olsun", bir şeyi değiştirmez. "Kullanım-değerleri" olan metalar, "toplumsal biçimleri ne olursa olsun, her türlü servetin özünü" oluşturdukları gibi, "değişim-değerinin maddi taşıyıcılarıdırlar." (**Kapital I**, s. 49-50) Demek ki kapitalist toplumda, akla gelebilecek her şey **metalaşabildiği** gibi, bu tür toplumun zenginliği de büyük bir meta birikimi oluyor.

Meta Dolaşımı (Circulation of Commodities): Metalar, değişim için, yani üreticisinin elinden başka ellere geçmek üzere üretilen nesnelerdir. Aslında meta dolaşımı, para dolaşımı ile bir bütün oluşturur ve bir dizi başkalaşımı (metamorfozu) içerir. Metaın en basit dolaşım biçimi M - P - M, metaın paraya dönüşmesi ve paranın gerisin geriye meta haline gelmesidir. Yani, satın almak için satmaktır. Bunun yanısıra ve bundan farklı bir başka biçim daha görülür: P - M - P, paranın metaya dönüşümü ve tekrar para halini alışı. Yani, satmak için satın almak. Ne var ki meta dolaşımı, para dolaşımından çok farklı, **sonlu** bir süreçtir. Sürecin bütün evrelerinden geçen meta, bir daha girmemek üzere dolaşım alanından çıkar. Meta *üretimle tüketim* arasındaki bütün evreleri geçerek tüketiciye ulaştığı anda sonu gelmiştir ve bir daha dolaşıma dönmemek üzere dolaşım alanından çıkar.

"Dolaşıma ilk adımını atan ve ilk biçim değişikliğini geçiren her meta, bunu, yalnızca tekrar dolaşımın dışına düşürmek ve yerini başka metalara bırakmak için yapar. Para ise tersine, dolaşım aracı olarak sürekli olarak bu dolaşım alanının içinde kalır ve bu alan içerisinde hareket eder." (**Kapital I**, s. 132)

Meta dolaşımının hızı ve sürekliliği değişebilir. Zaman zaman kesintiye uğradığı gibi, bunalım dönemlerinde büsbütün durduğu da görülür. Mallar satılmaz, stoklar birikir.

Dolaşım aslında, gerçek ekonomik hareketin, yani üretim sürecinin kökenlerini örten görüngüsel bir harekettir. Piyasadaki hız ve elde edilen kârlar, dolaşımın, üretime bile egemen olduğu görüntüsünü verir. Zira ürünler ancak *değişim* ile, *değişim-değeri* ve daha sonra da *kullanım değeri* haline gelirler. Dolayısıyla, *artı-değerin* kaynağının meta dolaşımı olduğu izlenimi uyanır. Oysa değişim planında gerçekleştirilen şey sadece eşdeğerlerin değişimidir. Artı-değer daha önce, üretim sürecinde yaratılmıştır. Marx, artı-değerin kaynağı olarak meta dolaşımını gösterme çabalarının ardında, kullanım-değeri ile değişim-değerinin karıştırılmasının yattığını söyler. (Bkz. *Kapital I, Beşinci Bölüm*)

Meta Fetişizmi (Commodity Fetishism): Kapital'in hemen başında, Birinci Bölümde yeralan ve metaların fetiş niteliğini irdeleyen kesim, bu konunun ilk kez sistematik bir biçimde ele alınması açısından bu eserin en ilginç ve özgün sayfaları arasında sayılır.

Marx, ilk bakışta metaların çok basit ve kolay anlaşılır bir şeymiş gibi göründüklerini, oysa yakından incelenince bunlarda adeta mistik, gizemli bir yanın bulundu-

ğunun fark edileceğini söyler. *Meta üretimi*, her bireysel üreticinin pek çok başka üreticilere bağımlı olduğu toplumsal bir işbölümünü gerektirir. (Bkz. *Toplumsal İşbölümü*, *Meta*) Meta üretimi bir kez yaygınlaştımı, çeşitli metaların değerleri, sanki bu metaların özünde bulunan bir nitelik gibi görünmeye başlar ve değerin toplumsal niteliği seçilmez hale gelir. Emeğin toplumsal niteliği, üreticiler arasındaki toplumsal bağlar, birbirleriyle karşılıklı bağımlılıkları, pazarda *değişim* sırasında görünür hale gelir. Üreticilerin kendi emek ürünleriyle olan ilişkileri, bunlarla kendi aralarında doğrudan bir ilişki gibi değil de, bu ürünlerin kendi aralarında doğan toplumsal bir ilişki gibi görünür. Şimdi artık, insanlar arasındaki toplumsal ilişkileri kuran ve belirleyen sanki metalardır. *Üretim ilişkileri* yerini metalar arası ilişkilere bırakmıştır. Zaman gelir, şu ya da bu giysi ya da koku insan kişiliğini belirleyen bir etmen halini alır ve insanlar bunu bir inanç gibi benimserler ve özümserler. İnsanlar arasındaki ilişkiler, nesneler arasındaki ilişkilerin ardında maskelenmiş gibidir. Nasıl ki din aleminde insan beyninin ürünleri olan doğa üstü güçler, insandan bağımsız canlı varlıklar gibi görünür, hem birbirleriyle, hem de insanoğlu ile ilişki içine girerlerse, metalar aleminde de, insan elinin emeği olan ürünler aynı bağımsızlık içinde görünürler. Dinde kimi nesnelere doğa üstü güçler yakıştırılarak bunlar fetiş haline getirildiği gibi, emek ürünlerine de "meta olarak üretildikleri anda yapışıveren ve bu nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız olan şeye," Marx, Fetişizm diyor. (**Kapital I**, s. 88)

Farklı ürünleri, değişim sırasında değer bakımından eşitlediğimiz zaman yaptığımız iş, bunların üretimi için harcanan farklı türden emekleri, soyut insan emeği olarak eşitlemekten başka bir şey değildir. Yararlı bir nesneye "değer" damgasını vurmak, değişim alanında yeralan toplumsal bir olaydır. Tıpkı konuştuğumuz dilin toplum-

sal bir olay olması gibi. Ne var ki biz, emeğin bu toplumsal niteliğini, ürünlerin kendilerinde (bizatihi) bulunan nesnel nitelikler gibi görürüz. Marx, metalara yüklenen bu gizemli (fetiş) niteliğin, kapitalist üretim biçiminden kaynaklandığını, değerin en sonunda ulaştığı parabiçiminin bile özel emeğin toplumsal niteliğini ve tek tek üreticiler arasındaki ilişkiyi aydınlığa kavuşturmak yerine, bunu örtbas ettiğini öne sürer. (Bkz. *Değer ve Değer Biçimleri*)

Kapitalizm öncesi toplumlarda, örneğin Ortaçağda feodal toplumlarda, doğrudan bey için üretimde bulunan serfin, ürettiği ürün ile arasında böyle gizemli bir perde bulunmamaktadır. Dolayısıyla, tarihsel olarak belli bir toplumsal örgütlenmeye özgü bu durum, daha ileri toplumsal örgütlenme aşamalarında ortadan kalkacaktır. Marx bunu şöyle ifade eder: "Metaların bütün gizemi ve emek ürünlerinin metalar biçimini aldığı anda çevresini saran büyü ve sihir, öteki üretim biçimlerine geçer geçmez, bu yüzden kaybolur." (a.g.y. s. 91)

Demek ki, insan emeğinin ürünü olan metalar, değişim alanına -piyasaya- adımını atar atmaz adeta bağımsız bir kişilik kazanıyor ve üreticisi insan üzerinde egemenlik kurmaya başlıyor. Meta üretiminin yaygınlaşması ile bu egemenliğin sınırları da genişliyor ve insanoğlu metalar dünyasında ne yapacağını bilemez hale düşüyor. Diyelim, bugün A marka otomobil gereksinmeden çok moda olduğu için piyasayı kaplıyor, ama ertesi gün çıkartılan B marka otomobil onun pabucunu dama atıveriyor. Bütün beyin yıkama araçları şu ya da bu meta için tüketiciyi koşullandırıyor, bir ayakkabı ya da kumaş kişiliğinizi oluşturan biricik öğe olarak benimsetiliyor. Rakip firmalar reklam için büyük paralar harcıyor ve bu da yine tüketicinin cebinden çıkıyor. Kıyasıya rekabet yüzünden kimi firmalar batıyor, kimi firmalar da devleşiyor, holdingleşiyor.

Peki, meta dediğimiz bu yalın nesne, insanı ve toplumu böylesine allak bullak ettiğine göre, ya "metalar metası" **altın** ile, tüm metaların saygıdeğer temsilcisi **para** nelere kâdir değildir? Marx, **Kapital**'de olsun, 1884 **Elyazmaları**'nda, burjuva toplumunda paranın kudretini incelediği yerlerde olsun bu konuda edebiyatın büyük ustalarından alıntılar yapar.* Örneğin, Shakespeare, altının, paranın nelere kâdir olabileceğini şöyle anlatır:

> "Ey sen, tatlı kral katili, oğlunu babasından ayıran sevgili! Hymen'in bakir yatağını kirleten pırıltı! Yiğit Mars! Her dem taze, sevimli ve zarif zampara. Yanağının pembeliğiyle eritirsin sen Diana'nın kucağındaki kutsal karları! Olmayacakları kaynaştıran, onları öpüştüren görünür tanrı! Her dilde konuşan sen, yüreklerin denek taşı! Kölen insan başkaldırıyor, göster kendini. Birbirlerine kırdır ki onları, hayvanlar yeryüzünde imparatorluk kursun!" (Shkespeare, **Atinalı Timon**, 4. Perde, 3. Sahne)

Meta Üretimi (Commodity Production): Kişisel tüketim için değil, satış ya da pazarda *değişim* amacıyla ürün üretilmesine meta üretimi denir.

Meta üretimi, ilkel topluluk biçimlerinin dağılması döneminde ortaya çıkmıştır. Köleci ve feodal üretim biçimlerinde de meta üretimi yapılır ama burada doğal ekonomi ağır basar. Doğal ekonomide toplum, aynı yapıda ekonomik birimlerden oluşur. Bu birimlerden her biri, kendi tüketim gereksinmelerini karşılamak için *hammade* ürettiği gibi, bu hammaddeleri kullanılabilecek nesneler

---

* Marx, eğer bilmiş olsaydı, Bektaşi'nin şu sözünü de mutlaka alıntılardı: "Allah olmaya Allah değilsin, ama Allahtan önce senin hükmün geçiyor dünyada."

haline getirinceye kadar gerekli bütün işlemleri kendisi yapardı.

> "Üretilen nesnelerin büyük kitlesi, üreticilerin kendi gereksinmelerini karşıladığı ve metalara dönüşmediği, dolayısıyla toplumsal üretimin henüz derinliğine ve genişliğine daha uzun süre değişimdeğerinin egemenliği altına giremeyeceği zamanlarda bile meta üretimi ve dolaşımı yer alabilir." (**Kapital I**, s. 185)

Yalnız ürün fazlasının değişildiği bu tip basit meta üretimi kapitalizmin ortaya çıkışına kadar varlığını sürdürmüştür. "... ürünlerin çoğunun hangi koşullar altında metalar biçimini aldığını araştırırsak, bunun ancak çok özgül türde bir üretim biçiminde, kapitalist üretim biçiminde olduğunu görürüz." (a.g.y., s. 185) (Bkz. *Meta, Değişim Değeri*)

Basit meta üretiminde, kendi üretim araçlarının sahibi bulunan küçük üreticiler, çoğu zaman kişisel emeğe dayanarak üretimde bulunurlar. Başkalarının emeğine zaman zaman ve sınırlı olarak başvurdukları için emek sömürüleri de sınırlıdır. Yine de bu küçük üreticiler, çelişik ikili bir karakter gösterirler. Aslında kendi emekleriyle geçindikleri için proleterler ile ortak yanları olduğu halde, az da olsa *üretim araçlarına* sahip bulundukları için kendilerini kapitalist gibi de görebilirler. Zaman zaman işçi sınıfına yaklaşsalar da, tutuculuklarının kökeninde bu olgu yatar. Ama yine de bu bir politik örgütlenme ve bilinçlenme sorunudur. Bu üretim biçiminin karakteristik temsilcileri olan küçük köylüler ile zanaatçıların, işçi sınıfı ile çıkar birliği içerisinde olduklarını görmeleri ve aralarında bir birlik oluşması mümkündür.

Meta üretiminin başlaması için *toplumsal işbölümü*nün, yani çeşitli nesnelerin üretiminin farklı bireyler ya da gruplar arasında bölünmesi birinci koşul ise, üretim

araçları sahiplerinin farklı kimseler olması ikinci önemli koşuldur. Böylece metaların değişimi söz konusu olabilecektir.

Basit meta üretimi temeli üzerinde belirli toplumsal koşullar altında doğup gelişen kapitalist meta üretiminde de bu iki önkoşul gerekli olmakla beraber, şimdi aslolan ücretli emeğin sömürülmesidir. Artık, üretim araçlarının ve paranın sahibi kendi emeği ile üretime katılmaz. Üretim araçlarını harekete geçiren *emek-gücünü* serbest emek piyasasından parasıyla satın alır. Böylece, emek-gücünün metaya dönüşmesi, kapitalizmde meta üretiminin yeni bir boyut kazanması ve evrensel bir üretim biçimi haline gelmesi demektir.

Şimdi artık, üretim sürecine katılan insanlar arasındaki ilişkiler, yani *üretim ilişkileri*, meta ilişkileri olarak ifade edilir. İşçi, bir meta biçimini alan emek-gücünün kapitaliste, kendisine ve ailesine yetebilecek *geçim araçlarını*, yani metaları satın almasını sağlayacak bir ücret karşılığında satar. Böylece, işçi ile kapitalist arasındaki üretim ilişkileri, doğrudan değil metalar aracılığı ile kurulur, meta ilişkileri niteliğine bürünür. Kapitalistler de ürettikleri ürünleri birbirlerine satarlar. Öyleyse kapitalistler arasındaki ilişkiler de meta ilişkileridir. (Bkz. *Meta*)

Modern Sömürgecilik Teorisi (The Modern Theory of Colonisation): Marx, **Kapital**'in Birinci Cildinin son bölümünde, İngiliz iktisatçısı E.G. Wakefield'in o dönemde sömürgecilik konusunda geniş araştırmalara dayanan yapıtlarından yola çıkarak, emekçiler, çalışma araç ve gereçleriyle topraktan yoksun bırakılmadan, yani mülksüzleştirilmeden ve buna uygun olarak, üretim araçları *sermaye*ye dönüştürülmeden, kapitalist *üretim* ve *birikim* tarzının olanaksızlığını bir kez daha kanıtlar. "Wakefi-

eld'in büyük meziyeti" diyor Marx, "sömürgeler konusunda yeni bir şey keşfetmesi değil, ana yurttaki kapitalist üretim koşullarının gerçeğini buralarda keşfetmiş olmasıdır. Himaye sisteminin başlangıçta, anayurtta yapay olarak kapitalist imal etme girişimi olması gibi, İngiltere'de de bir süre Parlamento yasaları ile yürütülmeye çalışılan Wakefield'in yeni sömürgecilik teorisi de sömürgelerde, ücretli işçi imal etmeye yönelmiş bir girişimdi. O buna, 'sistemli sömürgecilik' adını veriyor." (**Kapital I**, s. 785)

Bir kimsenin elinde istediği kadar para ve *üretim aracı* olsun, eğer o karşısında, kendi özgür iradesiyle emekgücünü satmak zorunda olan ücretli işçi yoksa bu kimsenin kapitalist haline gelmesi olanaksızdır. Tarımsal nüfusun topraktan mülksüzleştirilmesi, kapitalist üretim tarzının temel koşullarından biridir. (Bkz. *Tarımsal Nüfusun Topraksızlaştırılması*) Oysa sömürgelerde toprağın büyük bir kısmı hâlâ kamu mülkiyetinde idi. Buralara gelip yerleşen her göçmen, toprağın bir kısmını özel mülkü ve kişisel üretim aracı haline getiriyordu. Bu durumda, serbest emek-gücü bulmak hem pahalıydı hem de toplu halde bulmak adeta imkânsızdı. Emekçinin, üretim araçlarından ve topraktan koparılıp ayrılması gerçekleşmediği gibi, ne tarım sanayiden ayrılmıştı, ne de köylülüğe özgü ev sanayii yokolmuştu. Bu durumda, sermaye ürettiği ürünü kime satacaktı?

Wakefield'e göre sömürgelerdeki bu olumsuz durum sonucu ulusal servet "barbarca parçalanıp dağılma eğilimi" gösteriyordu. Sermaye merkezileşemediği gibi (Bkz. *Sermayenin Merkezileşmesi*), kapitalistlerin girişimci ruhları da kösteklenmiş oluyordu. Peki öyleyse, sömürgelerdeki bu anti-kapitalist kanserin çaresi yok muydu? Elbette vardı:

> "Öyleyse hükümet, en iyisi, bakir topraklara arz ve talep yasasının dışında, göçmenleri, toprak satın

alabileck kadar para kazanması ve kendisini bağımsız bir köylü haline getirebilmesi için uzun bir süre ücretle çalışmaya zorlayacak yapay bir fiyat biçmeliydi. Toprağın, ücretli işçilerin yanaşamayacakları bir fiyatla satılmasından sağlanacak fon, yani kutsal arz ve talep yasasının ayaklar altına alınmasıyla, ücretli emekten sızdırılan bu para ile, hükümet Avrupa'dan sömürgelere meteliksiz insanlar getirir ve böylece ücretli emek pazarını kapitalistler için ağzı ağzına dolu bulundurabilirdi." (**Kapital I**, s. 792)

İşte Wakefield'in "Sistemli Sömürgecilik" dediği şeyin özü buydu. Bu plana göre emek arzı sürekli ve devamlı olacaktı. Her yeni gelen, bir parça toprak satın alabilmek için, uzunca bir süre ücretli emekçi olarak çalışmak zorunda kalacak ve toprak sahibi haline gelen her göçmen emekçi, toprak satın almakla, sömürgeye taze emek getirmek için yaratılacak fona katkıda bulunmuş olacaktı. Devletin koyacağı fiyat da zaten, bir başkası emek pazarında yerini doldurıncaya kadar, bağımsız toprak sahibi haline gelmekten alıkoyacak kadar yüksek bir fiyat olacaktı. Yani emekçi, önce kapitaliste, daha fazla emekçiyi sömürmesini sağlayacak sermayeyi üretecek, sonra da, emek pazarında kendisinden boşalan yeri doldurmak üzere hükümete okyanus ötesinden getireceği yeni göçmenlerin giderlerini karşılayacak bir fon sağlayacaktı.

Marx, İngiliz hükümetinin, Bay Wakefield'in özellikle sömürgelerde kullanılmak üzere önerdiği bu "ilkel birikim" yöntemini (Bkz. *İlkel Sermaye Birikimi*) yıllarca kullanmasının çok dikkati çekici olduğunu kaydeder. Ne var ki bu yöntem, zamanın tarihi ve ekonomik koşulları yüzünden pek de başarılı olamamıştı. Göç akını İngiliz sömürgelerinden, Birleşik Devletlere yön değiştirdiği gibi, Avrupa'daki kapitalist üretimdeki gelişme, Wakefield'in önerisini gereksiz duruma getirmişti.

Bu saptamalardan sonra Marx, Wakefield'in modern sömürgecilik teorisi vesilesiyle, **Kapital**'de ulaşmış olduğu bir sonucun altını bir kez daha çizer: "Her neyse, biz burada sömürgelerin durumu ile ilgilenmiyoruz. Bizi ilgilendiren tek şey, eski dünyanın ekonomi politiğinin, yeni dünyada keşfettiği ve damların üzerinden ilan ettiği sırdır: Kapitalist üretim ve birikim tarzının ve dolayısıyla kapitalist özel mülkiyetin yok olması, bir başka deyişle, emekçinin mülksüzleştirilmesidir." (a.g.y., s. 794)

Mutlak Rant (Absolute Ground-Rent): Kapitalist düzende topraklar kişilerin özel mülkiyetindedir. Bu nedenle tarıma sermaye yatırmak, kapitalist çiftçi ile toprak sahibi arasında yapılacak bir sözleşme ile ancak mümkündür. İşletilecek toprakların miktarı belli olduğu için, toprak sahiplerinin, sanayici kapitalistler gibi yeni rakiplerle karşılaşmaları da olanaksızdır. Ayrıca, toprak üzerindeki bu özel mülkiyet tekeli, sermayenin sanayiden tarıma serbestçe aktarılmasına engel olur. Bu yüzden, tarımda sermayenin organik bileşimi, sanayideki sermayenin organik bileşiminden düşüktür. (Bkz. *Sermayenin, Değer, Teknik ve Organik Bileşimi*) Bu durum, aynı sermaye ile, tarımda, sanayidekinden daha fazla *artı-değer* üretilebileceğini gösterir. Eğer sermaye, sanayi sektöründen tarıma serbestçe aktarılabilseydi, tarımda yaratılan artı-değer fazlası, sermayenin organik bileşimi düşük olduğu için, sanayi sermayesi ile tarım sermayesi arasında bölüşülmüş olacaktı. "Ama toprağın özel mülkiyeti, kapitalistler arasında bu bölüşümün yapılmasına olanak vermemektedir. Toprak sahipleri, sermayelerini tarıma yatıran kapitalistlerden, peşin almak suretiyle, bu fazlaya sahip çıkarlar. ... Toprak üzerindeki özel mülkiyet hukuku gereğince, toprak sahibinin, peşin olarak aldığı haraca

mutlak rant denir." (P. Nikitin, **Ekonomi Politik**, s. 154, 155)

Mutlak rantın oluşumunu şöyle örneklemek mümkündür:

> "Sanayideki sermayenin organik bileşimini 4/1'e eşit ve tüm sermayeyi, 80 *değişmeyen* ve 20 *değişen sermaye* olarak 100 birim kabul edelim. *Artı-değer oranı* % 100 varsayılırsa, artı-değeri temsil eden ürün, 20 birim olur. Tüm üretimin değeri ise 120 birime eşittir. Oysa, tarımdaki sermayenin organik bileşimi, sanayideki sermayenin organik bileşiminden düşüktür; örneğin, 60 değişmeyen ve 40 değişen sermayeden oluşur, yani organik bileşim 1,5/1'e eşittir. % 100'lük artı-değer oranı ile, 40 birim artı-değer üretilecek ve tüm tarım üretiminin değeri 140 birime eşit olacaktır. Kiracı kapitalist, sanayici kapitalist gibi, 20 birime eşit bir ortalama kâr gerçekleştirilecektir. Bu durumda, "tarımsal ürünün satış değeri 140'a eşit olduğu halde, üretim fiyatı (üretim gideri + ortalama kâr) 120'ye (100 + 20) eşit olacaktır. Tarımsal ürünün değeri ile üretim fiyatı arasındaki fark (örneğimizde, 140 - 120 = 20), toprak sahibinin sahip çıktığı mutlak rantı oluşturacaktır. O halde, **mutlak rant,** toplumsal üretim fiyatına oranla, tarımsal ürünün değer fazlasıdır." (a.g.y., s. 155-156)

Şu halde, her toprak için, bu toprağın verimliliğinden ve konumundan (farklılık rantı I ve II'den) bağımsız olarak ödenen mutlak rantın kaynağı, özel toprak mülkiyeti tekelinde yatar. (Bkz. *Toprak Rantı*, *Farklılık Rantı*)

Mutlak ve Nispi Artı-Değer (Absolute and Relative Surplus-Value): Mutlak artı-değer, işgününün uzatılma-

sıyla ya da emeğin yoğunluğunun artırılmasıyla elde edilen artı-değerdir. Bir işgününü iki kısma ayrılmış olarak kabul edersek, bu iki kısımdan biri olan *gerekli-emek* zamanında işçinin, ücret olarak kapitalistten aldığı değeri ürettiğini, işgününün geriye kalan kısmı olan *artı-emek* zamanında da, kapitalist için *artı-değer* ürettiğini düşünebiliriz. İşgünü, yani emek süresi uzayınca, artı-emek süresi de aynı oranda artar. İki eşit parçaya bölünmüş sekiz saatlik bir işgünü düşünülürse (yarısı, yani dört saati gerekli-emek, öteki yarısı, yine dört saati artı-emek olmak üzere) bu işgünü, üretim yöntemleri ve araçları aynı kalmak koşuluyla, iki saat uzatılırsa, işçi ilk dört saatte ücretinin eşdeğerini üretecek ve geriye kalan bölümde, yani altı saatte artı-değer üretmiş olacaktır. Böylece işçi birinci durumda dört saat karşılıksız çalışıp artı-değer ürettiği halde, şimdi altı saat karşılıksız çalışıp artı-değer üretmiş olacaktır. İmdi, işgününün fazladan iki saatinde işçi **mutlak artı-değer** üreteceklir.

İşgünü uzatılmaksızın, emeği yoğunlaştırarak, yani işçiyi daha çok fiziksel ve zihinsel enerji harcamaya zorlayarak da, aynı sürede daha fazla artı-değer üretmeye zorlamak da mümkündür. Ama bu ek artı-değer uzun ömürlü olamaz, zira yeni yoğunluk, eski ortalama yoğunluğun yerini alarak kendisi ortalama yoğunluk haline gelir ve yeni çalışma temposunun yaygınlaşması ile ortadan kalkar.

Artı-değer, işgününün belli sınırları içerisinde kalınarak da artırılabilir. İşgününü oluşturan kısımlardan, gerekli-emek zamanının kısaltılması ve bunun sonucu, işgününün iki kısmının uzunluklarındaki değişiklikten doğan artı-değere Marx, **nispi artı-değer** diyor.

Bir nesnenin değeri, onu üretmek için *toplumsal bakımdan gerekli emek* miktarına bağlı olduğuna göre, eğer bir kapitalist, emeğin genel üretkenliğini genel düzeyin

üzerine çıkartacak bir yol bulacak olsa, daha fazla artı-değer elde etme olanağına kavuşmuş olacaktır. Üretkenlikteki bu artış, tüketim nesnelerinin değerinde bir düşmeye yol açacaktır. Eğer bu nesneler, emekçinin *geçim araçları*ndan ise, ya da geçim araçlarının üretiminde kullanılan bir üretim aracı ise, emek-gücünün (geçim araçları ile eşdeğer olduğuna göre) değeri bütün sistem içerisinde düşmüş olacak ve genel *artı-değer oranı* yükselecektir. Demek ki, emeğin üretkenliğindeki artış sonucu, emekçinin geçim araçlarını oluşturan malların ucuzlaması emeğin ucuzlaması sonucunu doğurmaktadır. Bu durumda, işgününün iki kısmı arasındaki oran değişiyor ve işgünü süre olarak aynı kaldığı halde, gerekli-emek süresi azalıyor ve artı-emek süresi artmış oluyor.

Özetle, metaların değeri, emeğin üretkenliği ile ters orantılı oluyor; üretkenlik arttıkça, meta değeri düşüyor. Metaların değerine bağlı bulunması nedeniyle, emek-gücünün değeri de yine üretkenlikle ters orantılı oluyor. Oysa, nispi artı-değer, emeğin üretkenliği ile doğru orantılı oluyor. İmdi, metaları ucuzlatmak ve bu ucuzluk aracılığı ile işçinin kendisini ucuzlatmak için, emeğin üretkenliğini yükseltmek (ve dolayısıyla sömürü derecesine genel olarak yükseltmek) sermayenin özünde bulunan bir istek ve sürekli bir eğilimdir denilebilir. (Bkz. *Kapital I, 3. ve 4. Kısım*)

Mülkiyet (Property): Engels, Anti-Dühring'in, Üçüncü Kısım, İkinci Bölümünde şöyle der:

> "Materyalist tarih görüşü, üretimin ve üretimden sonra, üretilen ürünlerin değişiminin, her toplumsal rejimin temelini oluşturduğu; tarihte görülen her toplumda, ürünlerin bölüşümünün ve ürünlerin bölüşümü ile birlikte, sınıflar ya da zümreler biçimin-

deki toplumsal birlikteliğin üretilen şeye, bunun üretiliş biçimine ve üretilen şeylerin değişim tarzına göre düzenlendiği tezinden hareket eder. Sonuç olarak, bütün toplumsal değişikliklerin ve bütün siyasal alt üst oluşların son nedenlerini ... üretim ve değişim biçiminin değişikliklerinde aramak gerekir; onları, ilgili dönemin felsefesinde değil, ama iktisadında aramak gerekir." (s. 425, 426) (Bkz. *Üretim Biçimi, Bölüşüm, Değişim Biçimi*)

Gene aynı yapıtın, İkinci Kısmının İkinci Bölümünde, mülkiyeti, zora, şiddete (violence) dayandıran Eugene Dühring'e karşı çıkan Engels, "Genel olarak, özel mülkiyet tarihte hiçbir biçimde hırsızlık ve zor sonucu olarak ortaya çıkmaz" der ve şöyle devam eder:

> "Özel mülkiyetin kurulduğu her yerde, bu, değişmiş üretim ve değişim ilişkilerinin sonucudur ve üretimin artması ve ticaretin gelişmesine yarar: Öyleyse özel mülkiyetin kuruluşu, ekonomik nedenlere dayanır. Zor, bu işte hiçbir rol oynamaz. Hırsızın, başkasının malını kendine mal edebilmesinden önce, özel mülkiyet kurumunun varolması gerektiği, yani zorun, gerçi bir şeye sahipliğe yer değiştirtebildiği, ama özel mülkiyeti özel mülkiyet olarak meydana getirmediği açıktır!" (s. 270, 271)

Mülkiyetin, ekonomik bir kategori olduğunu ve özel mülkiyetin oluşumunun ekonomik nedenlere dayandığını vurgulayan Engels daha sonra, özel mülkiyetin yaygınlaşmasında, emek ürünlerinin *meta* durumuna dönüşmesinin, yani bunların kişisel tüketim için değil, değişim için üretilmesinin rol oynadığını belirtir. Nitekim, **Kapital**'de Marx, gelişmenin belli bir düzeyinde meta üretiminin, kapitalist üretim durumuna dönüştüğünü, "meta üretimi ve dolaşımına dayanan yasaların; kendine maletme (temel-

lük) ya da özel mülkiyet yasalarının, kendi iç ve kaçınılmaz diyalektikleri ile tam karşıtlarına dönüşecekleri açıkça görülür" der ve şöyle devam eder:

> "Eşdeğerlerin değişimi (yani emek-gücü karşılığında ücret ödenmesi), şimdi öylesine tersine dönmüştür ki, ortada yalnızca görüntüde bir değişim söz konusudur. Bunun ilk nedeni, emek-gücü ile değişilen sermayenin kendisinin, bir başkasının eşdeğeri verilmeksizin elkonan emeğinin ürününün bir kısmından başka bir şey olmamasıdır (Bkz. *Sermaye*); sonra bu sermaye, onu üreten tarafından yalnız yenilenmekle kalmaz, aynı zamanda, onunla birlikte ek bir fazlanın katılması da zorunludur.
>
> ... Emek gücünün durmadan yinelenen alımı ve satımı (yani, eşdeğerlerin bu sözde değişimi), şimdi yalnız bir biçimden ibarettir. Aslında olan şudur: kapitalist, tekrar ve tekrar, hiçbir eşdeğer vermeksizin, bir başkasının daha önce maddeleşmiş emeğinin bir kısmına elkoymakta ve bunu daha büyük bir miktarda canlı emekle değişmektedir. Başlangıçta bize, mülkiyet hakkı, insanın kendi emeğine dayanıyormuş gibi gözükmüştü. ... Şimdi ise mülkiyet, kapitalist yönünden, başkalarına ait karşılığı ödenmemiş emek ya da ürüne elkoyma (temellük) hakkı, emekçi yönünden, kendi öz ürününe sahip çıkma (temellük) olanaksızlığı olarak ortaya çıkıyor. (**Kapital I**, s. 599, 600)

Böylece, mülkiyeti ve özel mülkiyeti, zor ve şiddet gibi temellere dayandırmanın yersizliğini öne süren Marx ve Engels, özel mülkiyetin, üretim ve değişim ilişkilerinin bir sonucu ve tamamen **ekonomik** nedenlere dayandığını tanıtlar. Ayrıca Marx, Proudhon'un öne sürdüğü, "mülkiyet hırzsızlıktır" savına da karşı çıkar ve mülkiyetin, "maddi üretimdeki belirli bir gelişme aşamasına tekabül eden ta-

rihsel ilişkiler" içerisinde açıklanması gerektiğini öne sürer. (**Felsefenin Sefaleti**, s. 206)

Mülksüzleştirenlerin Mülksüzleştirilmesi (Exropriation of Expropriated): Kapitalist birikimdeki artış, emeğin daha fazla toplumsallaşması demektir. Bu durum, kapitalizmin özünde taşıdığı çelişkiyi, üretimin toplumsal niteliği ile, üretilen ürünlerin özel mülkiyeti arasındaki çelişkiyi sürekli olarak keskinleştirir. (Bkz. *Toplumsal Üretim*) Böylece kapitalizm, kendisini ortadan kaldıracak olan nesnel ve öznel koşulları (emeğin toplumsallaşması ile sermayedeki hızlı büyüme) kendi eliyle hazırlamış olur.

> "Şimdi mülksüzleştirilecek olan kimse, artık, kendi hesabına çalışan emekçi değil, birçok emekçiyi sömüren kapitalisttir. Bu mülksüzleştirme, kapitalist üretimin kendi içinde taşıdığı yasaların işlemesiyle, sermayenin merkezileşmesi ile gerçekleşir. (Bkz. *Sermayenin Merkezileşmesi*) Bir kapitalist daima, birçoklarının başını yer. Emek-sürecinin, gitgide boyutları büyüyen kooperatif şekli, bilimin bilinçli teknik uygulaması, toprağın yöntemli bir biçimde işlenmesi, emek araçlarının ancak ortaklaşa kullanılabilir hale getirilmesi, bütün emek araçlarının bileşik toplumsal emeğin üretim araçları olarak kullanılmasıyla sağlanan tasarruf, bütün insanların dünya pazarları ağına sokularak kapitalist rejimin uluslararası bir nitelik kazanması; bu merkezileşme ya da birçok kapitalistin birkaç kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi ile elele gider. Bu dönüşüm sürecinin bütün avantajlarını sömüren ve tekellerine alan büyük sermaye sahiplerinin sayılarındaki sürekli azalmayla birlikte, sefalet, baskı, kölelik, soy-

suzlaşma ve sömürü alabildiğine artar; ama yine bununla birlikte, sayıları sürekli artan ve kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması ile eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının başkaldırmaları da genişler ve yaygınlaşır. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi egemenliği altında fışkırıp boy atan üretim tarzının ayak bağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla bağdaşamadıkları bir noktaya ulaşır. Böylece kabuk parçalanır. Kapitalist mülkiyetin çanı çalınmıştır. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilirler." (**Kapital I**, s. 782) (Bkz. *Kapitalist Birikimin Genel Yasası, Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi*)

N

Nispi-Artı Değer: (Bkz. *Mutlak ve Nispi-Artı-Değer*)

Nispi Artı-Nüfus: (Bkz. *Artı-Nüfus*)

Nominal Ücret ve Gerçek Ücret (Nominal and Real Wages): Nominal ücret, "Emekçinin, günlük ya da haftalık çalışması karşılığında aldığı para miktarı"dır. (**Kapital I**, s. 557) Buna biz, işçinin karşılığında kendini, yani *emek-gücünü* kapitaliste sattığı para olarak belli bir tutar da diyebiliriz. Buna karşılık gerçek ücret, işçinin bu para ile -yani nominal ücreti ile- satın alabileceği metalar miktarıdır. Öyleyse gerçek ücret, "emeğin fiyatını, öteki metaların fiyatına göre ifade eder," (**Ücretli Emek ve Sermaye**, s. 48) ve işçinin kendisiyle ailesinin geçimlerini sağlayabilecek miktar ve nitelikte *geçim araçlarını* satın alabileceği bir miktar olmalıdır.

Şu halde, "emekçinin tüketimine giren geçim araçlarının" (a.g.y., s. 575) toplamı anlamına gelen gerçek ücreti belirlemek için, nominal ücreti, işçinin tüketimine giren nesnelerle hizmetlerin fiyatlarını, kira ile diğer ödemeleri hesaba katmak gerekir. Ne var ki kapitalist ekonomide gerçek ücretler sürekli düşme eğilimi gösterir. Bunun

başta gelen nedeni fiyatların sürekli yükselmesidir. İşçinin nominal ücretinde artışlar olsa bile meta fiyatları daha büyük bir hızla yükselir. Yani işçi, aynı miktar para ile, her geçen gün daha az meta satın alabilir. Bu ise, gerçek ücretin düşmesi anlamına gelir. Ayrıca, gerçek ücretin düşmesinin bir başka nedeni de, vergi ve hizmetlerle diğer ödemelerin -kira, gaz, su, elektrik, taşıt gibi- sürekli bir artış göstermesidir.

Daha fazla kâr sağlama amacıyla kapitalistler, işçilerin geçim araçlarını kısıtlamak ve ancak kendilerine en gerekli şeyleri sağlamaya yeterli bir ücret vermek için sürekli çaba harcarlar. Bu amaca ulaşmak için devlet güçlerinden, kendilerine göre düzenlenen yasalardan, tekellerine aldıkları yayın organlarından yararlandıkları gibi, çıkarlarını koruyan dernekler ve sendikalar kurarak birleşik bir cephe halinde işçilerin karşısına çıkarlar.

İşçiler de, sermayeye karşı direnmek ve ekonomik haklarını elde etmek için sendikalarda topluca hareket edebilmek amacıyla birleştikleri gibi, bir baskı aracı olarak greve de başvurabilirler. Ne var ki burjuvazi çoğu zaman bu isteklere karşı koymak için devletin güvenlik güçlerini işçilere karşı harekete geçirdiği gibi, kendini güçlü hissettiği yer ve zamanlarda sözde yasal düzenlemeler ile işçilerin bu mücadele silahlarını ellerinden alırlar. Bu nedenle Marx ve onu izleyenler, proletaryanın ekonomik savaşımına büyük önem vermekle beraber, işçilerin sömürü boyunduruğundan kurtulmalarının ancak, politik ve devrimci bir savaşımla kapitalist üretim biçimine son vererek, üretim araçlarının kamulaştırılmasıyla mümkün olacağı kanısındadırlar.

O

Ortalama Kâr (Average Profit): Kapitalist üretim düzeninde, çeşitli *metal*ar üreten farklı sanayi kolları bulunduğu gibi, aynı türden metalar üreten sanayi kollarında da, üretimin örgütlenmesi, kullanılan teknikler birbirinden farklıdır. Bu nedenle, farklı işletmelerde üretilen metaların bireysel değerleri birbirinden farklı olur. Ne var ki, bu bireysel farklılıklara karşın, aynı türden üretim yapan kapitalist işletmeler arasındaki *rekabet* sonucu, metaların **fiyatları,** kendi bireysel değerleriyle değil, bu metaların **piyasa** değerleriyle, yani **toplumsal ortalama** ile belirlenir.

Metaların fiyatları, piyasa değerleri ile belirlendiği için, emek üretkenliği yüksek, teknik donatımları daha iyi olan işletmeler, ek bir kâr, yani *artı-kâr* sağlarlar. Ama serbest rekabet nedeniyle bu böyle sürüp gitmez. Yüksek kâr çekici bir etki yapar ve işletme sahibi kapitalistler hem üretim tekniklerini yetkinleştirir hem de emeği yoğunlaştırarak verimliliği artırırlar. Böylece bu işletmelerde üretilen ürünlerin değeri, ileri düzeydeki bireysel değer ile denkleşir ve bu değer, şimdi **toplumsal değer, piyasa değeri** haline gelir. Sözünü ettiğimiz artı-kâr kaybolur. Ama bu, değerlerin denkleşme süreci, sanayide yeni tekniklerin uygulanması ile sürekli yinelenir.

Aynı sanayi kollarındaki bu iç rekabete paralel olarak, kapitalist toplumda bir de çeşitli sanayiler arasında-

ki rekabet vardır. Bu tür bir rekabet sonucunda, çeşitli sanayi kollarındaki kâr oranları birbirlerine eşit hale gelir, yani aynı büyüklükteki sermayeler eşit kâr elde ederler. Eğer böyle olmasaydı, kâr oranları düşük olan girişimlerin sermayeleri, *kâr oranı* yüksek olan girişimlere kaçar ve yüksek kâr getiren kollarda *aşırı üretim* yapılarak metalar değerlerinden aşağı satılmaya başlardı. Oysa rekabet, birbirinden farklı olan çeşitli kâr oranlarını, bunların ortalaması olan bir *genel kâr oranında* birleştirir. Belli büyüklükteki bir sermayenin payına düşen bu genel kâra **ortalama kâr** diyoruz. Böylece, değerlerde de, fiyatlarda da bir **toplumsal ortalamaya** ulaşılmış olur. (Bkz. *Kâr Oranı, Genel Kâr Oranı, Artı-Kâr, Kâr Oranının Düşme Eğilimi*)

On Saat Tasarısı (Ten Hours' Bill): 19. yüzyılın ilk yarısı, İngiltere'de, sanayileşme ile birlikte, emek sömürüsüne karşı koymak için, *işgünü*nün sınırlandırılması için işçi sınıfının verdiği büyük bir savaşıma tanık olmuştur. 1846-47 yılları, İngiltere'nin ekonomik tarihinde çığır açıcı yıllardı. Çıkartılan yasalarla, pamuk ve öteki hammaddelerden alınan ithalat vergileri kaldırılmış, serbest ticaret dönemi başlamıştı. Buna karşılık, yine aynı yıllarda, *Çartist Hareket* ve işgününün 10 saate indirilmesi savaşımı doruk noktasına ulaşmıştı. İşçi sınıfı, İngiliz Parlamentosunda, muhalif kanatta yeni müttefikler bulmuştu. "On Saat Tasarısı'nın savunucuları, Avam Kamarası'nda sayıca artmışlardı. Her yönden gelen yüzlerce dilekçe, onların sayılarını daha da çok artırıyordu" ama bu tasarının yasalaşmasını engellemek için sanayiciler de büyük bir çaba içerisindeydiler.

> "İçlerinde bu Tasarı'dan yana olan on sanayici bile yoktu; bu korkunç tedbire karşı çıkmak için el-

lerinden gelen tüm saygıdeğer ya da iğrenç yollara başvurdular, ama bütün bunlar işçilerin nefretini üstlerine çekmekten başka hiçbir sonuç vermedi. Tasarı mutlaka kanunlaşacaktı, işçiler, istedikleri her şeyi yapabilirlerdi ve bu tasarıyı istediklerini de geçen bahar göstermişlerdi. On Saat Tasarısı'nın üretimin maliyetini arttıracağı ve İngiliz sanayiini dış pazarlardaki rekabetle yarışamayacağı hale getireceği ve sonuç olarak ücretlerin düşeceği hakkındaki sanayicilerin öne sürdükleri ekonomik kanıtların hepsi yarı doğrudur. Onlar, ancak işçilere karşı barbarca davranma, onların sağlıklarını mahvetme ve bütün kuşakların sosyal, fiziki ve zihni çöküşü ile İngiltere'nin sanayi alanında ilerlemesinin gerçekleşeceğinden başka hiçbir şeyi kanıtlayamadılar." (**İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu**, s. 277, 278)

Bütün bu karşı koymalara karşın, on saatlik işgünü Parlamentodan geçti ve 8 Haziran tarihli yeni Fabrika Yasası'na göre, 1847 Temmuz'undan itibaren "genç kimseler" (13-18 yaş arası) ve bütün kadın işçiler için işgünü, bir ön kısaltma ile 11 saate indiriliyor ve 1 Mayıs 1848'den itibaren de işgünü kesin olarak, 10 saatle sınırlandırılıyordu. Böylece On Saat Tasarısı (Ten Hours' Bill), On Saat Yasası (Ten Hours' Act) halini almış oluyordu. (Bkz. *Çartist Hareket, İşgünü, Fabrika Yasaları*)

Ortak Toprakların Çevrilmesi (Enclosing Common Fields): 18. ve 19. yüzyıl İngiliz ekonomi politiğinde, **"Enclosures"** yani, ekilebilir komünal toprakların etrafının çitle ya da duvarla çevrilmesi konusu en çok tartışılan konuların başında gelir.

Kapital'de, İngiltere'de tekstil sanayiinin adı geçen

yüzyıllarda gösterdiği büyük gelişmeyle orantılı olarak büyük bir yer tutan bu **çevirme** konusu (Bkz. *Kapital I, Yirmiyedinci ve Yirmisekizinci Bölümler*) kısaca şöyle özetlenebilir:

İngiltere'de yünlü manüfaktürün hızla gelişmesi ve bu yüzden dokuma fabrikalarındaki artış, ekilebilir toprakların koyun otlağı haline getirilmesi gibi yeni bir gelişmeye yol açtı ve küçük köylülerin ekip biçtikleri topraklar birer birer ellerinden alınmaya başlandı. Köylülerin evleri ve tarım işçilerinin kulübeleri yıkılıyor, bütün ekilebilir arazi mera haline getiriliyordu. Bunun sonucu olarak, kırsal kesimde nüfus hızla seyrekleşti ve devletin topladığı aşar gelirleri ile benzeri vergilerde büyük düşmeler oldu. Bunu önlemek için 16. yüzyılın ortalarından başlayarak, ekilebilir toprakların otlakiyeye çevrilmesini önlemek için çeşitli yasal önlemler alındıysa da pek bir sonuç alınamadı.

> "Halkın zorla mülksüzleştirilmesi süreci, 16. yüzyılda, Reformasyon ve Kilise mallarının yağmalanması ile yeni ve korkunç bir hız kazandı. Katolik Kilisesi, Reformasyon Hareketi sırasında İngiltere topraklarının büyük bir kısmının feodal sahibiydi. Manastır ile benzeri kuruluşların kapatılması, buralarda barınanları, proletarya haline getirdi. Kilise toprakları, büyük ölçüde, açgözlü saray gözdelerine bağışlandı spekülatör çiftçilerle yurttaşlara yok pahasına satıldı. ... Yoksul halkın kilise aşarının bir kısmı üzerinde yasa ile sağlanmış mülkiyet haklarına sessiz sedasız elkondu." (**Kapital I**, s. 737-738)

17. yüzyıl sonlarında, Orange Prensi William'ın krallığa getirilmesiyle, o zamana kadar devlet toprakları üzerinde yürütülen küçük hırsızlıklar büyük yağmalara dönüştü ve adeta resmileşti. Devlete ait mülkler, metreslere, gözdelere bağışlandı ya da gülünç fiyatlarla toprak beyle-

rine satıldı. Bu yıllarda ele geçirilen devlet toprakları ile, kiliseye ait toprakların yağmalanması, İngiliz oligarşisinin daha sonraki yıllardaki gözkamaştırıcı ve görkemli malikanelerinin esasını oluşturmuştur. Kapitalistler bütün bu olup bitenleri, serbest ticareti teşvik ettiği, modern tarımı büyük çiftlikler sistemi üzerinde geliştirdiği ve daha önemlisi, kentlerde, kendilerine daima elaltında serbest tarım proletaryası sağladığı için hoşnutlukla seyrediyor ve destekliyordu.

19. yüzyıla geldiğimizde, zamanın iktisat yazınında en ateşli tartışmanın, orta malı (komünal) toprakların çevrilmesi konusunda yapıldığını görürüz. Daha önce, 20-30 çiftçi ile bir o kadar kiracı ve küçük mülk sahibinin elinde bulunan geniş toprakları 4-5 zengin hayvan yetiştiricisi gasp ediyor, burada yaşayan ve geçimini buradan sağlayan pek çok aile yerlerinden yurtlarından atılıyorlardı. Toprakbeyleri, ortaklaşa ya da topluluğa belli bir kira ödenerek işlenen toprakların etrafını çeviriyor, büyük ve küçük baş hayvan yetiştirdikleri çiftliklerine katıyorlardı. Bu çevirme hareketiyle topraklarından edilen köylü nüfus öylesine bir sefalete yuvarlanmışlardır ki kendilerine o sırada yürürlükteki *Yoksullar Yasası*'ndan resmen yardım yapılması durumu ortaya çıkmıştır.

Bu topraksızlaştırma ve çevirme hareketinden, İskoç yaylalarında oturan ve herbiri yerleştikleri toprakların sahibi olan, klanlar halinde örgütlenmiş Keltler de nasibini almıştır. Klanın şefi 'Büyük Adam', tıpkı İngiliz Kralının, sırf unvanından dolayı, bütün ulusal toprakların sahibi olması gibi, klan topraklarının güya sahibi idi. Zamanla bu itibari haklarını mülkiyet hakkına çeviren 'Büyük Adamlar' ile klan halkı çatıştı ve bunlar zora başvurarak klan halkını topraklarından attılar.

18. yüzyılda peşleri bırakılmayan Keltlerin ülkeden göç etmeleri de yasaklanmıştı. Amaç, bunları zorla, Glav-

gow ya da öteki manüfaktür kentlerine iterek manüfaktür proletaryası haline getirmekti.

> "1814'ten 1820 yılına kadar 15.000 kişi, aşağı yukarı 3.000 aile, sistemli olarak izlendi ve yerlerinden atıldı. **Bütün köyleri yıkıldı, yakıldı, tarlaları otlağa çevrildi**. İngiliz askerleri bu sürgün hareketini desteklediler ve bunlarla çatışmaya girdiler. ... **1835 yılında, 15.000 İskoçyalı Keltin yerini 131.000 koyun almıştı.** Yerlilerin artıkları kıyıya sürüldüler ve balık avlayarak yaşamaya çalıştılar. Ve bir İngiliz yazarının dediği gibi, yarı-karada yarı-suda yaşayan, ama bununla birlikte, ancak yarıyarıya yaşayan amfibiler olup çıktılar."

Daha sonra da, koyun otlaklarının bir kısmı, geyiklerin rahatça gezip dolaşabilecekleri, zaman zaman da av tutkunu soyluların bu zevklerini yerine getirebilecekleri 'Geyik Parkları' haline getirildi. Kodamanların parklarındaki geyikler, 'Londra belediye meclisi üyesi gibi şişko, ağırbaşlı, evcil hayvanlardır.' İskoçya bunun için, bu 'soylu tutkunun' son sığınağıdır.

> "Şimdi koyunların yerini geyikler almakta ve küçük kiracılar ellerindeki bir avuç varlıklarını da yitirerek, daha da verimsiz topraklara sürülmekte ve kapkara bir sefalete düşmektedirler. ... Geyik sürüleri gitgide daha büyük bölgelere yayılırken, insanlar günden güne daha daralan bir çember içerisine sıkıştırıldılar." (a.g.y., s. 747-748)

Kapitalizmin temel koşullarından *sermaye birikimi* ile özgür proletarya tedarikinin, İngiltere'de hangi kanlı ve acılı yollardan gerçekleştirildiğinin ayrıntılı öyküsü, **Kapital**'in yukarıda sözü edilen bölümlerinde izlenebilir. (Bkz. *Tarımsal Nüfusun Topraksızlaştırılması*)

Para (Money): İster kendi kişiliğinde (bizzat), ister bir temsilcisi aracılığı ile dolaşım aracı olarak hizmet eden ve değer ölçüsü işlevini yerine getiren meta. Para, bütün öteki metaların temsil ettiği *kullanım-değerleri* karşısında, biricik *değişim-değerinin* uygun biçimidir ve tek bir değer-biçimi olarak pıhtılaşmıştır. Her metaya doğrudan doğruya çevrilebildiği için servetin evrensel temsilcisidir. (Bkz. *Değer ve Değer Biçimleri*)

Para, borçların ödenmesinde kullanıldığı zaman **ödeme aracı** olarak, metalar nakden satın alındığı zaman **satın alma aracı** olarak işgörür.

Para, Meta, Sanayi, ve Üretken Sermaye (Money, Commodity, Industrial, and Productive Capital): Para ve meta sermaye Marx'ın yazılarında iki biçimde geçer. Önce, para sermaye sadece, nakit ya da senet biçiminde yatırılabilir sermayedir; meta ve üretken sermaye, hepsi de, üretim sürecinde farklı aşamaları belirleyen kategoriler olup, bir bütün olarak (*tüccar ya da tefeci sermayesinin aksine*), sanayi sermayesindeki işlevleri temsil ederler. Üretim sürecinde ilk aşama, üretim aracı ile *emek-gücü* satın alınmasında, para sermayenin yatırılmasıdır. İkinci aşamada, sanayi sermayesi, emeğin *artı-değer* ürettiği ve değeri yeniden ürettiği dönemde, üretken sermaye olarak işlev yapar. Üçüncü aşamada, yani artık ürünün

son şeklini aldığında, sanayi sermayesi, meta sermaye halini alır. Marx, sermayenin büründüğü bu özel işlevsel biçimleri şöyle ifade eder:

> "Sermaye değerin, dolaşımının çeşitli aşamalarında büründüğü iki biçim, para-sermaye ve meta-sermayedir. Üretim aşamasına ilişkin biçim ise üretken sermayedir. Toplam devresi sırasında bu biçimlere bürünen, bunlardan sıyrılan ve her birinde o özel biçime ait işlevleri yerine getiren sermaye, sanayi sermayesidir; sanayi, burada, kapitalist temele göre yürütülen bütün sanayi kollarını kapsayan bir anlamda kullanılmıştır. Para-sermaye, meta-sermaye ve üretken sermaye, bu nedenle, işlevleri, birbirinden ayrılmış aynı biçimde bağımsız sanayi kollarının içeriğini oluşturan bağımsız sermaye türlerini ifade etmezler. Burada, onlar, yalnızca, sanayi sermayesinin birbiri ardına her üçüne de büründüğü özel işlevsel biçimleri belirtirler." (**Kapital II**, s. 60-61)

Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye (Money Capital and Real Capital): Kendini genişleten değer olarak fiili sermaye ile, bunun, para-sermayenin çeşitli biçimleri (hisse senedi, tahviller, bonolar, krediler, vb.) içerisinde temsil edilmesi arasında bir ayrım varmış gibi görünür. "Gerçek para-sermayenin birikimi. Bu, ne ölçüde gerçek bir sermaye birikiminin, yani genişlemiş ölçekte yeniden üretimin bir göstergesidir ve ne ölçüde değildir?" (**Kapital III**, s. 507) Para ve gerçek sermaye arasındaki ayrım, sermayenin iki farklı çeşidi arasındaki ayrım olmayıp, daha çok, sermayenin hareketinin görünüşü ve özü arasındaki ayrımdır. (Bkz. **Kapital III**, Otuzuncu Bölüm)

Para Ticaretiyle Uğraşan Sermaye (Money-Dealing Capital): Sanayi sermayesinin ve ticaret sermayesinin dolaşım sürecinde bir kısmı, paranın yaptığı salt teknik hareketleri, kendine özgü işlemler olarak yerine getirecek biçimde ayrılır ve bu kısım, para ticaretiyle uğraşan sermaye biçimini alır. Sermayenin işlevlerine bağlı bulunan bu teknik işlemlerin, tüm kapitalist sınıf için, elden geldiğince kendi özel işlevleri olarak, özel bir aracılar ya da kapitalistler topluluğu tarafından yapılmasını, ya da bunların elinde toplanmasını gerektirir. Uzmanlık isteyen bir iş haline gelerek belirli ellerde toplanır ve büyük ölçekte yürütülür. Para toplama, ödeme, defter tutma, vb. gibi işler, büyük büroların, çok sayıda sayman ve veznedarın tutulmasını doğal hale getirir. "Para ödeme ve tahsil etme, hesapların kapatılması, cari hesapların tutulması, paranın korunması, vb. gibi bütün bu işler, bu teknik işlemleri zorunlu kılan faaliyetlerden ayrılarak, bu işlevler için yatırılmış sermayeyi, para ticaretiyle uğraşan sermaye haline getirir." (**Kapital III**, s. 331) (Bkz. *Tüccar ya da Ticaret Sermayesi*)

Parça-Başı Ücret (Piece-Wages): Parça-başı ücrette emek, belli bir sürede (diyelim, bir saatte, bir günde), içerisinde somutlaştığı ürün miktarıyla değerlendirilir ve *emek-gücü*ne buna göre bir ödeme yapılır. Bu durum ilk bakışta, sanki işçi ürettiği ürünü satıyor da, bunun karşılığında ürünün değerini alıyormuş gibi bir izlenim verebilir. Oysa aslında, işçinin aldığı ürünün değeri değil, harcadığı *emek-gücü*nün değeridir.

Normal parça-başı ücret, emek-gücünün günlük değerinin, normal uzunlukta bir işgününde, ortalama koşullar altında üretilen parça sayısına bölünmesiyle saptanır. Buradan, parça-başı ücretin, zamana göre, yani

emek-gücünün harcanma süresine göre saptanan ücret biçiminin, sadece değişmiş bir şekli olduğu sonucu kendiliğinden çıkar. (Bkz. *Zamana Göre Ücret*)

Parça-başı fiyatın tam olarak ödenebilmesi için, harcanan emeğin niteliğinin ortalama bir yetkinlikte olması gerekir. Daha önce belirlenen ve deneyimlerle saptanan belli bir miktardaki metada somutlaşan emek-zamanı, *toplumsal gerekli emek zamanı* kabul edilir ve ödemeler buna göre yapılır. Bir saatlik ortalama ürünün ne kadar olduğu deneylerle saptanmıştır. Örneğin, Londra'nın büyük terzilerinde belli bir parça iş, diyelim bir yelek, bir saat ya da yarım saat sayılır ve saatli altı penidir. Eğer işçi, ortalama bir verim gücüne sahip değilse ve her gün belli asgari bir miktar iş çıkartamaz ise kendisine yol verilir.

Parça işte, emeğin niteliği ile yoğunluğuna göre ücretin ödenmesi ya da emekçinin iş bulabilmesi, bu işin ayrıca gözetlenme ve denetlenmesini neredeyse gereksiz kılar. Bu nedenle, modern ev sanayiinin temelini attığı gibi:

> "... Kademeli olarak örgütlenen sömürü ve ezme sisteminin de temelini atar. Bu sömürü düzeninin iki temel biçimi vardır. Bir yandan parça-başı ücret, kapitalist ile ücretli emekçi arasına asalakların girmesini, 'emeğin aracıyla kiralanmasını' kolaylaştırır. Bu aracıların kazancı, tümüyle, kapitalistin ödediği emek fiyatı ile, bunların, bu fiyatın emekçiye ulaşmasına fiilen izin verdikleri kısmı arasındaki farktan ileri gelir. Bu sisteme İngiltere'de ilginç bir ad verilmiştir: Sweating system (terletme sistemi). Öte yandan, parça-başı ücret, kapitaliste, bir işçibaşıyla sözleşme yapma olanağını verir. Kararlaştırılan fiyat üzerinden, işçibaşı, yardımcı emekçileri bulmayı ve ücretlerini ödemeyi üzerine alır. Emekçinin sermaye tarafından sömürülmesi, burada,

emekçinin emekçi tarafından sömürülmesiyle uygulanır." (**Kapital I**, s. 567)

Bu ücret biçiminde, işçinin, emek-gücünü, elinden geldiğince yoğun biçimde harekete geçirmesi doğal olarak çıkarınadır. Böylece kapitalist, emeğin normal yoğunluk derecesini daha kolaylıkla artırma olanağını elde etmiş olur. İşgününün uzatılması şimdi artık emekçinin de kişisel çıkarınadır. Böylece onun da günlük ya da haftalık kazancı yükselecektir. Ancak bu, giderek, zamana göre ödenen ücret gibi aynı sonucu verir. İşgününün uzatılmasıyla, parça-başı ücret aynı kalsa bile, emeğin fiyatında bir düşmeyi zorunlu olarak birlikte getirir. (Bkz. *İşgünü*)

Zamana göre ücrette, bazı istisnalar dışında, aynı tür iş için aynı ücret ödendiği halde, parça-başı ücrette, günlük ya da haftalık ücret, işçinin gösterdiği bireysel farklılıklara göre değişir. Burada fiilen ele geçen ücret, emekçinin gösterdiği beceriye, kuvvete, güce, yeteneğe bağlı olarak büyük değişmeler gösterebilir. Ne var ki bu durum, sermaye ile ücretli-emek arasındaki genel ilişkileri değiştirmez. Bireysel farklılıklar, işyerinde bir bütün olarak birbirini dengeler ve belli bir sürede ortalama miktarda ürün sağlanır ve ödenen toplam ücret, bu sanayi kolundaki ortalama ücrettir. *Ücret* ile *artı-değer* arasındaki orantı da değişmez, zira her işçinin sağladığı artı-değer kitlesi, aldığı ücretle orantılıdır.

Bu ücret biçiminin işçiye sağladığı geniş hareket alanı, "bir yandan onun kişiliğini geliştirdiği gibi, ondaki özgürlük, bağımsızlık ve kendi kendini denetleme duygusunu da geliştirir; öte yandan ise, aralarındaki rekabet duygusunu kamçılar. Bu yüzden, parça-başı iş, bireysel ücreti ortalamanın üzerine çıkarmakla birlikte, bu ortalamanın kendisini düşürme eğilimini taşır." (a.g.y., s. 569)

Marx, bütün bu anlatılanlardan, parça-başı ücretin,

kapitalist üretim tarzı ile en uyumlu ücret şekli olduğu sonucunu çıkartır.

Perhiz Teorisi (Abstinence Theory): Marx, üretim süreci sırasında oluşan *artı-değer*in bir kısmının, kapitalist tarafından gelir olarak tüketildiğini, diğer kısmının ise, *sermaye* olarak biriktirildiğini, ek sermayeye dönüştürüldüğünü söyler. Ona göre kapitalistin, kişileşmiş sermaye olma dışında tarihsel bir değeri yoktur. Kapitalist üretim biçimi varolduğu için o da vardır. Bu üretim biçimi sona erince, artık onun varlığına da gereksinme kalmayacaktır. Onu harekete getiren tek şey, kullanım-değerleri üretmek ve bunlardan yararlanmak değil, değişim-değeri üretmek ve bunun üretimini artırmaktır. (Bkz. *Kullanım-Değeri, Değişim-Değeri*) Böyle yapmakla o, toplumdaki üretken güçlerin gelişmesini zorlar ve daha yüksek bir toplum biçiminin temellerini atabilecek maddi koşulları yaratır. Zaten kapitalistin tarihteki olumlu rolü de budur.

Kapitalist üretimin gelişmesi, belli bir sanayi koluna yatırılan sermayenin sürekli artmasını zorunlu kıldığı gibi, rekabette onu üretimi artırmaya, yeni teknikler için yatırım yapmaya zorlar. Sermayesini koruyabilmek için, sermayesini durmadan genişletmek zorunluluğunu duyar. Ne var ki, kapitalist üretim geliştikçe, *birikim* ve servet arttıkça, kapitalistin içinde de bazı duygular depreşmeye başlar. Kişileşmiş sermaye de olsa nihayet o da bir insandır. Üstelik, şimdi artık ister istemez incelmiş zevkleriyle, eski moda bir cimri gibi davranmanın hiç de uygarca bir tutum olmadığını fark edecek düzeye ulaşmıştır. Modern bir kapitalist olarak, dünya nimetlerinden tatmak ister. Kaldı ki, kapitalist üretimin ilerlemesi, yalnız zevk ve keyif aleminin kapılarını servet sahibi kapita-

listlere açmakla kalmaz, bu sistemin ayrılmaz parçası olan spekülasyon, kredi sistemi ve benzeri yollardan tezelden zengin olma kaynaklarını da birlikte getirir. Belli bir gelişme aşamasından sonra, servet gösterisi, lüks ve savurganlık, kapitalist için kaçınılmaz hale gelir, bütün bunlar başarısının birer göstergesi olur.

> Kaldı ki, "Kapitalist, cimri gibi, kendi emeği ve sınırlı tüketimi ölçüsünde zenginleşmez, başkalarının emek-gücünü baskı altına alarak emdiği, ve emekçileri, yaşamın zevklerinden yoksun bırakmaya zorladığı ölçüde de zenginleşir. Bunun için kapitalistin savurganlığı, hiçbir zaman eli açık feodal beyin savurganlığındaki iyiniyetli özelliği taşımadığı, tersine, bunun ardında en pis cinsten tamahkarlık ve en açgözlü hesap kitap yatmakla birlikte, biri diğerini engellemeksizin, harcamaları da birikimiyle birlikte büyür." (**Kapital I**, s. 611)

Kapitalizmin başlangıç aşamasındaki biriktirme dürtüsünün gücünü Marx, şu ünlü cümleyle ifade eder: "Biriktirin! Biriktirin! Musa da böyle der, peygamberler de!" Ona göre klasik iktisatçılar, burjuvazinin tarihsel görevini: '**Birikim için birikim, üretim için üretim!**' formülü ile ifade etmişlerdir. "Klasik iktisat için, nasıl ki proletarya bir artı-değer üretme makinesinden başka bir şey değilse, kapitalist de onun gözünde bu artı değeri ek sermayeye çeviren bir makineden başka bir şey değildir" (a.g.y., s. 612)

Daha sonraları ise vülger iktisatçılar birikimin, kapitalistin harcamalarından ve lüksünden yaptığı fedakarlık sonucu oluştuğunu öne sürecek kadar ileri gitmişlerdir. Yani kapitalistin yaptığı 'perhiz' (abstinence) ile onun sermayesi oluşuyordu. Adı **Kapital**'de sık sık geçen Nassau W. Senior, "Ben, sermaye sözü yerine, buna bir üretim

aracı gözüyle baktığım için, perhiz (abstinence) sözünü koyuyorum" diyebiliyordu. (a.g.y., s. 613)

Bu görüşe göre kapitalist, birikim için ek sermaye için, nefsine düpedüz eziyet etmekte, büyük acılara katlanmakta, **sıkı bir perhiz** yapmaktadır. Öyleyse, "Georgia'lı köle sahibinin, zencilerin sırtından kamçıyla sağladığı artı-ürünün hepsini, şampanya ile har vurup harman savursam mı, yoksa bir kısmını, daha fazla zenci ve toprağa mı dönüştürsem diye düştüğü üzüntülü çıkmazdan, yakın zamanda, köleliğin kaldırılması ile kurtarılması gibi, kapitalistin de bu eziyetten ve şeytanın kışkırtmasından kurtarılması düpedüz bir insanlık borcudur!" (a.g.y., s. 614)

R

Rant (Rent): Rant, kiracı kapitalistin elde edilen artı-değerden, kiralayan mülk sahibine ödediği paydır. Rant da tıpkı, *kâr* ve *faiz* gibi, *artı-değer*in çeşitli kapitalistler arasında bölüşülen belirli bir kısmıdır ve kaynağı bu nedenle, *sermaye* değil artı-değerdir.

Marx, **Kapital**'in Üçüncü Cildinin Altıncı Kısmında, kapitalizmin temel kategorilerinden saydığı toprak rantı üzerinde çok geniş olarak durmuştur. (Bkz. *Toprak Rantı*)

Rekabet (Competition): Marx, kapitalist sistemin gelişmesinde önemli rol oynayan '*Sermayenin Merkezileşmesi*' olayını anlatırken, rekabetin bu konudaki rolüne değinir. Rekabet savaşının, *meta* fiyatlarının ucuzlatılmasıyla verildiğini söyleyen Marx, bu ucuzluğun ise, emeğin üretkenliğindeki yükselme ve üretimin boyutlarındaki genişleme ile mümkün olabileceğini kaydeder:

> "Bunun için, büyük sermaye, daha küçüğünü yener. Ayrıca, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle, bir işi normal koşullar altında yürütmek için gerekli asgari bireysel sermaye miktarında bir yükselme olacağı da unutulmamalıdır. Bu yüzden, küçük sermayeler, büyük sanayiin henüz yalnızca yer yer elattığı ya da bütünüyle ele geçirmediği üretim alanlarına akar ve buralarda toplanırlar. Burada rekabet, birbirine düşman sermayelerin sayılarıyla

doğru, büyüklükleri ile ters orantılı bir şiddetle devam eder. Ve bu savaş, daima, sermayelerinin bir kısmı kendilerini yenen kapitalistlerin eline geçen, bir kısmı da yokolup giden birçok küçük kapitalistin batıp gitmesiyle sona erer." (**Kapital I**, s. 643)

Marx ayrıca, **Kapital**'in III. Cildinin Onuncu Bölümünde, genel kâr oranının rekabet yoluyla eşitlenmesi olgusu üzerinde durur. (Bkz. *Sermayenin Merkezileşmesi, Genel Kâr Oranı, Ortalama Kâr*)

Sabit Sermaye ve Döner Sermaye (Fixed Capital and Circulating Capital): Sabit sermaye, *üretim araçlarına* (Binalara, makinelere, vb.) yatırılan *değişmeyen sermaye*dir. Bu sermayeye 'sabit' denmesinin nedeni, üretim süreci sırasında hemen kullanılıp tükenmemesidir. Bu sermayenin değeri, aşınma ve yıpranma giderleri çıktıktan sonra, üretim araçlarında 'sabit' kalır. Öteki bütün sermaye yatırımları, bir üretim döneminde tamamen tüketildiği ve değeri metalara hemen geçtiği için 'döner' sermayedir.

> "İşlev yaptığı bütün süre boyunca değerinin bir kısmı daima, üretilmesine yardımcı olduğu metalardan bağımsız olarak kendisinde sabit kalır. Değişmeyen sermayenin bu kısmına **sabit sermaye** biçimini veren özellik işte budur. Üretim sürecine yatırılmış sermayenin diğer bütün maddi kısımları, bunun karşıtı olarak, **döner** ya da **akıcı sermaye**yi oluşturur." **(Kapital II**, s. 170)

Marx, bütün **Kapital** boyunca, *'değişmeyen' ve 'değişen' sermaye* kategorileri ile, 'sabit' ve 'döner' sermaye katagorileri arasındaki ayrım üzerinde durmuş ve klasik iktisatçıların bu kategorileri niçin birbirine karıştırdıklarını irdelemiştir. (Bkz. *Kapital II, Sekizinci Bölüm, Sabit Sermaye ve Döner Sermaye*)

Sanayi Devrimi (Industrial Revolution): Üretim sürecinde, insan enerjisi yerine, başta buhar gücü olmak üzere, mekanik güçlerin kullanılmasına yolaçan bir dizi teknik buluşların uygulandığı 18. yüzyılların sonu ile 19. yüzyılı kapsayan tarihsel geçiş dönemidir.

Marx, **Kapital**'in Onbeşinci Bölümünde, makinenin bu yüzyıllarda geçirdiği evreleri inceler ve manüfaktürü karakterize eden el becerisinin yerini artık mekanik imkânların almasına dikkati çeker. Üretim sürecinde makinenin kullanılmaya başlanması, modern sanayi dönemine girildiğinin kesin bir işaretidir.

Bu bölümün çeşitli kesimlerinde Marx, makineyle birlikte sanayi devriminin, işçi üzerindeki etkilerinin ayrıntılı bir irdelemesini yapar. (Bkz. *Makine, Manüfaktür*)

Sermaye (Capital): Marx, **Kapital**'de, paranın sermayeye dönüşümünü irdelerken, sermayenin çıkış noktasının *meta dolaşımı*, modern tarihinin başlangıç noktasının ise, 16. yüzyılda dünyayı saran ticaret ile yeryüzüne yayılan pazarlar olduğunu söyler. (**Kapital**, İkinci Kısım) Her yeni sermaye sahneye, belli bir süreçle sermayeye dönüşeceği para biçiminde çıkar. Tarihi bakımından sermaye, her zaman para biçimini alır ve paradan oluşan servet, *tüccar ve tefeci sermayesi* olarak ortaya çıkar.

Metaın en basit dolaşım biçimi M - P - M, metaın paraya dönüşmesi ve paranın gerisin geriye meta haline gelmesidir. Yani satın almak için satmaktır. Şimdi bu biçimin yanısıra, bundan çok farklı bir biçim görülüyor: P - M - P, paranın metaya dönüşümü ve yine para halini alışı. Yani, satmak için satın almak. Bu ikinci biçimde, dolaşımını tamamlayan para, sermayeye dönüşmüş, sermaye halini almıştır.

Öyleyse, sermayenin ya da sermaye dolaşımının for-

mülü, P - M - P oluyor. Kapitalist, bir miktar para (P) ile meta (M) satın alıyor ve bunu satarak ikinci (P)yi elde ediyor. Burada birinci P - M evresi sermayenin öne sürülmesi -yatırılması-, ikinci evre M - P sermayenin gerçekleştirilmesi evresidir.

Eğer kapitalist yaptığı bu işin sonunda, başlangıçtaki aynı miktar parayı -öne sürdüğü parayı- elde etmiş olsaydı, anlamsız bir iş yapmış olurdu. Oysa kapitalist, dolaşıma sürdüğünden daha fazlasını çekmek gibi çok masum bir eğilim taşımaktadır. Öyleyse bu sürecin doğru formülü: P - M - P' olmalıdır. Burada P' = P + ΔP, yani ilk sürülen para, artı, bir fazlalıktır. "İşte ilk değerin üstünde bu artışa ya da fazlalığa ben 'Artı-Değer' diyorum." (**Kapital I**, s. 164)

Demek ki, başlangıçta öne sürülen değer, dolaşımda ilk haliyle kalmak şöyle dursun, kendisine bir *artı-değer* katıyor, kendisini çoğaltıyor ve böylece sermayeye dönüşmüş oluyor. Marx, P - P' ifadesinin, para paradan doğar diyen ve sermayeyi ilk yorumlayan merkantilistlerin ağzıyla sermayenin açıklaması olduğunu belirtir.

Metaların basit dolaşımı, yani satın almak için satmak, belli gereksinmeleri gidermek için, şu ya da bu türden *kullanım-değerlerine* sahip olmak isteğinden öte bir anlam taşımaz. Oysa, paranın sermaye olarak dolaşımı kendi başına bir amaçtır; para-değerin büyümesi ancak, bu hareketin bir kez değil, sürekli yinelenmesi ile mümkündür. "Bu yüzden sermayenin hareketinin sınırı yoktur." (a.g.y., s. 166) Para sahibi olan kimse, bu hareketi bilinçli olarak yinelemekle **kapitalist** haline gelir. Para-değerin büyümesi onun öznel amacı, daha fazla soyut servete sahip olmak, faaliyetinin tek dürtüsüdür. **O, bir kapitalist olarak, yani bilinç ve iradeye sahip kişileşmiş sermaye olarak işlev yapmaktadır.**

Ne kullanım-değerleri ne de tek bir alışverişte sağla-

yacağı *kâr* onun son amacı olamaz. Onun asıl amacı, dur durak bilmeyen kâr sağlama, artı-değer üretme sürecinin kesintiye uğramamasıdır.

Genellikle iktisatçılar, sermayeyi, belli türde metalar olarak 'üretilmiş üretim araçları' olarak (binalar, makineler, vb.) tanımlıyorlardı. Marx, belli bir miktar sermaye derken, dolaşım sürecinde sürekli olarak paradan metaya yine paraya dönüşen bir miktar parayı kasteder. Ona göre sermaye bir değerdir ama o, sermayeyi, belli bir şeyde, parada ya da metalarda somutlaşan bir değer olarak tanımlamıyor. Sermayeyi, belli türde bir süreçle, artı-değer üreten bir süreçle açıklıyor. Değer, bu süreç içerisinde bir değer, süreç içerisinde para ve bu kimliğiyle sermaye oluyor. "Değer dolaşımdan çıkıyor, tekrar giriyor, süreç boyunca kendisini koruyor ve çoğalıyor, daha genişlemiş olarak dolaşımdan çıkıyor ve aynı devre yeniden başlıyor." (a.g.y., s. 168)

Marx, **Artı-Değer Teorileri**'nde, emeğin sermayeye dönüştürülmesi sürecinin ayrıntılı bir tahlilini yapar. Üretim sürecinin ilk adımı, para sahibi kapitalist ile *emek-gücü* sahibi işçinin, serbest alıcı ve satıcı olarak piyasada karşı karşıya gelmeleridir. Bu **ilk evrede** sermaye **para**, emek-gücü ise **meta** niteliğini taşır. Her ne kadar emeğin bedeli, harcanmasından sonra -günün ya da haftanın sonunda- ödenir ise de, kavramsal ya da yasal açıdan emek-gücünün satışı bu ilk evrede yer alır ve bu durum emek-gücünün **satılmış** olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu alışverişte **doğrudan** satılan şey, emeğin kendisini zaten gerçekleştirmiş olduğu bir meta değil, **emek-gücünün kendisinin kullanımı** ve dolayısıyla **emeğin bizzat kendisidir**; zira emek-gücünün kullanımı onun faaliyetidir, yani emektir. Bu nedenle burada, metaların değişimi aracılığı ile bir emek değişimi yapılmaktadır. A, B'ye çizme sattığı zaman, her iki taraf da emek değişimi yapmaktadır: birinde çizmede gerçekleşmiş emek, diğe-

rinde parada gerçekleşmiş emek karşılıklı değiştirilmiş olmaktadır. Ama bizim değişimimizde, bir yanda, genel toplumsal biçimi içerisinde **maddeleşmiş emek**, yani **para**, **henüz sadece bir güç olarak mevcut bulunan emek** ile değiştirilmektedir. Alınıp satılan, bu gücün kullanımıdır, yani emektir. Satılan metaın değeri emeğin değeri (bu söz bir anlam taşımaz) olmayıp emek-gücünün **değeridir**. Öyleyse burada yapılan şey, **maddeleşmiş** emek ile, kendisini canlı emek olarak ortaya koyacak olan **emek-gücü** arasındaki bir değişimdir. Yani, maddeleşmiş emek (para) ile canlı emek arasında bir değişim yapılmıştır. Bu alışverişte *ücret*, emek-gücünün değeri, sanki emeğin satın alındığı fiyat, yani **emeğin fiyatı** imiş gibi görünür. (Bkz. *Emek)*

Bu ilk evrede, emekçi ile kapitalist arasındaki ilişki, bir metaın satıcısı ile alıcısı arasındaki ilişkidir. Kapitalist, emek-gücünün değerini, yani satın aldığı metaın **değerini** öder.

Ne var ki burada emek-gücünün satın alınmasının tek nedeni, onun harcayabileceği emeğin, yeniden üretimi için harcanması gerekli emekten daha büyük olması; dolayısıyla da, onun harcadığı emeğin, emek-gücünün değerinden daha büyük bir değeri temsil etmesidir.

Sermaye ile emek arasındaki değişimin ikinci evresinin, birinci ile hiçbir ilişkisi olmadığı gibi aslında bu, bir değişim bile değildir.

Birinci evrede, para ile metanın değişimi -eşdeğerlerin değişimi- var; emekçi ile kapitalist sadece meta sahipleri olarak karşı karşıyadır. Eşdeğerler değiştirilmiştir. (Bunun anlamı, bunlar değiştirildiği zaman aradaki ilişkide herhangi bir fark yaratmaz. Emeğin fiyatının, emek-gücünün değerinin üzerinde, altında ya da ona eşit olması, yapılan alışverişte hiçbir şeyi değiştirmez. Bu nedenle de genel meta değişimi yasası gereğince yapılabilir.)

İkinci evrede, herhangi bir değişim yoktur. Artık para sahibi meta alıcısı olmaktan çıktığı gibi emekçi de meta satıcısı olmaktan çıkmıştır. Para sahibi şimdi kapitalist olarak işlev yapmaktadır. Satın almış olduğu metayı tüketmektedir; emek-gücünün kullanması ise bizzat işçinin emeğidir. Daha önce yapılan alışveriş yoluyla bu **emeğin kendisi** maddeleşmiş servetin bir parçası olmuştur. Emekçi bunu kullanır ama o sermayeye **aittir** ve şimdi sadece onun bir fonksiyonudur. Bu nedenle de doğrudan doğruya sermayenin denetimi ve yönetimi altında iş görmektedir. İçinde maddeleştiği ürün, sermayenin tekrar ortaya çıktığı yeni bir biçim ya da sermaye olarak kendisini fiilen **gerçekleştirdiği** yeni bir biçimdir. Bu süreçte emek doğrudan doğruya maddeleşmiş, ilk alışverişte sermaye ile biçimsel olarak birleştikten sonra şimdi artık **doğrudan doğruya** sermayeye dönüşmüştür. Ve aslında, daha önce emek-gücü satın alınmasında harcanan sermayeden daha fazla bir emek, sermayeye dönüşmüştür. Bu süreçte, karşılığı ödenmeyen bir kısım emeğe el konmuş ve işte böylece para kendisini sermayeye dönüştürebilmiştir.

> "Demek ki, birinci evrede para sahibi ile emekgücü sahibi arasında yapılan bir alışveriş ve ardından emeğin sermayenin denetim ve yönetimi altına girmesi söz konusudur. İkinci evrede ise, emeğin üretim sürecinde sermayeye dönüşmesi ya da aynı şey demek olan, sermaye için artı-değer yaratmasıdır. Böylece, canlı emek, doğrudan sermaye haline dönüşmekte, **yaşayan emek maddeleşmekte**, sermaye olarak gerçekleşmektedir." (**Theories of Surplus-Value**, Part I, s. 397-399) Kısaca Marx, "Sermaye birikmiş emekten oluşur" der. (**1844 El-yazmaları**, s. 101)

Sermaye Birikimi (Accumulation of Capital): İşçiler, üretim süreci boyunca, *emek-güçlerini*, *üretim araçları* ile birleştirerek *artı-değer* üretirler. Üretilen bu artı-değer, sürecin yinelenmesi ile, emek-gücünü satın alan kapitalistin tüm kişisel tüketimi için gerekli olan miktarın çok daha üzerinde artı-değer yaratır. Yaratılan bu artı-değerin bir kısmını kapitalist sermayeye çevirerek, üretimin boyutlarını büyütmekte kullanır. Öyleyse işçiler -ya da işçi sınıfı- yalnız kapitalistlerin -ya da kapitalist sınıfın- kişisel tüketim alanına giren gereksinmelerini karşılamakla kalmazlar, üretimde bulunurken aynı zamanda, bu üretim ve kapitalist sömürü alanını genişletmeye yarayacak olanakları da sağlamış olurlar. İşte Marx, "Artı-değerin sermaye olarak kullanılmasına, tekrar sermayeye dönüştürülmesine, sermaye birikimi" diyor. (**Kapital I**, s. 595)

Üretimin devam edebilmesi için, yıllık ürünün, sermayenin yıl boyunca tüketilen maddi öğelerini yenileyecek bütün nesneleri (*kullanım-değerlerini*) sağlaması gerekir. Bu kısım çıktıktan sonra geriye, içinde artı değeri taşıyan *artı-ürün* kalır. Birikim için, artı-ürünün bir kısmının sermayeye dönüştürülmesi zorunludur. *Basit yeniden üretim* için, sermayenin değişmeyen kısmına (s) tekabül eden artı-ürünün, kapitalistin tüketeceği tüketim mallarını içermesi yeterlidir. Birikimin olabilmesi için ise, artı-ürünün, uygun oranlarda ek üretim araçları ile *geçim araçlarını* içermesi gerekir. Öyleyse, "yatırılan sermayenin yerine konulabilmesi için, gerekli olan şeyler miktarının üzerinde ve ötesinde kalan bir kısmın, ek üretim ve geçim araçlarının üretimi için yıllık artı-emekten ayrılıp kullanılması zorunludur." (a.g.y., s. 597) Yani, artı-ürünün değerini temsil eden artı-değer, yeni sermayenin maddi öğelerini zaten içerdiği içindir ki, sermayeye dönüştürülebilir. (Bkz. *Sermaye*)

Bir birikim sağlanmıştır ve bunun fiilen sermaye ola-

rak işgörebilmesi için şimdi kapitalistlerin ek emek-gücüne gereksinmeleri vardır. Eğer, halen çalışmakta olan işçilerin sömürülmesi, işin yoğunluğu ve süresi artırılarak sağlanamıyorsa, bu ek emek-gücünün bulunması zorunludur. İmdi, bütünüyle işçi sınıfı açısından, bir yıllık emeğin ürünleri, karşılarına, bir sonraki yılın ek sermayesi ve ek emek talebi olarak çıkmaktadır. Kapitalist üretim mekanizması, bu ek emek için daha önceden tedbirini almış, "işçi sınıfını ücrete bağlı bir sınıf haline getirmiş ve eline geçecek ücretin yalnız kendi yaşamını sürdürmesine değil, çoğalmasına da yetecek kadar olmasını sağlamıştır. Sermaye için şimdi yapılacak tek şey, her yıl işçi sınıfının her yaştan emekçi olarak sağladığı bu ek emek-gücünü, yıllık ürünün kapsadığı fazla üretim araçları ile birleştirmektir; böylece artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi tamamlanmış olur. Somut açıdan bakıldığında, birikim, kendini, sermayenin giderek artan bir ölçüde yeniden üretimi içerisinde oluşturur." (a.g.y., s. 567) Basit yeniden üretim süreci bir çember çizer, oysa, sermaye birikimi ile boyutları gittikçe büyüyen kapitalist üretimde bu şekil sarmal bir biçime dönüşür. (Bkz. *Basit Yeniden Üretim ve Boyutları Genişlemiş Yeniden Üretim*)

Demek ki, ek emek-gücü ile birleştirilen üretim araçları ve emekçinin yaşaması için gerekli tüketim maddeleri, emekçinin ürettiği artı ürünün parçalanmasından başka bir şey değildir. "... işçi sınıfı, bir yılın artı-emeği ile ertesi yıl ek emek kullanacak sermayeyi yaratmaktadır. İşte sermayeden sermaye yaratmak diye buna denir." (**Kapital I**, s. 599)

Sermaye birikimi şimdi, emekçilerin üretim araçlarından kopup ayrılmalarını gitgide artan boyutlarda sürekli yeniden üreterek gerçekleşmektedir. Toplumsal üretim araçları **sermayeleşmektedir**. "Sermayenin kendisine ve bu nedenle, sermaye ile ücretli emeğin karşılıklı ilişkisine dayanan sermaye birikimi, maddi servet ile emeğin, zıt ve

bağımsız varlıklar halinde birbirinden ayrılmalarını gitgide artan ölçüde yeniden üretir." (*Theories of Surplus-Value*, Part III, s. 315)

Sermayenin, Değer, Teknik ve Organik Bileşimi (Value, Technical, and Organic Composition of Capital): Sermayenin değer yönünden bileşimi, *değişmeyen sermaye*nin, yani *üretim araçları*nın değerinin, *değişen sermaye*ye, yani *emek-gücü*nün değerine oranı ile belirlenir. Marx buna, sermayenin **değer bileşimi** diyor. Buna karşılık, sermayenin, *kullanım-değeri* yönünden bileşimi ise, üretim sürecinde kullanılan üretim araçları kitlesinin, canlı emek kitlesine olan oranı ile belirlenir. Marx bu ikincisine, sermayenin **teknik bileşimi** diyor.

Üretim araçları ile canlı emek nitelik bakımından farklı şeyler olduğu için, sermayenin teknik bileşimi miktar olarak ölçülemez. Oysa, sermayenin değer bileşimi ile teknik bileşimi arasında sıkı bir bağıntı vardır. "Bunu anlatmak için sermayenin değer ,bileşimine, bunun, sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlenmesi ve bu bileşimdeki değişmeleri yansıtması açısından, sermayenin **organik bileşimi** diyorum." (**Kapital I**, s. 630)

Sermayenin organik bileşimindeki değişmeler, üretim aracı olarak kullanılan metaların değerleri ile emek-gücünün değeri sabit kaldığı halde, bu sermayenin değer bileşiminin nasıl değişebileceğini gösterir. Örneğin belli bir sermaye, 100 değer birim değişmeyen sermaye ile, 50 değer birim değişen sermayeden oluşsa. Bu sermayenin değer bileşimi 100 (50 = 2'dir. Eğer biz bunu çıkış noktası olarak alırsak (henüz teknik bileşimde bir değişme olmadığına göre) organik bileşimi de 2 olarak alabiliriz. Şimdi diyelim, teknik bir değişme, kullanılan üretim araçlarında % 25 bir artışa yol açmış ve kullanılan emek-gücünü

yarıya indirmiş olsa. Üretim araçları ile emek-gücünün birim değerleri aynı kalmış olsa, değişmeyen sermaye 125, değişen sermaye 25 olur ve organik bileşim 125/25 = 5'e yükselmiş olurdu. Ne var ki, aynı zamanda, üretim araçları da ucuzlayabilir, değişmeyen sermaye azalabilir; diyelim 75 olur ve böylece değer bileşimi ancak 75/25 = 3'e yükselebilirdi. Demek ki, sermayenin organik bileşimi, onun teknik bileşimindeki değişmelerin bir ölçüsüdür ve belli bir çıkış noktasından ölçülmesi gerekir.

Farklı bileşimlere sahip bireysel sermayelerin bileşimlerinin ortalaması o üretim kolundaki *toplam sermaye*nin **bileşimini** verir. Bütün üretim kollarındaki bu ortalamaların ortalaması ise o ülkenin toplam *toplumsal sermaye*sinin **bileşimini** verir.

Sermaye Dolaşımı (Circulation of Capital): Kapitalist üretim biçiminde, kâr sağlamak ve elde edilen değerin bir kısmını tekrar üretim sürecine sokmak amacıyla, yatırılan sermayenin yaptığı devresel harekettir.

Marx, sermayenin dolaşım sürecini irdelediği Kapital'in İkinci Cildinde şöyle der:

> "Sermayenin dairesel hareketi üç aşamada yer alır. ... Birinci aşama: Kapitalist, meta ve emek pazarında alıcı olarak ortaya çıkar; parası metalara dönüşür, ya da P - M dolaşımından geçer.
>
> İkinci aşama: Satın alınan metaların kapitalist tarafından üretken tüketimi. Burada o, kapitalist meta üreticisi olarak hareket eder; sermayesi üretim sürecinden geçer. Sonuç, üretimine giren öğelerden daha fazla değer taşıyan bir metadır.
>
> Üçüncü aşama: Kapitalist, pazara satıcı olarak geri döner; metaları paraya dönüşür, ya da bunlar M - P dolaşımı hareketinden geçer.

Bu duruma göre, para-sermayenin dolaşım formülü şöyledir: P - M ... R ... M' - P'; burada noktalar, dolaşım sürecinin kesintiye uğradığını, R üretken sermayeyi, M' ve P' ise, M ve P'nin, artı-değer ile artmış olduğunu belirtir." (**Kapital II**, s. 35-36) (Bkz. *Sermayenin Genel Formülü*)

Sermayenin Genel Formülü (General Formula For Capital): Marx, sermayenin çıkış noktasının meta dolaşımı ve modern tarihin başlangıç noktası ise, 16. yüzyılda dünyayı saran ticaret ile, yeryüzüne yayılan pazarlar olmuştur der. (Bkz. *Meta-Dolaşımı*) Her yeni sermaye sahneye, belli bir süreç sonunda sermayeye dönüşeceği para biçiminde çıkar. Tarihi bakımından sermaye, her zaman para biçimini alır ve paradan oluşan servet, tüccar ve tefeci sermayesi olarak ortaya çıkar. (Bkz. *Tüccar Sermayesi, Tefeci Sermaye*)

Metaın en basit dolaşım biçimi, M - P - M, metaın paraya dönüşmesi ve paranın gerisin geriye meta haline gelmesidir; yani satın almak için satmaktır. Şimdi bu biçimin yanısıra, bundan çok farklı bir biçim görüyoruz: P - M - P, paranın metaya dönüşümü ve yine para halini alışı. Yani, satmak için satın almak. Bu ikinci biçimde, dolaşımını tamamlayan para, sermayeye dönüşmüş, *sermaye* halini almıştır.

Öyleyse, sermayenin ya da **sermaye dolaşımının** formülü, P - M - P oluyor. Kapitalist, bir miktar para (P) ile meta (M) satın alıyor ve bunu satarak ikinci (P)yi elde ediyor. Burada birinci P - M evresi sermayenin öne sürülmesi -yatırılması- ikinci evre M - P, sermayenin gerçekleştirilmesi evresidir.

Eğer kapitalist yaptığı bu işin sonunda, başlangıçtaki aynı miktar parayı -öne sürdüğü parayı- elde etmiş olsay-

dı, anlamsız bir iş yapmış olurdu. Parasını dolaşıma sürüp tehlikeye atacağına ona sıkı sıkıya sarılır, üzerine otururdu. Oysa kapitalist, dolaşıma sürdüğünden daha fazlasını çekmek gibi çok masum bir eğilim taşır. Öyleyse bu sürecin doğru formülü: P - M - P' olmalıdır. Burada P' = P + ΔP = ilk sürülen para, artı, bir fazlalıktır. "İşte ilk değerinin üstünde bu artışa ya da fazlalığa," Marx, *artı-değer* der. (**Kapital I**, s. 164)

Demek ki, başlangıçta öne sürülen değer, dolaşımda ilk haliyle kalmak şöyle dursun, kendisine bir artı-değer katıyor, kendisini çoğaltıyor ve böylece sermayeye dönüşmüş oluyor. Marx, P - P' ifadesinin, para paradan doğar diyen ve sermayeyi ilk yorumlayan Merkantilistlerin ağzıyla sermayenin açıklaması olduğunu söyler.

Metaların basit dolaşımı, yani satın almak için satmak, belli gereksinmeleri gidermek için, şu ya da bu türden, *kullanım-değerlerine* sahip olmak isteğinden öte bir anlam taşımaz. Buna karşılık, paranın sermaye olarak dolaşımı ise, kendi başına bir amaçtır; para-değerinin büyümesi ancak, bu hareketin bir kez değil, sürekli yinelenmesi ile mümkündür. "Bu yüzden sermayenin hareketinin sınırı yoktur." (a.g.y., s. 166) Para sahibi kimse, bu hareketi bilinçli olarak yinelemekle **kapitalist** haline gelir. Para-değerin büyümesi onun öznel amacı, daha fazla soyut servete sahip olmak, faaliyetinin tek dürtüsüdür. Şimdi o, bir kapitalist olarak, yani, bilinç ve iradeye sahip, **kişileşmiş sermaye** olarak işlev yapmaktadır. Ne kullanım değerleri ne de tek bir alışverişte sağlayacağı kâr onun son amacı olamaz. Onun biricik amacı, dur durak bilmeyen kâr sağlama sürecinin kesintiye uğramamasıdır. Bu sınırsız zenginlik hırsı, bu tutkulu *değişim-değeri* avcılığı, kapitalist ile cimrinin ortak yanlarıdır; ancak, cimri, aklını yitirmiş bir kapitalist olduğu halde, kapitalist akıllı bir cimridir. Cimrinin, parasını dolaşımdan çekmek suretiyle bitip tükenmez değişim-değeri çoğaltma

amacını, ondan daha akıllı ve kurnaz kapitalist, parayı tekrar tekrar dolaşıma sokmak suretiyle gerçekleştirir.

Genellikle iktisatçılar sermayeyi, belli türde, metalar olarak, 'üretilmiş üretim araçları' olarak (binalar, makineler, vb.) tanımlarlar. Marx, belli bir miktar sermaye derken, dolaşım sürecinde sürekli olarak paradan metaya, metadan paraya, metadan yine paraya dönüşen bir miktar değeri kasteder. Ona göre sermaye bir değerdir ama o, sermayeyi, belli bir şeyde, parada ya da metalarda somutlaşan bir değer olarak tanımlıyor. Sermayeyi, belli türdeki bir süreç ile, artı-değer üreten bir süreç ile açıklıyor. Değer, bu süreç içerisinde bir değer, süreç içerisinde para ve bu kimliğiyle sermaye oluyor. "Değer dolaşımdan çıkıyor, tekrar giriyor, süreç boyunca kendisini koruyor ve çoğalıyor; daha genişlemiş olarak dolaşımdan çıkıyor ve aynı devre yeniden başlıyor." (a.g.y., s. 168)

Öyleyse, sermayenin genel formülü, P - M - P'oluyor.

Sermayenin Merkezileşmesi (Centralization of Capital): Her bireysel sermaye, şu ya da bu ölçüde üretim araçlarının yoğunlaşması olup bu kitleye uygun düşen bir büyüklükteki bir emek ordusu üzerinde komuta yetkisi demektir. Her *sermaye birikimi*, yeni bir birikimin mayası ve aracıdır. Bir yandan bu sermaye büyümesi devam ederken öte yandan da, bu sermayeden bazı kopmalar olur. Bu kopan parçalar, yeni ve bağımsız sermayeler olarak işlemeye başlarlar. Başka nedenlerin yanısıra, kapitalist aileler içinde mülk bölüşümü bunda büyük rol oynar. Sermaye birikimi ile birlikte kapitalistlerin sayısında da bir artma görülür. Toplumsal servetin aynı üretim alanına yerleşmiş kısımları, birbirleriyle ister istemez rekabet halinde bulunan, bağımsız meta üreticisi kapitalistler arasında bölünmüş durumdadır. Toplam *toplumsal*

sermayenin, çeşitli bireysel sermayelere bölünmesi, ya da parçaların birbirini itmesi biçimindeki hareket, bu bölünmüş parçaların birbirini çekmesi gibi karşıt bir hareketi de kapitalist sistemde özünde taşır. "Bu daha önce oluşmuş bulunan sermayelerin yoğunlaşması, bağımsızlıklarına son verilmesi, kapitalistin kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi, birçok büyük sermayenin, birkaç büyük sermayeye dönüştürülmesidir." (**Kapital 1**, s. 643) Birkaç kapitalistin elinden çıkan sermaye, tek bir kapitalistin elinde büyük bir kitle halinde toplanır. İşte bu, birikim ve yoğunlaşmadan farklı olarak, gerçek anlamda sermayenin merkezileşmesidir.

Marx, sermayenin merkezileşmesinde *rekabet* ile kredi sisteminin büyük rol oynadığını söyler. Rekabet savaşı, meta fiyatlarının ucuzlatılması ile verilir. Bunun için de her şeyden önce, emeğin üretkenliği ile üretimin boyutlarını yükseltmek gerekir. Böylece büyük sermaye küçük sermayeyi ezdiği gibi, üretim tarzı geliştikçe, bir işi normal koşullar altında yürütmek için gerekli asgari sermaye miktarı yükselir. Bu yüzden küçük sermayeler, büyük sanayiin henüz ele geçirmediği üretim alanlarına akar ve buralarda toplanır. Burada da yine rekabet savaşı devam edecek ve büyüyen kapitalistlerin, küçük kapitalistleri sahneden silmesiyle sonuçlanacaktır.

Kapitalist üretim ile birlikte büsbütün yeni bir güç sahneye çıkar. Bu yeni güç kredi sistemidir. "İlk aşamalarda, birikimin alçak gönüllü bir yardımcısı olarak hiç sezdirmeden işin içine girer ve büyük ya da küçük miktarlar halinde toplum yüzeyine dağılmış bulunan para kaynaklarını, görünmeyen iplerle, tek ya da ortaklık halindeki kapitalistlerin ellerine çeker; ama çok geçmeden, rekabet savaşında yeni ve müthiş bir silah halini alır ve ensonu sermayenin merkezileşmesi için dev bir toplumsal mekanizmaya dönüşür." (a.g.y., s. 644)

Belli bir sanayi kolunda, yatırılmış bulunan bütün bireysel sermayeler, tek bir sermaye halinde kaynaştırılırsa, merkezileşme en son sınırına ulaşır. Engels, **Kapital**'in dördüncü Almanca baskısına koyduğu notta, en son İngiliz ve Amerikan tröstlerinin bu hedefe hiç değilse tek bir sanayi kolunda bütün büyük girişimleri, pratikte tekel sağlayacak biçimde şirketler halinde birleştirmeye çalışarak ulaşmak istediklerini kaydeder.

Serserilere Karşı Yasalar (Legislation Against Vagabonds): Feodalizm döneminde bir senyörün ya da beyin buyruğu ve bir ölçüde koruması altında bulunan, ama feodal bağların çözülmesiyle ve tarımsal nüfusun zorla topraktan uzaklaştırılmasıyla (Bkz. *Ortak Toprakların Çevrilmesi*) yaratılan ve "özgür" hale getirilen proletaryayı, o sırada yeni doğmakta olan *manüfaktür* aynı hızla ememiyordu. Öte yandan, alışageldikleri yaşam biçiminden birden bire kopartılıp, büyük kentlere fırlatılan bu insanların, yeni durumlarının gerektirdiği yaşam biçimine kısa zamanda uymaları beklenemezdi. Bunlar, kimi kez eğilimlerine uyarak, çoğu kez de yeni koşulların etkisiyle, kitle halinde, dilenci, hırsız, serseri oldular. Onlar için, her ne şekilde olursa olsun hayatta kalmak önemliydi. Bu yeni durumda, 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyıl boyunca bütün Batı Avrupa'da serseriliğe karşı çok sert önlemler getiren yasalar çıkartıldı. Topraktan koparılarak mülksüzleştirilen ve zorla serseri ve dilenci haline dönüştürülen bu insanlar şimdi de cezalandırılıyordu.

İngiltere'de Sekizinci Henry zamanında 1530'da çıkartılan bir yasa gereği, yaşlı ve çalışamayacak durumdaki dilencilere, dilencilik belgesi, sapasağlam serserilere ise dayak ve hapis cezası veriliyordu. Bir arabanın arkasına bağlanıp vücutlarından kan akana kadar kamçılan-

dıktan sonra, doğdukları ya da son üç yıldır bulundukları yere dönmeye ve 'çalışmaya başlamaya' yemin ettiriliyorlardı. Bu yasa sonra yeni maddelerle pekiştirildi ve serserilik nedeniyle ikinci kez tutuklananlar bir kez daha kamçılandıktan sonra, bir kulaklarının yarısı kesiliyor, üçüncü tutuklamada ise, azılı bir canî ve halk düşmanı olarak idam edilmeleri öngörülüyordu. Zamanın güvenilir yazarlarına göre Sekizinci Henry'nin saltanatı sıralarında, "72.000 büyük ve küçük hırsız idam edilmişti." **(Kapital I**, s. 753, dipnot 36)

> Altıncı Edward'ın hükümdarlığının ilk yılında, 1547'de çıkartılan "bir yasaya göre, çalışmak istemeyen herhangi bir kimse, kendisini tembel ve aylak bir kişi olarak ihbar edene kölelik etmeye mahkum edilecekti. Efendisi bu köleyi, ekmek, su, bulamaç ve uygun göreceği et artıkları ile besleyecekti. İş ne kadar pis ve iğrenç olursa olsun, kamçı ve zincir zoruyla onu çalıştırmak hakkına sahipti. Eğer köle, 15 gün süreyle ortalıktan kaybolursa, yaşam boyu köleliğe mahkum edilecek ve alnına ya da sırtına S (slave = köle) damgası vurulacaktı; üç kez kaçarsa bu suçtan idam edilecekti. Efendi onu herhangi bir kişisel mal ya da hayvan gibi satabilir, bağışlayabilir ya da kiralayabilirdi. Eğer köle, efendisine karşı bir harekete kalkışırsa, yine idam edilirdi. Sulh yargıçları, ihbar üzerine bu haydutları izletmek ve yakalatmak zorundaydı. Eğer bir serseri üç gün süreyle aylaklık edecek olursa doğum yerine götürülür, göğsüne kızgın demirle V (vagabond = serseri) harfi damgalanır, zincire vurularak sokaklarda ya da başka işlerde çalıştırılırdı. Eğer bu serseri, doğum yerini yanlış verirse, yaşamı boyunca, o yerin, orada oturanların ya da oradaki kurumların kölesi haline getirilir ve S harfi ile damga-

lanırdı. Herkes, serserilerin çocuklarını çırak olarak kullanma hakkına sahipti; bu, erkek çocuklar için 24, kız çocuklar için 20 yaşına kadar devam ederdi." (a.g.y., s. 752)

Elizabeth devrinde, 1752'de, 14 yaşından büyük, belgesi olmayan dilencileri, herhangi bir kimse iki yıl süreyle hizmetine almadığı takdirde bunlar adamakıllı dövülür, sol kulakları damgalanır; belgesiz dilenmeye devam edenler, eğer 18 yaşından büyük işeler ve herhangi bir kimse bunları en az iki yıl hizmetine almazsa, idam edilirler; ama üçüncü kez suç işlenmesi halinde bunlar mutlaka idam edilirlerdi.

Birinci James'in saltanatı döneminde, ortalıkta başıboş dolaşan ve dilenen herkes, hırsız ilan ediliyordu. Sulh yargıçları bunları, ilk suçlarında meydanda kırbaçlatmaya ve altı ay hapse, ikincisinde iki yıla kadar hapsetmeye yetkiliydiler. Islah olmayan tehlikeli hırsızların sol omuzlarına R harfi (rouge = hırsız) damgalanıyor ve ağır çalışma cezası ile cezalandırılıyorlar; tekrar dilenirken yakalananların ise, derhal idam edilmeleri öngörülüyordu. Bu hükümler 18. yüzyıla kadar yürürlükte kalmış ve ancak 1714 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.

"Önce zorla toprakları ellerinden alınan, evlerinden atılan ve işsiz güçsüz serseriler haline getirilen tarımsal nüfus, işte böyle kırbaçlanarak damgalanarak, korkunç yasalar yoluyla işkence edilerek, ücret sisteminin gerektirdiği disipline sokuluyordu." (a.g.y., s. 754) (Bkz. *Tarımsal Nüfusun Topraksızlaştırılması*)

Somut Emek, Soyut Emek (Concrete Labour, Abstract Labour): Her *meta*, bir *kullanım-değeri* ile bir *değ-*

şim-değeri taşır. Kullanım-değeri üreten emeğe **yararlı emek** diyoruz. "... Her metaın kullanım-değerinde bulunan yararlı emek, yani belirli bir türde ve belirli bir amaca yönelmiş üretken bir faaliyet vardır." (**Kapital I**, s. 57) Meta üreten bir toplumda, farklı türlerdeki yararlı emeğin ortak özelliği, bunların kullanım-değerleri üretmesidir. Öyleyse emek, belirli bir amaca dönük olarak harcanır ve belli bir nesne, giysi, masa, otomobil, kağıt, vb., yani belirli bir kullanım-değeri yaratır. İşte biz, bu **kullanım-değerleri üreten yararlı emeğe somut emek** diyoruz.

Kullanım-değerleri, neredeyse sayıca sonsuz ve birbirlerine indirgenemez nitelik farkları gösterirler. Otomobil de, ceket de kullanım-değerleridir ama aralarında ortak hiçbir yan yoktur. Bunların üretiminde yer alan somut emek nitelikçe birbirinden çok farklıdır. Aralarındaki tek ortak özellik, **somut yararlı emeğin ürettiği kullanım-değerleri** olmalarıdır.

Somut emek, üretilen nesnede maddeleşen emeğin biçimlerinden biridir ama ekonomik bir biçim değil, maddi bir biçimdir. Bu bakımdan, somut emeğin ayrıntıları, ekonomi politiği değil, teknolojiyi ilgilendirir. Emek sürecinde, emekçinin, somut emek açısından, ürettiği nesne ile bağıntısı, kullandığı üretim aracı yönünden bir bağıntıdır. Bu, toplumsal bir üretim ilişkisi değil, teknolojik bir sorundur. Somut emeği, üretici güçlerin belli bir andaki gelişme düzeyi belirler. Bu bakımdan da hem zaman ve hem de mekan içinde değişkenlik gösterir. Örneğin, ekin biçme değişik tarih dilimlerinde ve değişik mekanlarda, orakla, tırpanla ve daha sonraları da otomatik biçerdöğerlerle yapılmıştır. Öyleyse, **somut emek için, emekgücünün, belirli bir üretici biçim içinde harcanmasıdır** diyebiliriz.

Somut emeği, kendine özgü nitelikleri (yaptığı iş bakımından karakteristik özelliklerini) dikkate almaksızın, ge-

nel olarak insan emeği diyebileceğimiz bir emek türüne indirgeyebiliriz. Diyelim terzi, kumaş, astar ve diğer malzemeler ile belli dikiş kurallarına uyarak bir giysi diker. Bunu yaparken de belirli miktarda fiziksel ve zihinsel enerji harcar. Aynı bunun gibi, kunduracı da kendi emek araçları ve malzemesiyle, kundura yapımındaki kurallara uyarak somut emek harcar ve kundura yapar. Bu sırada da tıpkı terzi gibi, belli miktarda fiziksel ve zihinsel enerji harcar. Öyleyse, nitelikleri farklı bu iki emek türü arasında bir bağıntı kurmak mümkündür. Her iki zanaatta da sonuca ulaşmak -ürünü meydana getirmek- için belli miktarlarda **fiziksel ve zihinsel enerji** harcanması söz konusudur. Bu harcanan, insan enerjisidir ve genelde, belli bir miktar emektir. Şu halde, çeşitli **somut emek** türlerinde ortaklaşa bir öğe vardır ve bu ortak öğeye biz soyut emek diyoruz. "Her türlü emek, fizyolojik anlamda, insan emek-gücü harcamasıdır; ve bu **özdeş, soyut** insan emeği özelliğinde oluşu ile, metaların değerini yaratır." (a.g.y., s. 61)

Aldığı özel biçimi ne olursa olsun, ister bir terzinin, ister bir kunduracının emeği olsun, bunların ortak yönleri, ürettikleri ürüne, giysiye ya da kunduraya, bir **değer, değişim-değeri** kazandırmaktır. Her metada bulunan bu **soyut** emektir ki, bu metaların **belirli oranlarda birbirleri ile değişimlerini olanaklı kılar**, bu değişime belirli bir ölçü sağlar. İmdi, her meta -giysi, kundura, otomobil, vb.- bir kullanım-değeri (belli bir gereksinmeyi karşılayan özellik) ile, değerin, değişim-değerinin bir birliği oluyor. "Bir metaın değeri, soyut insan emeğini, genel olarak insan emeğinin harcanmasını temsil" ediyor. (a.g.y. s. 59)

Soyut emeğin somut emekten farkı, doğrudan algılanamamasıdır. Soyut emek, bir kavram, bir ekonomik kategoridir, doğrudan duyulabilir bir realite değildir. Ekonomi politiğin temel kavramlarından biri olan soyut emek meta üretimi ile sıkı bağ içindedir. Zira, nitelikleri farklı,

bir birine indirgenemez son derece çeşitli kullanım-değerleri (yani, somut emeğin çeşitli biçimlerinin ürünleri olan metalar), değişim sırasında karşı karşıya geldikleri zaman ortak bir paydaya indirgenmeleri zorunlu olur. İşte bu sırada, bu metaların içinde maddeleşen emek, somut biçiminden sıyrılacak ve **değeri** temsil eden, **soyut insan emeğine**, genel olarak insan emeğine dönüşecektir. Böylece, çeşitli metalar arasında ortak bir ölçüye ulaşılmış olacaktır.

Somut emeğin ekonomik bir biçim olmamasına karşın soyut emek, çeşitli ürünler ve dolayısıyla çeşitli üreticiler arasındaki özgül bir değer bağıntısını ifade etmesi bakımından sosyal bir emek olarak nitelenir. Burjuva iktisatçıları çoğu kez soyut emeği, emek-gücüyle karıştırarak, ücreti, emeğin fiyatı olarak tanımladıkları vakit, burada söz konusu olan, şu ya da bu üretim kolundaki emekçinin özgül emeği değil, genel olarak emektir. Aslında, her iki kavram da aynı genellik düzeyinde olmakla beraber, **soyut emek, teorik bakımdan, sadece emek-gücünün ürünüdür.**

Bütün metalarda ortaklaşa bulunan ve bu metalar tek tek ele alındığı zaman birbirlerine indirgenemez oldukları halde, bunların birbirleriyle kıyaslanabilmelerini sağlayan biricik öğe soyut emektir. Soyut emek somut emekten ayrılamaz ve aslında yapılan şey, her ayrı somut emeğin, soyut emeğe indirgenmesidir. **Somut emekle soyut emek diyalektik bir birlik** meydana getirirler. Bu aynı diyalektik birlik, bir başka diyalektik birlikte, kullanım-değeri ile değişim-değerinin (ya da kısaca değerin) diyalektik birliğinde dile gelir. Hatırlanacağı gibi, somut emeğin özelliği kullanım-değerleri üretmek ise, ürüne bir değer, değişim-değeri kazandıran şey de soyut emek idi. Öyleyse, kullanım-değerlerinin yaratıcısı olarak emek, **somut, nitel, özel** türde bir emek, değişim-değerlerinin yaratıcısı olarak emek, **soyut ve nicel** bir emek oluyor. (Bkz. *Emek, Kullanım-Değeri, Değişim-Değeri*)

Sözde Emek-Fonu (So-Called Labour-Fund): Sermaye, sabit bir büyüklük olmayıp, toplumsal zenginliğin, artı-değerin, değişen oranlarda, kapitalistin gelirine ve ek sermayeye bölünmesiyle sürekli dalgalanan bir parçasıdır. (Bkz. *Sermaye*)

Bu gerçeğe karşın klasik iktisat, Marx'a göre, *toplumsal sermaye*yi, sabit bir etkinlik derecesine sahip, sabit bir büyüklük olarak kabul eder. "Bu önyargı ilk kez, 19. yüzyılın sıradan burjuva zekasının, yavan, ukala ve boşboğaz kâhini, darkafalılar şahı Jeremy Bentham (1748-1832) tarafından bir dogma olarak yerleştirilmiştir." (**Kapital I**, s. 626)

Bu dogma, Bentham tarafından olduğu kadar, öteki vülger iktisatçılar tarafından da birtakım mazur gösterme çabaları için kullanılmıştır. Bunlara göre, *değişmeyen sermaye*, yani, sermayenin *emek-gücüne* çevrilebilen kısmı sabit bir büyüklüktür. Emekçiler için *geçim araçları* kitlesini temsil eden *değişen sermaye*, ya da **emek-fonu** denilen şey, toplumsal servetin doğa yasaları tarafından belirlenmiş, değiştirilmesi mümkün olmayan sabit bir parçasıdır. Oysa, belli büyüklükte değişmeyen sermayeyi -üretim aracı kitlesini- harekete geçirmek için, belli miktarda değişen sermayeye -emek-gücüne- gereksinme olduğu gibi, kullanılacak bu emek-gücü miktarı da, emek-gücünü sömürme derecesine bağlı olarak değişir. Emek-gücünün daha yüksek derecede sömürülmesiyle, daha büyük bir üretim aracı kitlesinin harekete geçirilebilmesi her zaman olasıdır.

Aslında, uydurulan bu dogmanın ardında yatan gerçek, Marx'a göre, emekçinin, toplumsal servetin, kapitalistler için tüketim ve zevk aracı ve bir de, üretim aracı diye ikiye bölünmesi konusunda söz hakkı olmadığı savıdır. Ayrıca, emekçi, bu sözde emek-fonunu, ancak uygun ve istisnai durumlarda kapitalistlerin gelirleri aleyhinde değiştirebilir.

Emek-fonunun kapitalistler yararına sınırlandırılmasının, onun doğal ve toplumsal sınırlarıymış gibi gösterilmesinin bir örneği, Prof. Fawcet'in 1865'de Londra'da yayımlanan bir kitabında görülebilir: "Bir ülkenin döner sermayesi, o ülkenin ücret fonudur. Yani eğer biz, her emekçinin aldığı ortalama ücreti para olarak hesaplamak istersek, bu sermaye toplamını işçi nüfusu sayısına bölmemiz yeter." (a.g.y., s. 628)

Marx'a göre bu sözler şu anlama geliyor: Önce biz, fiilen ödenen bireysel ücretleri bir araya getirip toplayacağız ve sonra bunun Tanrı ve doğa tarafından belirlenip bize ihsan edilen *Emek-Fonunun* toplam değeri olduğunu tanıtlayacağız. En sonunda da, bu elde ettiğimiz toplamı, emekçi sayısına bölerek, adam başına düşen ortalama ücreti bulacağız. Marx buna, "Eşi az görülen bir hilekarlık örneğidir" diyor. (a.g.y., s. 628)

T

Tahıl Yasaları (Corn Laws): Hububat üreten çiftçileri korumak amacıyla İngiltere'de, 1400'lü yıllardan başlayarak, 19. yüzyılın ortasına kadar süren ve tahıl ithalinden alınan yüksek gümrük vergilerini düzenleyen yasalardır. Büyük toprak sahibi aristokrasiyi koruyan ve parlamento tarafından çıkartılan bu yasalarla ithalat vergileri yükseltilebildiği gibi, tahıl ithali yasaklanabiliyor ya da kısıtlanabiliyordu.

19. yüzyılın ilk yarısında sanayi devrimi ile güç kazanan endüstri burjuvazisi, Tahıl Yasalarına karşı cephe aldı ve bu yasaların tümüyle kaldırılmasını istedi. Manchester'de faaliyete geçen Tahıl Yasalarına Karşı Birliği (Anti-Corn Law League) oluşturarak (1838) İngiltere'de oluşan yeni sınıfın gücünü kanıtlama denemesine girişti. Birlik, gazeteleri ile ajitatörleri ile bayağı devrimci bir dil kullanmaya başlamıştı. Aslında sanayi kapitalistlerin bütün amaçları, gümrük duvarlarını kaldırarak hububat fiyatlarını düşürmek ve dolayısıyla işçi sınıfının tüketimine giren nesneleri ucuzlatarak ücretleri aşağıya indirmekti. Toprak aristokrasisi, ekonomik çıkarlarına ters düştüğü için Birliğe ve genel olarak Tahıl Yasaları'nın kaldırılmasına şiddetle karşı çıkıyordu. Yeni doğan sanayi burjuvazisinin eski toprak aristokrasisine bir sınıf olarak nasıl şiddetle saldırdığı o sıralar pek ünlü olan bir kitapçıkta, Tahıl Yasalarına Dair Kateşizm'de açık seçik görülebilir.

O yıllarda İngiltere'de etkinliğini sürdüren *Çartist Ha-*

reket'in liderleri ile liberaller radikal ortak bir amaçta birleşerek, Manchester'de 1842 Şubatı'nda yaptıkları bir toplantıda, **Chartır**'ın uygulanmasını ve Tahıl Yasaları'nın kaldırılmasını isteyen bir dilekçe hazırladılar. Birliğin lideri, kamuoyunu ajite etmekte başarılı olduğu gibi Muhafazakar Başbakan Sir Robert Peel'i de etkiliyordu. Zaten günün sloganı, her türlü kayıt ve bağdan kurtulmuş **Serbest Ticaret** idi. Ensonu o yıl İrlanda'da görülen patates üretimindeki büyük felaket ve işçi sınıfının içinde bulunduğu sefaletin de etkisiyle Başbakan Sir Peel, baskılara daha fazla dayanamadı ve ünlü 1846 yasası ile, birkaç yüzyıllık Tahıl Yasalarına son verdi.

İngiltere'de 19. yüzyılın ilk yarısında Tahıl Yasaları üzerinde yoğunlaşan bu mücadele her şeyden önce bu ülkede **sınıfların gelişmesi** açısından iki önemli noktayı gözönüne serer. Önce, Tahıl Yasaları üzerindeki bu çatışmalar, köy ile şehrin kendi egemen sınıflarının ekonomik çıkarları bağlamında, şehir ile kırsal kesim arasındaki çelişkinin bir belirtisidir. Sonra da, Tahıl Yasalarının yürürlükten kaldırılması, İngiltere'nin yönetiminde artık **kapitalistlerin, toprak aristokrasisine** karşı ön plana geçtiğini gösterir. Kısacası bu, sanayi burjuvazisinin, toprak aristokrasisine karşı bir zaferidir. (Bkz. *Çartist Hareket*)

Takas Sistemi ve Kulübe Sistemi (Barter System and Hut System): Engels, 19. yüzyılda İngiltere'de uygulanan ve işçinin işverene yani emekçinin sermayeye bağımlılığını pekiştiren iki sistemden söz eder: Takas Sistemi ile Kulübe Sistemi.

Bir zamanlar bütün İngiltere'de uygulanan Takas Sisteminde, işçilerin ücretleri, gereksinmelerini karşılayan mallar ile ödenir. 'İşçilerin iyiliği ve onların, küçük

perakendecilerin yüksek fiyatlarından korumak için,', sanayi ya da tarım kapitalisti büyük bir dükkân açar. Burada her çeşit mal işçilere veresiye olarak verilir. Aslında, işçilerin daha ucuza mal alabilecekleri dükkânlara gitmelerini önlemek için açılan ve 'Tommy Mağazaları' da denilen bu dükkânlarda çoğu kez mallar öteki dükkânlardan % 25 ile % 30 daha pahalı satılır. Ve ay sonunda ücretler, bu mağazalardan alınan veresiye mallarla ödenmiş olur.

Bu soygun sistemine karşı genel bir hoşnutsuzluğun yaygınlaşması üzerine, 1831 tarihli Takas Yasası çıkartıldı. Bu yasaya göre, sanayicilerin işçilerin ücretlerini takas sistemi ile ödemeleri yasaklanıyor ve bu yasağa uymayanların para cezası ile cezalandırılmaları öngörülüyordu. Ne var ki, "diğer bütün İngiliz yasaları gibi bu da sadece birkaç yerde geçerli oldu. Kasabalarda nisbeten daha etkendi ama kırsal bölgelerde, gizli ya da açık, takas sistemi sürüp gitti. Leicester kentinde de çok sık kullanılır. Önümde 1843 Kasım'ından 1848 Haziran'ına kadar, kısmen **Manchester Guardian**'da, kısmen de **Northern Star**'da çıkmış bir düzüne kadar suç listesi var. Bugün bu sistem, doğaldır ki daha gizli kapaklı olarak sürdürülüyor; ücretler nakit olarak veriliyor. Ama yine de işverenin elinde, işçiyi başkasının değil de kendi mallarını almaya zorlayacak olanaklar var. 27 Nisan 1844 tarihli **Northern Star**, Yorkshire'da, Holmfirth'li bir işçinin patronu hakkında yazdığı şu mektubu yayımladı:

> "Herkes tarafından lanetlenen Takas Sistemi, Holmfirth'de aynen uygulandığı halde, hiç kimsenin sanayicinin bu sisteme son vermesini sağlamak için uğraşmaması şaşılacak şey! Burada bu şeytanca sistemden yakınan birçok dürüst dokumacı var. ... Zavallı dokumacılara karşı iğrenç hareketlerinden dolayı bütün bölgenin ilencini üstüne toplamış bir sanayici var. Eğer dokumacılar bu adam

için 34 ya da 36 şilinlik bir parça yapmışlarsa o, buna karşılık işçilere 20 şilin öder ve geri kalanını da başka dükkânlardan yüzde kırk ile elli daha pahalı ve kötü kalitede mallarla öder. ... Eğer işçi geri kalan 20 şilini de para olarak almak isterse, yeni bir iş için en azından sekiz ya da on dört gün beklemelidir. Yok eğer, 20 şilini para, gerisini de mal olarak alırlarsa, yeni bir iş hemen bulunur.

İşte buna da Serbest Ticaret denir! ... Takasçı sanayicimiz, dindar Serbest Ticaretçilere dahil. Her pazar kiliseye gider ve papazın ardından büyük bir inançla şunları tekrarlar: 'Yapmamız gerekenleri yapmadık ve yapmamamız gerekenleri yaptık, bizler iyi kişiler değiliz; aman yüce Tanrım bizi kurtar! Evet, hemen bizi kurtar da dokumacılarımıza tekrar çürük-çarık mallarla ücretlerini ödeyelim.'" (**İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu**, s. 285-286)

Kulübe Sistemi çok daha masum görünümdedir ve işçiler üzerindeki köleleştirici etkisine karşın, çok daha zararsız bir şekilde ortaya çıkmıştır. Fabrikaların çevrelerinde çoğu kez işçiler için uygun konutlar bulunamaz. Sanayici sık sık böyle konutlar yaptırmak durumunda kalır ve bunu da seve seve yapar zira, işlettiği sermayenin getirdiği kârın yanısıra bunlar da kendisine büyük yarar sağlar. Bu konutların sahipleri, sermayelerinden elde ettikleri kârı böylece iki katına çıkarmış olurlar. Fabrika devamlı çalıştığına göre, buralar bir gün bile boş kalmaz ve işçiler kiralarını muntazam bir biçimde öderler. Kulübelerin kiraları çok yüksektir ve yapılan hesaplara göre işveren, işçileri sayesinde sermayesini % 12 ila % 14 kârla işletmiş olur. Sanayiciler bu konut işinde rakipsiz olduklarından, kiraları piyasa fiyatını hiç önemsemeden istedikleri gibi ayarlama avantajına da sahiptirler. Bu avantajın yanısıra bu sistem, işverenin elinde bir baskı

aracı olarak da kullanılır. İşi bırakan işçi, bunun nedeni ne olursa olsun derhal evden atılır.

Takas Sistemi ile Kulübe Sistemi, İngiltere'de, sanayileşme, serbest ticaret ve *sermaye birikimi* döneminde, kapitalistin bir eliyle işçiye verdiğini öteki eliyle nasıl aldığını gösteren ve kapitalizmin icadı olan 'iyiniyetli' iki küçük sistemdir. (Bkz. *Kapalı Köyler ve Açık Köyler*)

Tarımsal Nüfusun Topraksızlaştırılması (Expropriation of Agricultural Population): Buna aslında, çiftçilerin mülksüzleştirilmesi de denebilir. Marx, tarımsal nüfusun topraksızlaştırılmasının İngiltere'de klasik bir yol izlediğine işaret eder. Feodal beyin kudreti, toprakların genişliği ile değil, uyruklarının çokluğu, yani, kendi toprakları üzerinde ekip biçen köylülerin sayısına bağlıydı. Ekilebilir topraklar, herbiri 900 kadar Anglo-Sakson beyliğini içeren büyük baronluklara bölünmüş olmakla beraber ülke, küçük köylü toprakları ile kaplıydı. Ancak, Büyük senyör malikaneleri dağınık haldeydi. Bu durum, kentlerde 15. yüzyılda görülen gönençle birlikte halkın rahat bir yaşam sürecek zenginliğe ulaşmasını sağlamıştı ama, kapitalist nitelikte bir birikime de olanak vermemişti.

> "Kapitalist üretim tarzının temelini atan devrimin ilk perdesi, 15. yüzyılın son otuz yılı ile 16. yüzyılın ilk on yılında oynandı. Senyörlerin, Sir James Steuart'ın pek güzel söylediği gibi, 'evi ve şatoyu boş yere dolduran' hizmetliler ile uşaklar takımına yol vermesiyle, emek pazarına serbest bir proletarya yığını sürülmüş oldu. Kendisi de burjuva gelişmesinin bür ürünü olan krallık iktidarı, mutlak egemenlik peşindeki çabasıyla, bu hizmetliler takımının dağılmasını zorlayarak hızlandırmakla birlikte, bunun tek

nedeni de değildi. Kral ve parlamento ile çetin bir çatışmaya giren büyük feodal beyler, köylüleri, tıpkı kendileri gibi feodal haklara sahip bulundukları topraklardan zorla söküp atarak ve ortak topraklara el-koyarak, çok daha fazla proletarya yarattılar." (**Kapital I**, s. 734, 735)

İngiltere'de yünlü manüfaktürün hızla gelişmesi ve bu yüzden yün fabrikalarındaki yükselme, ekilebilir toprakların koyun otlağı haline getirilmesi gibi yeni bir gelişmeye yol açtı, küçük köylülerin ekip biçtikleri topraklar birer birer ellerinden alınmaya başlandı. Köylülerin evleri ve tarım işçilerinin kulübeleri yerle bir ediliyor, bütün ekilebilir arazi mera haline getiriliyordu. Büsbütün göçüp gitmiş, ya da yarı yarıya yokolmuş kentler kasabalar görülüyordu. Kırsal kesimde nüfus hızla seyrekleşiyor, devletin topladığı aşar gelirlerinde ve benzeri vergilerde büyük bir düşme görülüyordu. Bu duruma çare bulmak için, Sekizinci Henry zamanından başlamak üzere çeşitli yasalar çıkartıldı. Onun zamanında çıkartılan bir yasa ile, eski çiftçilik evlerinin onarımı öngörülmekte ve ekim alanları ile otlaklar arasında bir oran saptanmakta idi. 1533 tarihli bir yasa ile, bazı kimselerin ellerinde çok fazla koyun bulunduğu öne sürülerek, koyun sayısı 2.000 olarak sınırlandırılıyordu. Ne var ki, gerek Sekizinci Henry, gerekse kendisinden sonra Birinci James ve Birinci Charles zamanlarında çıkartılan yasalar bir sonuç vermedi.

"Halkın zorla mülksüzleştirilmesi süreci, 16. yüzyılda, Reformasyon ve kilise mallarının yağmalanması ile yeni ve korkunç bir hız kazandı. Katolik kilisesi, Reformasyon hareketi sırasında, İngiliz topraklarının büyük bir kısmının feodal sahibiydi. Manastırlar ile benzeri kuruluşların kapatılması, bu-
• ralarda barınanları, proletarya haline getirdi. Kilise

toprakları, büyük ölçüde, açgözlü saray gözdelerine bağışlandı ya da spekülatör çiftliklerle yurttaşlara yok pahasına satıldı; bunlar da, kuşaklar boyu, burada oturan küçük kiracıları, en masse (kitle halinde, ç.) sürüp çıkartarak, toprakları birleştirdiler. Yoksul halkın kilise aşarının bir kısmı üzerinde yasa ile sağlanmış mülkiyet haklarına, sessiz sedasız elkondu." (a.g.y., s. 737, 738)

17. yüzyıl sonlarında, Orange Prensi William'ın krallığa getirilmesiyle, o zamana kadar devlet toprakları üzerinde yürütülen küçük hırsızlıklar büyük yağmalara dönüştü ve adeta resmileşti. Devlete ait mülkler, metreslere, gözdelere bağışlanıyor ya da gülünç fiyatlarla toprak beylerine satılıyordu. F.W. Newman adında bir 19. yüzyıl yazarı bu konuda şöyle diyor: "Kraliyet emlakinin, kısmen satışla, kısmen hediye olarak, yasalara uymayacak biçimde elden çıkartılması, İngiltere tarihinde rezaletlerle dolu bir sayfa ... ulusa karşı işlenmiş büyük bir sahtekârlıktır." (a.g.y., s. 740)

Bu yıllarda ele geçirilen devlet toprakları ile, kiliseye ait toprakların yağmalanması, İngiliz oligarşisinin daha sonraki gözkamaştırıcı ve görkemli malikanelerinin esasını oluşturmuştu. Kapitalistler bütün bu olup bitenleri, **serbest ticareti** teşvik ettiği, modern tarımı büyük çiftlikler sistemi üzerinde geliştirdiği ve kentlerde kendilerine daima elaltında serbest tarım proletaryası sağladığı için hoşnutlukla seyrediyor ve destekliyordu.

"Bağımsız küçük çiftçilerin yerini, yıllık sözleşmelere dayanan kiracı çiftçilerin, yani toprak sahibinin keyfine bağlı hizmetkârlar topluluğunun alması, devlet emlakinin yağma edilmesinin yanısıra, komünal toprakların sistemli olarak yağmalanması, 18. yüzyılın sermaye çiftlikleri ya da tüccar çiftlikleri adı verilen büyük çiftliklerin artmasına ve kırsal nü-

fusun sanayi proletaryası haline gelmek üzere 'serbest kalmasına' özellikle yardımcı oldu." (a.g.y., s. 742)

19. yüzyılda ise, zamanın iktisat yazınında en ateşli tartışma, "orta malı (komünal) toprakların çevrilmesi" konusunda yapılıyordu. Daha önce 20-30 çiftçi ile bir o kadar kiracı ve küçük mülk sahibinin elinde bulunan geniş toprakları 4-5 zengin hayvan yetiştiricisi gasp ediyor, burada yaşayan ve geçimini buradan sağlayan pek çok aile, yerlerinden yurtlarından atılıyordu. Toprakbeyleri, yalnız ekilmeyen toprakları değil, ortaklaşa yada topluma belli bir kira ödenerek işlenen toprakları, etrafını çevirme bahanesiyle büyük ve küçük baş hayvan yetiştirdikleri çiftliklerine katıyorlardı.

> "Gerçekten de, ortak toprakların gaspı ve bununla birlikte, tarımsal devrimin tarım emekçileri üzerindeki etkisi o kadar şiddetli olmuştur ki, 1765-1780 yılları arasında, bunların ücretleri asgarinin altına düşmüş ve kendilerine 'Yoksullar Yasasından' resmen yardım yapılması durumu ortaya çıkmıştır." (a.g.y., s. 744) (Bkz. *Yoksullar Yasası*)

Geniş bir malzeme yığınına dayanarak İngiltere'de, tarımsal nüfusun topraklarından nasıl atıldıklarını - mülksüzleştirildiklerini- anlatan Marx daha sonra da, İskoç yaylalarında oturan ve herbiri yerleştikleri toprakların sahibi olan, klanlar halinde örgütlenmiş Keltler'in nasıl bu topraklardan sürüldüklerinin belgelere dayanan bir öyküsünü anlatır ve bu konuyu şöyle bağlar:

> "Kilise mallarının yağmalanması, devlet mülkünün hileli yollardan ele geçirilmesi, ortak toprakların çalınması, feodal ve klan emlakinin gasp edilerek, başıboş bir terör havası içinde modern özel mülkiyet haline getirilmesi, ilkel birikimin birçok se-

vimli yöntemlerinden bazılarıydı. Kapitalist tarım için gerekli alan ele geçirilmiş; toprak, sermayenin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayileri için gerekli 'özgür' ve yasa dışı proletarya sağlanmıştı." (a.g.y., s. 749, 750) (Bkz. *Ortak Toprakların Çevrilmesi*)

Tefeci Sermaye (Usurer's Capital): Tefeci sermaye ve onun "ikiz kardeşi tüccar sermayesi ... kapitalist üretim tarzından çok önce gelen ve toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunan" en eski sermaye biçimleridir. Kapitalist üretime öngelen dönemlerde, tefeci sermaye iki karakteristik biçimde görülür: birincisi, "üst sınıfların bolkeseden harcayan senyörlerine, özellikle büyük toprak sahiplerine borç para vererek tefecilik; ikincisi, kendi emek araçlarına sahip bulunan küçük üreticilere borç para vererek tefecilik." Bunlar, zanaatçılar ile küçük bağımsız üretici köylülerdir. (**Kapital III**, s. 628-629)

Bir yandan, büyük faizlerle aldığı borçlar altında ezilen zengin toprak sahiplerinin yıkımı, öte yandan küçük üreticilerin büsbütün yoksullaşması, büyük miktarlarda para-sermayenin oluşumuna ve yoğunlaşmasına yolaçar. Küçük üreticinin kanını emip kurutan tefecilik, zengin büyük malikane sahibinin kanını kurutan tefecilikle elele gider. Köylünün ürettiği ve devletin hak talep ettiği pay dışında kalan bütün *artı-değeri* faiz olarak soğurduğu gibi, elindeki *emek araçlarının*, toprağının, evinin ve benzeri varlığının bile mülkiyetini yavaş yavaş eline geçirme ve onu mülksüzleştirme çabası içerisindedir. Tefeci sermaye böylece, üretim tarzını değiştirmeksizin, doğrudan üreticinin bütün *artı-emeğini* ele geçirir. Üretim tarzını yıkıma doğru götürdüğü gibi, üretici güçleri de gitgide zayıflatır. Bir

yandan, antik ve feodal servet ve mülkiyet üzerinde zayıflatıcı ve yıkıcı bir etki yapar, öte yandan da, küçük köylü ve küçük kasabalı üretimini, yani, üreticinin hâlâ kendi üretim araçlarının sahibi olarak göründüğü bütün biçimleri zayıflatır ve yıkar.

> "Tefecilik, üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde, para-serveti bir araya toplar. Üretim tarzını değiştirmez, ama onun üzerine kene gibi iyice yapışır ve mahveder. Kanını emerek gücünü keser ve yeniden üretimi, gitgide daha perişan koşullar altında devam etmek zorunda bırakır." (a.g.y. s. 632)

Tefecinin pençesine düşen feodal bey ya da köle sahibi, daha da zalimleşir, çünkü kendisi de daha fazla ezilmektedir. Ensonunda yerini, kendisi de toprak sahibi ya da köle sahibi haline gelen tefeciye bırakır. Sömürüsü de azçok ataerkil kalan bu eski sömürücünün yerini, para delisi bir sonradan görme alır. Bu durum üretim tarzında bir değişiklik yapmaz, ancak emekçinin durumu daha da ağırlaşır. Antik dünyada, tefecilere karşı nefretin kökeninde bu olgu yatar.

Ne var ki, tefecilik, mevcut yeniden üretimin dayandığı politik örgütlenmenin de temelini oluşturan mülkiyet biçimlerinin yokettiği ve çözüştürdüğü ölçüde bütün kapitalist öncesi üretim tarzları üzerinde devrimci bir etkiye sahiptir. Ayrıca, "kapitalist üretimin diğer önkoşullarının bulunduğu yer ve zamanda, tefecilik, bir yandan feodal bey ile küçük ölçekli üreticiyi mahvetmek, öte yandan, emek araçlarını sermaye içinde toplamak suretiyle, yeni üretim tarzının kurulmasında yardımcı araçlardan biri halini alır." (a.g.y., s. 632)

Tefecilik, feodal tüketici zenginliğe karşıt, kendisi sermaye doğuran bir süreç olması bakımından tarihsel önem taşır. Tefeci ve *tüccar sermayesi*, üretim araçlarının dağınık ve üreticinin zayıf olduğu yerlerde, para-serveti

merkezileştirerek, toprak mülkiyetinden bağımsız bir para servetin oluşmasına olanak sağlar. Küçük üreticinin emek araçlarına elkoyarak, sanayi sermayesinin önkoşullarını geliştirmede önemli bir rol oynar.

"Para-yığmayı ilk kez gerçek hale getiren ve para yığıcının rüyalarını gerçekleştiren şey tefeciliktir. ... Faiz aracılığı ile o, bu birikmiş parayı, sermayeye, yani artı-emeğin bir parçasını ya da tamamını ele geçirme aracına çevirir." Üretim araçlarına elkoymak başlıca amacıdır. Epikür'ün tanrılarının, dünyalar arasındaki boşlukta yaşaması gibi, tefecilik de, üretimin gözeneklerinde yaşar. (a.g.y., s. 634)

Ticari Kâr (Commercial Profit): Tıpkı sanayici kapitalistin elde ettiği kârın, üretim alanında emekçiler tarafından üretilen *artı-değer*in dönüşmüş biçimi olması gibi, ticari kâr da yine artı-değerin dönüşmüş bir içimidir. Ticari kâr, artı-değerin, sanayici kapitalistin, ürettiği metaları satmayı üzerine alan tüccara bıraktığı kısmıdır. (Bkz. *Kâr*)

Sanayici kapitalistler, ürettikleri metaları tüccarlara, üretim fiyatlarının altında bir fiyata satarlar. Tüccar da bu metaları, bu maliyet fiyatının üzerinde bir fiyatla -satış fiyatıyla- satar. Böylece kapitalist tüccar tıpkı sanayici gibi ortalama bir kâr elde eder. Bu durumda, sanayi alanında üretilen artı-değerin bir kısmı, tüccar sermayesine aktarılmış olur.

Üretim süreci sırasında emekçilerin ürettikleri artı-değer böylece ticari kâr biçimine dönüşmekle iyice tanınmayacak bir kılığa girmiş olur. Tüccar, üretim süreci ile doğrudan ilişkili olmadığı için sömürü ilişkileri daha da belirsizleşir ve ticari kâr, ücretli emekçilerin üretim sürecinde yarattıkları ve kapitalistlerin el koydukları artı-

değerin bir kısmı olduğu halde sırf ticaretten, alışverişten -dolaşımdan- doğan bir fazlalık izlenimini verir. (Bkz. *Kapital III, 17. Bölüm*) (Bkz. *Dolaşım*)

Toplam Sermaye (Total Capital): Bir ekonomik girişimde, makinelere, araç ve gereçlere, binalara, hammaddeye vb. ayrılan *değişmeyen sermaye* (s) ile, emek-gücüne yatırılan *değişen sermaye*den (d) oluşur. Yani, toplam sermaye (S) = s + d'dir.

Toplam Toplumsal Ürün (Total Social Product): Belirli bir sürede, diyelim bir yılda, toplumun ürettiği tüm metalar, toplam toplumsal ürünü oluşturur. Bu ürünler genellikle, üretim araçları ile tüketim nesnelerinden oluşur.

Toplam toplumsal ürün, değer bakımından ele alınırsa, şu üç öğeden oluştuğu görülür:

1) Üretim araçlarına yatırılan *değişmeyen sermaye.*

2) Emek-gücünün değerini karşılayan *değişen sermaye.*

3) Üretimde gerçekleşen *artı-değer.*

Yani, toplam toplumsal ürünün değeri: s + d + a (değişmeyen sermaye + değişen sermaye + artı-değer) dir.

Toplumsal Gerekli Emek Zamanı (Socially Necessary Labour Time): Marx, *değişim* sırasında farklı metalar arasında nicel (sayısal) bir bağıntı kurulabilmesi için bu metalarda ortak bir özün bulunması gerektiğini öne sürer ve buna **değer** der ve bu değerin büyüklüğünün her "metaın içerdiği, değer yaratıcı özün, yani emeğin ni-

celiğiyle" ölçüleceğini söyler. (**Kapital I**, s. 53) Marx'a göre bir metaın değeri, o metada somutlaşan **toplumsal bakımdan gerekli emek miktarına** yani, "bir malı, normal üretim koşulları altında, o sıradaki ortalama hüner derecesi ve yoğunluğu ile elde etmek için gerekli" emek-zamanına bağlıdır. Belli bir malın değeri, bu belli mal için harcanan fiili toplam iş saatine bağlı olmayıp "toplumsal bakımdan gerekli" iş saatine bağlıdır. Yani **değer, bireysel değil toplumsaldır**. Yavaş çalışan işçi, hızlı çalışandan daha az değer üretir. Çünkü, "değerin özünü oluşturan emek, türdeş insan emeğidir, bir biçimli (uniform) emek-gücü harcamasıdır." (a.g.y.)

Marx, *Emek-Değer Teorisi*'ni temellendirmek için, 'toplumsal bakımdan gerekli emek zamanı' kavramını geliştirmiştir. (Bkz. *Emek-Değer Teorisi*, ve **Ücret, Fiyat ve Kâr**'ın VI. Kısım: Değer ve Emek)

Toplumsal İşbölümü (Social Division of Labour): *Meta* üreten bir toplumda, farklı türden işler yapan ve ürettikleri ürünleri değiştiren farklı bireyler arasında karmaşık bir *işbölümü* vardır. "Emeğin bu işbölümü, metaların üretimi için zorunlu bir koşuldur." (**Kapital I**, s. 56) İşbölümü olmaksızın, meta üretimi ya da *değişim* olamaz. Çünkü, değişimin tek amacı, bir metaı farklı türden bir meta ile değiş tokuş etmektir. Ne var ki yararlı emek, ilke olarak, işbölümü olmaksızın da devam edebilir. Nitekim, Robinson Cruseo, yararlı emek harcar ve sırf kendisi için gerekli şeyleri üretir. Ayrıca, ürünler piyasada değiştirilmeksizin de işbölümü varolabilir. Kendi kendine yeterli bir komünde bu böyledir.

Marx, *toplumsal işbölümü* deyimini, ürettikleri ürünleri, bir aile, fabrika ya da ilkel bir kabile içinde değil, bir-

birlerine satan bağımsız üreticiler arasındaki işbölümü için kullanır. Bu konuda **Kapital**'de şöyle der:

> "... Her metaın kullanım-değerinde bulunan yararlı emek, yani belirli bir türde ve belirli bir amaca yönelmiş üretken faaliyet vardır. ... Ürünleri genel olarak meta biçimini alan bir toplulukta, yani meta üreticileri topluluğunda, herbiri kendi hesabına çalışan tek tek üreticilerin bağımsız olarak yürüttükleri yararlı emekler arasındaki nitelik farkı, karmaşık bir sistem, bir toplumsal işbölümü meydana getirecek biçimde gelişir." (a.g.y., s. 57) (Bkz. *Meta Üretimi, İşbölümü*)

Toplumsal Sermaye (Social Capital): Kapitalist düzende, *toplumsal üretim*, bireysel kapitalistler arasında dağıtılmıştır. Burada her bir işletme, bir ya da birkaç kapitalistin özel mülkiyetindedir ve bağımsız bir üretim birimidir. Ancak bu bağımsızlık, üretilen ürünün karmaşıklığına bağlı olarak, bir ya da birkaç başka işletmeyle bir arada üretimde bulunmayı gerektirebilir. Bu karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde, bireysel sermayelerin toplamı, toplumsal sermayeyi oluşturur. Kapitalizmde, yeniden üretim, toplumsal sermayenin, birer parçaları olan sermayelerin iç içe hareketi ile gerçekleşir.

Toplumsal Üretim (Social Production): Burjuvazi, makineleşme ve sanayideki gelişmeyle birlikte, eski feodal üretime ve feodal düzene son vererek, onun yıkıntıları üzerinde, serbest rekabetin, meta sahiplerinin hukuksal eşitliğinin egemen olduğu yeni bir düzen kurdu. Eski feodal bağlardan kurtulan kapitalist üretim biçimi şimdi

serbestçe gelişebilirdi. Daha önce ortaçağda üretici, kendi özel malı olan küçük üretim araçları ile, küçük çapta üretimde bulunuyordu. İş araçları, tanımda kullanılan aletler, zanaatkarlarca kullanılan araç ve gereçler, günün üretimine uygun, bireysel kullanım içinde yapılmış, kapasitesi sınırlı araçlardı ve bütün bunların mülkiyeti üreticiye aitti.

Tek tek üreticilerin elinde bulunan bu dağınık ve küçük üretim araçlarını bir araya toplayıp genişletmek ve o günün üretim biçiminin güçlü kaldıraçları haline getirmek, kapitalist üretim biçiminin ve onun uygulayıcısı olan burjuvazinin tarihsel rolü olmuştur. **Kapital**'in, Dördüncü Kısmında Marx, 15. yüzyıldan başlayarak, yalın *elbirliği, manüfaktür* ve büyük sanayiden oluşan üç aşamada, burjuvazinin bu işi nasıl başardığını ayrıntılı olarak betimlemiştir. (**Kapital I**, s. 336-515)

Yine bu kısımda Marx, bireylere ait sınırlı kapasitedeki bu üretim araçlarının burjuvazinin, bir insan topluluğu tarafından kullanılabilecek, **toplumsal üretim araçlarına** dönüştürerek bu işi gerçekleştirdiğini tanıtlar. Bir yandan, yeni teknik buluşların uygulanmasıyla üretim makineleşmiş, öte yandan, bireysel işyerlerinin yerini, yüzlerce, binlerce işçinin elbirliği yaptığı makineli üretim, yani fabrikalar almıştır. Böylece üretim, tıpkı üretim araçları gibi, **bireysellikten** çıkıp, bir dizi **toplumsal eylem** durumuna dönüştüğü gibi, ürünler de **bireyin** ürünleri olmaktan çıkıp **toplumsal** ürünlere dönüştü. Bundan böyle, fabrikadan çıkan ürün, ellerinden geçtiği birçok işçinin ortaklaşa ürünü oldu. Eskiden doğal işbölümüne dayanan üretimin yerini şimdi fabrikada, bir yönteme dayanan işbölümü aldı ve **bireysel üretimin** yanısıra, **toplumsal üretim** ortaya çıktı.

Ne var ki, yöntemli ve örgütlü üretim karşısında, doğal işbölümüne dayalı üretim haliyle rekabet edemezdi. Zira toplumsal üretimde bulunan fabrikalar, bireysel üre-

timden çok daha ucuza üretiyorlardı. Sonuçta, toplumsal üretimin merkezi haline gelen fabrikalar, teker teker bireysel üretimin yapıldığı alanları teslim aldı ve üretim biçiminde bir devrim gerçekleşmiş oldu.

Toplumsal üretimin bu devrimci niteliğine karşın, üretilen metaların mülkiyeti açısından bir çelişkinin ortaya çıkmasına da yolaçtı. Şöyle ki: Bireysel üretici genellikle kendisine ait araç ve gereçlerle ve çoğu kez de kendi ürettiği hammadde üzerinde ya tek başına ya da ailesiyle birlikte çalışıyor ve ürün kendi malı oluyordu. Ancak ürün fazlası *meta* halini alıyordu. Ürünlerin **mülkiyeti kişisel emeğe** dayanıyordu. Üretim araçlarının büyük atelyelerde ve fabrikalarda toplanmaları, gerçek toplumsal üretim araçlarına dönüşmeleri ve sonuçta ürünlerin toplumsal ürünler halini almaları, bu toplumsal üretim araçları ile toplumsal ürünlerin tıpkı eski bireysel üretimde olduğu gibi bireyin, yani kapitalistin malıymış ve ona aitmiş izlenimini verdi. Böylece, şimdi artık toplumsal olarak yaratılan ürünler, üretim araçlarını fiilen kullanan ve ürünlerin gerçek üreticisi olan kimseler tarafından değil, ama kapitalist tarafından temellük edildiler. Üretim araçları ve üretim, özü bakımından toplumsal duruma geldi ama, bireylerin, kendi öz ürünlerine sahip olduğu ve gerektiğinde satışa sunduğu özel üretim biçimine ait bulunan temellük biçimi aynen kaldı.

> "Üretim biçimi, onun önkoşulunu ortadan kaldırdığı halde, bu temellük biçimine bağımlı kılındı. Yeni üretim biçimine kapitalist niteliğini veren bu çelişkide, **daha o zamandan günümüzün büyük çatışması tohum durumunda** yatar. Yeni üretim biçimi, bütün önemli üretim kesimlerinde ve ekonomik bakımdan önemli bütün ülkelerde egemen bir duruma geldiği ve bunun sonucu bireysel üretimi önemsiz kalıntılar durumuna indirgeyecek denli yerinden ettiği ölçüde, toplumsal üretim ile kapitalist

temellük arasındaki uyuşmazlığın da o ölçüde kabaca ortaya çıktığı görülüyordu." (**Anti-Dühring**, s. 430)

Kapitalizmden önce de ücretli emek elbette vardı ama bu istisnai ve tali bir geçim kaynağı biçimindeydi. Ücret karşılığında çalışan kırsal emekçinin kendi malı olan birkaç dönümlük kıtkanaat geçindiği bir toprağı vardı. Zanaatçılar arasında geçerli olan *lonca* kurallarına göre çalışan çırak ve kalfalar geleceğin ustası olarak yetişiyorlardı. "Ama üretim araçları toplumsal araçlar durumuna dönüştükten ve kapitalistler elinde toplandıktan sonra her şey değişti. Küçük bireysel üreticinin üretim aracı da, ürünü de, gitgide değerlerini yitirdiler; ona bir ücret karşılığı gidip bir kapitalist yanında çalışmaktan başka yapacak bir şey kalmadı." Eskiden, istisnai ve yardımcı gelir kaynağı olan ücretli emek, şimdi bütün üretimin kuralı ve temel biçimi haline geldi. Zaman zaman ücretle çalışanlar artık, ömürboyu ücretlilere dönüştüler. Bu ücretliler kitlesi, feodal düzenin yıkılışı, feodal beylerin maiyetlerinde bulunanların dağılışı, köylülerin topraklarından kovuluşu gibi nedenlerle, büyük ölçüde arttı. "Bir yanda, kapitalistler elinde toplanmış üretim araçları ile, öte yanda, emek-güçlerinden başka bir şeye sahip olmama durumuna indirgenmiş ücretliler arasındaki ayrılma tamamlanmıştı." İşte bu, "**Toplumsal üretim ile kapitalist temellük arasındaki çelişki, kendini proletarya-burjuvazi karşıtlığı olarak**," ortaya koyar. (a.g.y., s. 430-431)

Toprak Rantı (Ground-Rent): Kapitalist düzende sanayi alanında, sanayi kapitalisti, sanayi malları ürettiği gibi, tarım alanında da kapitalist çiftçi, toprağın mülkiyetini elinde bulunduran toprak sahibinden belli bir miktar

toprak kiralayarak, ücretli işçi çalıştırmak suretiyle, tarımsal üretimde bulunur.

> "Kapitalist çiftçi, kullandığı toprağın sahibine, sermayesini bu özel üretim dalına yatırma hakkı karşılığında, sözleşme ile saptanmış belirli dönemlerde, örneğin her yıl, (tıpkı para-sermaye ödünç alanın belirli bir faiz ödemesi gibi) bir miktar para öder. İster bu para, tarımsal toprak için, ister, yapı arsaları, balıkçılık bölgeleri, madenler ya da ormanlar için ödensin, hepsine toprak rantı adı verilir." (**Kapital III**, s. 653, 654)

Toprağı kiralayan kapitalist çiftçinin çalıştırdığı ücretli tarım işçilerinin yarattığı artı-değerin bir kısmını kiracı kapitalist, yatırdığı sermayenin *ortalama kân* olarak kendine alıkoyar ve bunun üzerinde kalan kısmı, toprağın sahibine *rant* olarak öder. Şu halde, "Toprak rantının tümü artı-değerdir, artı-emeğin ürünüdür." (a.g.y., s. 669) (Bkz. *Artı-Değer, Artı-Emek*)

Kapitalist düzendeki bu toprak rantı, daha önceki feodal düzendeki toprak rantından farklıdır. Feodalizmde toprak rantı, ister ürün olarak (aynî), ister para olarak (nakdî) ödensin, zamanın iki sınıfı olan, toprak sahibi feodaller ile, topraksız serf köylüler arasındaki feodal üretim ilişkilerini ifade ediyordu ve artı-ürünün esas biçimiydi. Kapitalizmde ise, toprak rantı, üç sınıf -toprak sahipleri, kiracı kapitalistler ve tarım ücretlileri- arasındaki ilişkileri ifade eder. Feodalizmde rant, köylüler tarafından feodal beye teslim edilen artı-ürünün tamamıdır. Oysa kapitalizmde, tarım işçisinin ürettiği artı-ürün, sömürücü iki sınıf, kiracı kapitalistler ile toprak sahipleri arasında bölüşülür. Eğer kapitalist çiftçi, işlenen toprağın da sahibi olsaydı, tarım ücretlileri tarafından yaratılan artı-değerin tamamına sahip olurdu. (Ayrıntılar için Bkz: **Kapital III**, Altıncı Kısım ile, *Farklılık Rantı ve Mutlak Rant*)

Toprak Sermayesi (Land Capital): Sahibine *faiz* getiren topraktır. *Üretim aracı* olarak işlenmediği sürece, toprak *sermaye* değildir ve toprak da tıpkı bütün öteki üretim araçları gibi artırılabilir.

> "Toprağın sermaye olarak temsilcisi, toprak beyi değil, çiftçidir. Toprağın sermaye olarak getirdiği gelir, faiz ve sınai kârdır, rant değildir. Böyle faiz ve rant getiriyor olmasına rağmen, hiçbir rant getirmeyen topraklar da vardır.
>
> Kısacası, faiz getirdiği kadarıyla toprak, toprak sermayesidir ve toprak sermayesi olarak toprak, rant getirmez, toprak mülkiyeti değildir. ... Rant, toplumun ürünüdür, toprağın değil." (**Felsefenin Sefaleti**, s. 172-73, Bkz. *Rant, Faiz, Toprak Rantı*)

Tüccar ya da Ticaret Sermayesi (Commercial Capital): Üretilen malların paraya dönüştürülmesi, yani, üretilmiş bulunan metaların satılarak paraya çevrilmesi için tüccar tarafından yatırılan sermayedir. Tüccar ya da ticaret sermayesi, metaların satışı sırasında dolaşım alanında işlev yapar. Oysa artı-değer, *dolaşım* alanında değil, *üretim* alanında doğduğuna göre, bu tür sermaye ne değer ne de artı-değer üretir. (Bkz. *Artı-Değer*)

Üretilen artı-değer önce, üretim alanının egemeni olan sanayici kapitalistin eline geçmiştir. Ne var ki, sanayici kapitalistin ürettiği malların piyasada gerçekleşmesi, paraya çevrilmesi gerekir. Kapitalistler arasındaki işbölümü gereği, bu çevrilme işlevini, tüccar kapitalist üstlenmiştir ve görevi sanayici kapitalistin meta halindeki sermayesini para halinde sermayeye çevirmektir. Şu halde, tüccar sermayesi, bu tüccarlık hizmetleri karşılığı olarak sanayici kapitalistin, tüccar kapitaliste bıraktığı bir artı-değer parçasıdır. Marx bunu şöyle ifade eder:

"Tüccar sermayesi, kendisi artı-değer üretmediğine göre, ortalama kâr biçiminde cebe indirdiği artı-değerin, toplam üretken sermaye tarafından üretilen artı-değerin bir kısmı olacağı açıktır." (**Kapital III**, s. 295)

Tüketim (Consumption): Dar anlamıyla tüketim, bir gereksinmenin karşılanması için, bir ürünün tüketilip bitirilmesidir. *Üretim* sürecinde, insan, doğada hazır bulunan ya da üzerinde bir ön çalışma yapılmış *hammadde*leri insan gereksinmelerine cevap verecek nesneler, *kullanım-değerleri* haline getirir. Tüketimde ise bu ürünler, "Tatmin ettiği bireysel gereksinmelerin doğrudan nesnesi ve hizmet edeni" olurlar. (**Katkı**, s. 253) Üretime, bir ekonomik çevrimin (circuit) başlangıç noktası dersek, tüketime bitiş noktası diyebiliriz.

Her üretim süreci, yeni bir ürün yaratmak için birtakım nesneleri tükettiği için aynı zamanda bir tüketim sürecidir. Buna biz, **üretken tüketim** diyoruz. Buna karşılık bir de **bireysel tüketim** vardır ki, bunda, "canlı bireyin hayatta kalabilmesi için ürünler kullanıp bitirilir." (**Kapital I**, s. 199) Şu halde, **bireysel tüketimin** sonucu ve ürünü bizzat tüketicidir, **üretken tüketimin** sonucu ise yepyeni bir üründür. Buradan, her tüketimin de bir üretim olduğu sonucu da kendiliğinden çıkmaktadır. (Bkz. *Üretken Tüketim*)

Her üretim bir tüketim ve her tüketim de bir üretim olduğuna, yani her ikisi de kendi karşıtına büründüğüne göre, burada diyalektik bir birlik ve özdeşlik de söz konusudur. (Bkz. **Katkı**, s. 254-266)

Ü

Ücret (Wage): Kapitalist ekonomi koşulları altında *emek-gücü* de herhangi bir *meta* gibi alınıp satılabilen bir metadır. Emek-gücünün, bütün öteki metalar gibi, para olarak ifade edilen, yani onun fiyatını temsil eden bir değeri vardır. İşçiler, sahip oldukları bu metayı, emek-güçlerini, belirli bir süre için, kapitalistin sahip olduğu meta ile, yani para ile değişirler. Böylece serbest bir alım satım gerçekleşmiş olur. Öyleyse "Ücret, çoğu zaman emeğin fiyatı denilen, emek-gücü fiyatına, ancak insanın etinde, kanında saklı bulunan bu özgün metaın fiyatına verilen addan başka bir şey değildir." (**Ücretli Emek ve Sermaye**, s. 30)

Emek-gücünün değeri ya da fiyatı ise, diğer bütün metalar gibi, üretimi için gerekli olan emek miktarıyla belirlenir. Bu nedenle ücret, bu gücün devamı için beslenme, giyim, barınma ve benzeri gereksinmelere yapılan harcamaların toplamıdır. Şu halde, emek-gücünün fiyatı, gerekli *geçim araçlarının* fiyatı ile belirlenecektir.

Ancak, burjuva iktisatçıları ücreti, emeğin değeriymiş gibi gösterirler ve böylece kapitalist sömürüyü gizlemek isterler. Onlara göre, fabrikada çalışan ve çeşitli metalar üreten işçi, bu emeğinin karşılığı olarak, emeğinin fiyatını, yani emeğinin ücretini alır. Oysa *emek* bir meta değildir, bu nedenle de bir değeri ya da fiyatı yoktur.

"İşçi, olsa olsa gelecekteki emeğini satabilir, yani belirli bir zaman içinde belirli bir işi yerine getireceğine söz kesebilir. Ama bunu yapmakla emek satmış olmaz ... belirli bir zaman ... ya da belirli bir üretim için, emek-gücünü kapitalistin emrine verir: Kiraya verdiği ya da sattığı, **emek-gücüdür.**" (a.g.y., s. 22)

Kapitalist, işçiyi kiraladığı zaman, henüz 'emek' diye bir şey yoktur. Varolan şey sadece, 'çalışma kapasitesi' diyebileceğimiz emek-gücüdür. İşçi kapitaliste bu çalışma kapasitesini satmıştır. Kapitalisti de zaten, ne işçi, ne de işçinin 'emeği' ilgilendirir. Onu ilgilendiren tek şey, bedelini para olarak ödediği, çalışma kapasitesi yani emek-gücüdür. Kapitalist bu kapasiteyi kullanarak *artı-değer* yaratma peşindedir. Bir ücret ödeyerek artı-değer yaratma süreci şöyle gelişir: İşçi ile ailesinin geçim araçlarının üretimi için altı saatlik, *toplumsal bakımdan gerekli-emek zamanına* ihtiyaç bulunduğunu varsayalım. Eğer bu zamanın 1 saati 1000 lira ile ifade edilirse, emek-gücünün değeri (günlük ücret) 6000 liraya eşit olur. Kapitalist, emek-gücünün bütün değerini 6000 lirayla karşılamıştır ama işçiyi 6 değil 12 saat çalıştırmaktadır. Öyleyse gerçekte, 1 saatlik emeğe 1000 lira değil 500 lira ödenmiş ve aradaki fark, artı-değer olarak kapitalistin kasasına girmiştir. Bu durumda ücret, kapitalist tarafından işgününün yarısının bedelinin ödendiği, öteki yarısının ödenmediği olgusunu gizlemektedir. Ücretin, emek-zamanının, *gerekli emek* zamanı ve *artı-emek* zamanı (bedeli ödenen zaman ve bedeli ödenmeyen zaman) olarak bölünmesinin bütün izlerini gözden saklaması işte böyle oluyor. Yani, kapitalist düzende ücret, ücretli işçinin tüm emeğinin karşılandığı görüntüsü yaratıyor ve kapitalist sömürüyü maskelemiş oluyor. (Bkz. *Artı-Değer Üretimi*)

Üretim (Production): İnsanın *emek araçlarını* kullanarak, *emeğin konusunu*, toplumsal gereksinmeleri giderecek biçimde değiştirmesidir. Üretim yalnız insanoğluna özgü bir faaliyettir.

> "İnsan toplumu ile hayvan topluluğu arasındaki en temel ayrım, hayvanların olsa olsa toplayıcı olmalarına karşın insanların üretici olmalarıdır." (**Selected Correspondance**, s. 303, Engels'in P.L. Lavrov'a yazdığı 12-17 Kasım 1875 tarihli mektuptan.)

İnsan önceden tasarladığı bir biçimde üretimde bulunur ve doğayı bilinçli olarak değiştirir.

> "Dış dünya üzerinde bu şekilde etki yaparak onu değiştirmekle, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirir. Uyumakta olan güçlerini geliştirir ve bunları dilediği gibi hareket etmeye zorlar." (**Kapital I**, s. 194)

Üretim Araçları (Means of Production) Bir toplumda, gereksinmeleri ve serveti üretmek için emeğin kullandığı etmenlerdir. Üretim araçları, *hammadde*ler ile yardımcı maddelerden, *emek araçları*ndan ve *emeğin konusu*ndan oluşurlar.

Toplumun gelişme düzeyi ne olursa olsun (yabani ot ya da meyve toplama gibi haller dışında) insan emeği ancak üretim araçlarının yardımıyla gerçekleşebilir.

Aslında, üretmek, insanın gereksinmelerini karşılamak için, üretim araçlarını *emek* vasıtasıyla değişikliğe uğratmaktır. Örneğin, bir ev yapmak için yapı malzemesine, taşa, tuğlaya, çimentoya, keresteye, vb. (emeğin konularına) ve bir de, keser, testere, mala, çekiç, iskele, vb. (emek araçlarına) gereksinme vardır.

Üretim araçlarının *kullanım değeri, emek-sürecinde*, emek aracılığı ile tüketilir ve bir ürün meydana gelir. Üretim araçlarının değeri, ürünün değerinde yeniden ortaya çıkar. Burada söz konusu olan, emek aracılığı ile gerçekleşen üretken bir tüketimdir.

Üretim araçları -özellikle, fabrikalar, ulaşım araçları, ormanlar, vb. gibi büyük olanları- üzerindeki mülkiyet biçimi, *üretim biçiminin* niteliğini belirler. Bu nedenle, üretim araçları ile toplumsal *üretim ilişkileri* sıkı bağlılık halindedir. Üretim araçları, ancak ve ancak insanın *emek-gücü* tarafından harekete geçirilebildikleri için, emek-gücü nesnel olarak asıl belirleyici etmendir. Ne var ki, **üretim araçları üzerinde egemenlik kuran güç, emek-gücü üzerinde de egemenliğini kurmuş olur**. Üretim araçlarının asıl üretici güçlerden kopup ayrılması kapitalist sömürü ile atbaşı gider.

Üretim aracı ile **tüketim aracı** arasında işlevsel yönden bir ayrım yapmak gerekir. Örneğin, elektrik, fabrikada makinelerin çalıştırılmasında enerji olarak kullanıldığında üretim aracıdır ama, konutların aydınlatılmasında kullanıldığında tüketim aracıdır.

Üretim Biçimi (Mode of Production): Geniş anlamda: Üretimin örgütlenme ve yürütülme tarzıdır. Özgül anlamda: *Toplumsal üretim* ilişkilerinin karakteristik biçimi ile belirlenen ve üretici güçlerin belli bir düzeyine tekabül eden temel ekonomik örgütlenme biçimi ya da aşamasıdır.

İnsanlar *geçim araçlarını* kendileri üretmeye başladıkları anda hayvanlarla arasındaki ayrım başlar ve bu durum, emekle birlikte başlayan bedensel gelişmenin sonucu olan ileri bir adımdır. İnsanoğlu kendi geçim araçlarını -besin, iş aracı, barınak, vb. gibi- üretirken, dolaylı olarak kendi maddi yaşam koşullarını da üretmiş olur.

İnsanların, kendi geçim araçlarını üretiş biçimleri, önce doğaya, doğada hazır buldukları nesnelere ve yeniden üretmeleri gereken geçim araçlarına bağlıdır. Marx-Engels, **Alman İdeolojisi**'nde şöyle derler:

> "Bu üretim biçimini, sadece bireylerin fiziksel varlıklarını üretme olarak görmemek gerekir. Bu daha ziyade, bu bireylerin belirli bir faaliyet biçimi, kendi yaşamlarını ifade etmenin belirli bir şekli, kendileri açısından belirli bir yaşam biçimidir. Bireylerin yaşamlarını ifade ediş biçimi, onların ne olduklarını yansıtır. Bu nedenle, onların ne oldukları, onların üretimleriyle; hem neyle ürettikleriyle, hem de nasıl ürettikleriyle tam uygunluk halindedir. Şu halde, bireylerin ne oldukları, onların üretimlerinin maddi koşullarına bağlıdır. ... Bireyler arası ilişki de yine bu üretim tarafından belirlenir." (s. 42)

Birbirini izleyen egemen üretim biçimleri, farklı tarihi dönemlerin toplumsal niteliğini belirler: **İlkel komünal biçim** (sınıfsız, düşük üretim düzeyi); antik biçim (Yunan, Roma, kölelik); **feodal biçim** (beylerin toprak-rant aracılığı ile serfleri sömürmesi); **Asyatik biçim** (Komünal köylü üreticilerin vergi-rant ile sömürülmesi); **basit meta üretimi** (kendi üretim araçlarına sahip bağımsız üreticiler); **kapitalist biçim** (sermaye ve ücretli emek); **sınıfsız toplum** (özgür birleşmiş üreticiler).

Üretim Fiyatı (Price of Production): *Ortalama kâr* oranı, farklı sanayi kollarına yatırılan eşit büyüklükte sermayeler için eşit bir kâr sağlanmasına yolaçar. Ortalama kâr oranının oluşmasıyla, metalar artık kendi değerleriyle (s + d + a) değil, üretim giderleri ve ortalama kârın oluşturduğu fiyatla (s + d + k) satılırlar. Metaların üretim

giderleri, **artı, ortalama kâra eşit** fiyata, üretim fiyatı denir. (Bkz. *Ortalama Kâr; Kâr*)

Üretim Güçleri (Forces of Production): Üretim sürecinin öznel ve nesnel etkenleri olan insan, üretim araçları, üretim teknolojisi, üretim organizasyonu ve üretime uygulanan bilim hep birlikte, maddi üretim güçlerini oluştururlar. Üretim güçleri, toplumun doğa üzerindeki değiştirici etkinliğinin araçlarıdır ve bunların gelişme düzeyi insanın doğa üzerindeki egemenliğinin derecesini belirler.

Üretim güçlerinin gelişim düzeyi, *üretim ilişkileri*ni belirlediği gibi, her ikisi de tarihsel olarak belirlenmiş *üretim biçimi*ni meydana getirirler.

> "Varlıklarının toplumsal üretiminde insanlar zorunlu ve kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme düzeyine tekabül eder." (**Katkı**, Önsöz, s. 25)

En başta gelen üretim gücü, yaratıcı yetenekleri, bilgi ve deneyim birikimiyle insandır, emekçidir. Mekanizasyon ve otomasyon ne derece ilerlemiş olursa olsun, hiçbir üretim süreci insansız yürümez. Bütün karmaşıklığı içinde, üretim sürecinde belirleyici öğe daima **insandır, emekçidir.**

Ne var ki insan, bilgi ve yetenekleriyle, üretim ve emek araçlarının çalışması ve kullanılması üzerinde etkin olsa da, bu bilgi ve yetenekleri de bu araçların gelişim düzeyine bağlıdır ve burada karşılıklı bir etkileşim söz konusudur.

Üretim güçlerinin gelişim düzeyinin göstergesi, emeğin üretkenlik derecesidir. 1) İş ve *emek araçları* geliştik-

çe, emeğin üretkenliği artar. 2) Emeğin beceri düzeyi yükseldikçe üretkenlik artar. 3) Üretim ilişkileri de, üretkenliği ileri doğru itici bir olanak sağlamaları ölçüsünde bir üretim gücü sayılabilir. 4) Çalışma isteği ve azmi üretkenlik üzerinde etkili olur.

Üretim güçleri, üretim sürecinin her an faal, devindirici ve üretim biçimi üzerinde devrimci etmenlerdir. Üretim ilişkilerinin, maddi üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyine tekabül ettikleri kaydedilmişti. Başlangıçta üretim ilişkilerinin sınırları içerisinde oluşan üretim güçleri gelişerek üretim ilişkileri ile bağdaşamaz hale gelirler.

> "Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, büyük ya da az bir hızla altüst eder." (a.g.y., s. 25-26)

Şu halde, **üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasında yakın bir etkileşim, diyalektik bir bağ vardır.** Üretim güçlerinin gelişimi, toplumun daha yüksek bir düzeye doğru gelişmesini sağlar; üretim ilişkileri, üretim güçlerinin gelişim düzeyine uydukları sürece, onların gelişimini hızlandırır. Lakin, üretim güçleri, daha yüksek bir üretim biçiminin maddi koşullarını oluşturdukları andan başlayarak, üretim ilişkileri bu güçlerin gelişiminin duraklatıcısı olur. Bu durumda, hareketli ve dinamik nitelikleri nedeniyle üretim güçleriyle mevcut üretim ilişkileri uzlaşmazlığa düşerler. Bu ilişkiler, üretim güçlerinin gelişim biçimi olmaktan çıkıp, onların ayak bağı durumuna gelirler. Bu çelişki ancak, mevcut üretim ilişkilerinin yerine, üretim güçlerinin gelişmesine olanak sağlayacak

üretim ilişkilerinin geçirilmesiyle çözümlenebilir. Sınıflı toplumlarda bu uzlaşmazlık, mevcut toplumsal düzenin yerine, daha yüksek aşamadaki bir toplumsal düzenin kurulmasına imkân veren bir toplumsal devrimle çözümlenir. (Bkz. *Üretim İlişkileri*)

Üretim İlişkileri (Relations of Production): İnsan hayatının devamı için gerekli olan ve doğa tarafından doğrudan sağlanan şeyler dışında kalan nesnelerin insanlar tarafından üretimi zorunludur. Birden fazla bireyin, şu ya da bu biçimdeki faaliyetlerini içerdiği anda üretim, **toplumsal** bir nitelik kazanır. *Toplumsal üretim*, insanlar arasındaki karşılıklı bağ ya da **ilişkiler** demektir. Diyalektiğin kategorilerinden birisi olan **ilişki** terimi, tek tek bireylerin üzerinde ve ötesinde, insanlar arası ilişkilerin önemli olduğunu ifade eder. Marx, **Ücretli Emek ve Sermaye**'de şöyle der:

> "Üretimde insanlar, yalnız doğa üzerinde değil, birbirleri üzerinde de etkili olurlar. Ancak belirli bir biçimde işbirliği yaparak ve etkinliklerini karşılıklı olarak değiştirerek üretimde bulunurlar. Üretmek için birbirleriyle belirli bağlantılar ve ilişkiler içine girerler ve ancak bu toplumsal bağ ve ilişki sınırları içindedir ki, doğa üzerinde etkili olur, üretimde bulunurlar." (**Seçme Yapıtlar I**, s. 195)

Üretim ilişkilerinin niteliğini, *üretim araçlarının* mülkiyet biçimi belirler. Özel mülkiyette, üretim ilişkileri eşitsiz ve sömürüye, toplumsal mülkiyette ise, eşit ve dayanışmaya dayanan ilişkiler olacaktır. Üretim ilişkileri, birbirine sıkı sıkıya bağlı üç öğeden oluşur: Üretim araçlarının mülkiyet biçimi; çeşitli sosyal grupların - sınıfların- üretimdeki yerleri; üretilen nesnelerin bu gruplar arasındaki dağılımı.

Marx, üretim ilişkilerinin bütününün, toplumun *ekonomik yapısını*, üzerinde hukuk ve politik üstyapının yükseldiği somut temeli oluşturduğunu söyler:

> "**Üretim ilişkileri bir bütün halinde toplumsal ilişkiler denilen şeyi, toplumu ve özellikle, belirli bir tarihsel gelişme aşamasındaki bir toplumu**, özgün, ayırdedici nitelikte bir toplumu **oluşturur**. **Antik** toplum, **feodal** toplum, **burjuva** toplum; herbiri, aynı zamanda insanlık tarihinde özel bir gelişme aşamasını belirten bu türden üretim ilişkileri bütününü oluştururlar." (a.g.y. s. 195)

Üretim Maliyeti (Cost of Production): Bir üretim sürecinde, *emek-gücüne*, yani *değişen sermayeye* ve *üretim araçlarına*, yani *değişmeyen sermayeye* yatırılan sermaye miktarıdır.

Bir metaın içerdiği karşılığı ödenmeyen emek (*artı-emek*) o metaın maliyet fiyatına dahil değildir. (Bkz. *Maliyet Fiyatı*) Oysa işçinin, bu metaya kattığı bu ek değerin, maliyet fiyatına eklenmesi ile üretim maliyeti elde edilir. Şu halde, üretim maliyeti değişmeyen sermayeden ürüne aktarılan bir değer transferini ifade ettiği gibi, değişen sermaye -yani emek-gücü- aracılığı ile ürüne katılan bir değer **yaratmayı** da ifade eder.

Üretken Emek (Productive Labour): *Artı-değer* üreten emek. Marx, kapitalist üretim açısından üretken emeğin ücretli emek olduğunu kaydediyor ve şöyle diyor:

> "... sermayenin değişen kısmına (sermayenin ücretlere harcanan kısmına) tekabül eden ücretli emek, yalnız sermayenin bu kısmını (kendi emek-

gücünün değerini) yeniden üretmekle kalmaz, ayrıca kapitalist için artı-değer üretir. ... Ancak, sermayeyi üreten bu ücretli emek üretkendir. ... Dolayısıyle, kendi değerinden daha büyük bir değer üreten emek-gücü üretkendir. ... Kapitalist sınıfın ve dolayısıyle sermayenin varlığı emeğin üretkenliğine dayanır." (**Theories of Surplus-Value**, Part I, s. 152) (Bkz. *Artı-Değer Üretimi*)

Üretken emekçiye (işçiye) gelince: "Ancak, kapitalist için artı-değer üreten, böylece sermayenin kendisini genişletmesi için çalışan emekçi üretkendir." (**Kapital I**, s. 520)

Üretken Tüketim (Productive Comsumption): Her üretim süreci, yeni bir ürün yaratmak için birtakım nesneleri, yani hammaddeleri tükettiği için aynı zamanda bir tüketim sürecidir. Bu türlü *hammadde* tüketimine biz üretken tüketim diyoruz. Buna karşılık bir de **bireysel tüketim** vardır ki, bunda, "canlı bireyin hayatta kalabilmesi için ürünler kullanılıp bitirilir." (**Kapital I**, s. 199)

Şu halde, bireysel tüketimin sonucu ve ürünü bizzat tüketicidir, üretken tüketimin sonucu ise yepyeni bir üründür. Buradan, her tüketimin aynı zamanda bir üretim olduğu sonucu kendiliğinden çıkmaktadır. (Bkz. *Üretim, Tüketim*)

V

Vardiya Sistemi (Relay System): Kapitalist üretim biçiminin temel amacı olan, *artı-değer üretimi* açısından düşünüldüğünde, *değişmeyen sermaye*nin, yani, *üretim araçlarının*, yalnız günün belli saatlerinde değil, bütün gün, yani 24 saat kullanılmalarının gerekli olduğu görülür. Ayrıca, üretim araçlarının kesintiye uğraması, bunların yeniden çalışması, işin yeniden başlaması için ek bir harcama yapılmasını da zorunlu kılar. Bu nedenlerle, günün 24 saati boyunca emeğe elkonulması, kapitalist üretimin kaçınılmaz eğilimidir. Ne var ki, aynı emek-gücünü, gece gündüz devamlı olarak sömürmek, aynı işçiyi sürekli çalıştırmak maddi bakımdan olanaksızdır. Bu engeli aşmak için tek pratik çözüm, gündüz *emek-gücü* tükenen işçilerle, gece tükenenler arasında nöbetleşe bir sistem kurmaktır. Bu nöbetleşe çalışma sisteminde, örneğin işçilerin bir kısmı bir hafta gündüz, ertesi hafta gece işinde çalıştırılırlar. Bu vardiya sistemi, İngiliz pamuldu sanayiinin başlangıç yıllarında geniş ölçüde kullanıldığı gibi, **Kapital**'in kaleme alındığı yıllarda da (1860'lı yıllar) demir fabrikalarında, yüksek fırınlarda, levha ve saç fabrikalarında ve diğer madeni eşya tesislerinde uygulanmıştır.

İngiliz ağır sanayiinin kurulduğu ve geliştiği yıllardaki sosyo-ekonomik sorunlara özellikle eğilen Marx, bazı sanayi kollarında, kızlarla kadınların, gece vardiyasında, erkeklerle bir arada çalıştıklarını kaydeder. İngiliz Parlamentosu tarafından, bu sanayi kollarında çocuk istihdamı konusunda inceleme yapmak için kurulan komisyo-

nun düzenli raporlarında bu konuda aydınlatıcı ve güvenilir bilgiler pek çoktur. Örneğin, 1865 tarihli bir raporda şu satırlar vardır: "Hem Staffordshire ve hem de South Wales'de genç kızlarla kadınlar, kömür ocaklarında ve kok kömürü yığınlarında gece gündüz çalışırlar. Bu uygulama, Parlamentoya sunulan raporlarda, büyük ve yaygın kötülüklerin kaynağı olarak sık sık belirtilmiştir. Erkeklerle birlikte çalışan, giyimleri onlardan pek de farklı olmayan, kir-pas içindeki kadınlar, kadınlığa yakışmayan bu işin doğal sonucu olarak kendilerine olan saygılarını yitirirler ve kişilikleri yozlaşır."

Gece işinin yıpratıcı ve yozlaştırıcı etkileri bir yana, üretim sürecinin aralıksız 24 saat sürmesi, işverenlere, normal işgününün sınırlarının aşılması için çok uygun olanaklar sağlar. Örneğin, aslında çok yorucu olan, yukarıda adı geçen sanayi kollarında, resmi *işgünü* her işçi için, gündüz ya da gece genellikle 12 saat demektir. Ama bu sınırı aşan aşırı çalışma, birçok durumda, resmi raporların diliyle, 'gerçekten korkunç'tur.

Vardiya sisteminde hiç kuşkusuz Marx'ın sözünü ettiği dönemden beri pek çok değişmeler, iyileştirmeler olmuştur ancak, *sermaye birikimi*nin ve kapitalizmin yetkinleşmesinde, başta kadın ve çocuk olmak üzere emekçi sınıflara sağlık ve ahlaki yönden yıpranmalara, kayıplara ve yozlaşmalara malolduğunu anlamak için **Kapital**'in ilgili bölümlerini okumak gerekir. (Bkz. **Kapital I**, Dördüncü Bölüm)

Y

Yadsımanın Yadsınması (Negation of Negation): Diyalektiğin ilk kez Hegel tarafından biçimlendirilen ve idealist bir açıdan yorumlanan, Yadsımanın Yadsınması (İnkârın İnkârı) yasası gelişmenin sürekliliğini ifade eder. Gelişme yasaları gereğince, niceliksel bir değişmenin yerini bir başka niceliksel değişme alır ve bu, alt aşamadan daha yüksek bir aşamaya doğru olur. Ancak bu gelişme, düz bir çizgi izlemediği gibi, kısır bir döngü de değildir. Gelişme, sarmal bir çizgi halinde yükselir. Alt bir aşamadan, daha yüksek bir aşamaya yükseliş, tek tek basamaklarda geriye dönüşler yaptığı gibi çapraşık yollardan ve birbirleriyle çelişen hareketlerden geçer. Ne var ki, dünyanın sürekli bir hareket ve ilerleyiş içinde olduğu da apaçıktır. Bütün dünya tarihi, bir sosyo-ekonomik yapının, bir önceki sosyo-ekonomik yapıyı yadsıyarak ortaya çıktığını, eski sosyo-ekonomik düzenin yerini daha ileri bir sosyo-ekonomik düzenin aldığını tanıtlar. Bunun gibi, feodalizmi yadsıyarak ortaya çıkan kapitalizm de artık ömrünü tamamlamış ve daha gelişmiş bir sosyo ekonomik yapı tarafından yadsınacak hale gelmiştir.

> "Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı, kapitalist özel mülkiyeti yaratır. Bu, mülk sahibinin emeğine dayanan kişisel özel mülkiyetin ilk yadsınmasıdır. Ama kapitalist üretim bir doğa yasasının kaçınılmaz zorunluluğu ile kendi yadsınmasını doğurur. Bu, yadsımanın yadsınması-

dır. Bu, üretici için özel mülkiyetin yeniden kurulması değildir, ama ona, kapitalist dönemde edinilen elbirliği (Bkz. *Elbirliği*) ve toprak ile üretim araçlarının ortak sahipliği temeline dayanan bireysel mülkiyeti sağlar.

Kişisel emekten doğan dağınık özel mülkiyetin kapitalist özel mülkiyete dönüşmesi, halen toplumsallaşmış üretime fiilen dayanan kapitalist özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesinden kuşkusuz kıyaslanamayacak kadar daha uzun süreli, daha şiddetli ve çetin bir süreçtir. Birinci durumda, halk yığınlarının birkaç gasp edici tarafından mülksüzleştirilmesi söz konusuydu; ikincisinde ise, birkaç gasp edicinin, halk yığınları tarafından mülksüzleştirilmeleri söz konusudur." (**Kapital I**, s. 783) (Bkz. *Mülksüzleştirenlerin Mülksüzleştirilmesi*)

Yararlı Emek (Useful Labour): Üretilen bütün metalar birer *kullanım-değeri*dir. Bunlar, bir eksikliği ya da gereksinmeyi, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak karşılarlar. Yararlı emek, bu kullanım-değerlerini üreten emektir. "Her metaın kullanım-değerinde bulunan yararlı emek, yani belirli türde ve belirli bir amaca yönelmiş üretken faaliyet vardır." (**Kapital I**. s. 57) Üretilen pek çok farklı kullanım-değerlerinin her çeşidine, bunların üretiminde yer alan ve yine pek çok farklı türden olan yararlı emek tekabül eder. Terzi giysi, kunduracı ayakkabı üretir; bu iki ustanın ürettikleri kullanım-değerleri, iki farklı türden yararlı emeği içerir.

Meta üreten bir toplumda, farklı türden kullanım-değerleri üreten, yani farklı işler yapan kimselerin bulunması, o toplumda karmaşık bir işbölümünün bulunmasını gerektirir. "Emeğin bu işbölümü, metaların üretimi

için zorunlu bir önkoşuldur." (a.g.y., s. 56) *İşbölümü* olmaksızın, meta üretimi ya da *değişim* olamaz, çünkü değişimin tek amacı, bir metaı, bir başka türden meta ile değiş tokuş etmektir. Ne var ki yararlı emek, ilke olarak, işbölümü olmaksızın da varolabilir. Nitekim, Robinson Crusoe, yalnız kendi kişisel gereksinmelerini karşılamak için kullanım-değerleri ürettiği gibi bunun her devirde ve her toplumda çeşitli örneklerini görmek mümkündür. (Bkz. *Kullanım-Değeri, Toplumsal İşbölümü*)

Yaratıcı Emek (Creative Labour): Zihinsel planlama -tasarım- ile, bu planın uygulanmasını bir araya getiren insan emeğidir. Marx şöyle diyor:

> "Örümcek, işini dokumacıya benzer bir şekilde gördüğü gibi, arı da peteğini yapmada pek çok mimarı utandırır. Ne var ki, en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şey, mimarın, yapısını gerçekte kurmadan önce, onu imgesinde kurabilmesidir. Her emek-sürecinin sonunda, daha önce işçinin imgeleminde başlangıç halinde varolan bir sonuç elde ederiz." (**Kapital I**, s. 194)

Yaratıcı emek, insan doğasının özünü oluşturan belirleyici niteliklerden birisi olup, kapitalizmin yabancılaştırıcı koşulları altında geniş ölçüde baskı altına alınmıştır.

Yardımcı Maddeler (Auxiliary Materials): Yardımcı maddeler, 1) Doğrudan doğruya iş araçlarının çalışması için tüketim maddeleri olabilir; 2) Hammaddede bir değişiklik yapmak için ona katılabilir; ya da, 3) işin yürütülmesine yardımcı olabilir.

> "Yardımcı maddeler, buhar kazanının altındaki kömür, çarkların yağı, yük beygirlerinin samanı gibi, emek araçlarınca tüketilebileceği gibi, keten bezini ağartmada klor, demir elde etmede kömür, yünün boyanmasında boya maddesinde olduğu gibi, hammaddede, bir değişiklik yapılması için ona katılabilir, ya da iş yerlerini ısıtmak ve aydınlatmak için kullanılan malzemede olduğu gibi işin yürütülmesine yardımcı olabilir." (**Kapital I**, s. 197)

Yardımcı maddeler de tıpkı hammaddeler gibi, emeksüreci içerisinde yeni bir ürün oluşurken, kendilerine özgü biçimi yitirirler. (Bkz. *Hammadde*)

Yeni Sosyo-Ekonomik Düzen (New Socio-Economical Order): Engels, **Kapital** ile ilgili bir yazısında şöyle söyler:

> "Bu kitapta bin yıl sürecek bir komünist toplumda nelerin olup biteceğini öğreneceklerini sananlar düş kırıklığına uğrayabilirler. ... Marx, her zaman olduğu gibi burada da devrimcidir. ... Ama, toplumsal dönüşümden sonra ne olacağı konusunda bize yalnızca ipuçları verir." (Marx-Engels, **Werke**, C. 32, s. 216)

Asıl amacı, kapitalist üretim sürecinin eleştirel bir çözümlenmesi oan **Kapital**'de Marx'ın yeni kurulacak toplum düzeninin ayrıntılı bir tablosunu çizmesi de zaten beklenemezdi. Çünkü Marx, kahin değil bilim adamıydı. Kapital'de, kapitalist üretim biçimini diyalektik yöntemle inceliyor, hem bir bütün olarak kapitalizme ve hem de kapitalist ekonominin her kategorisine tarihsel açıdan yaklaşıyordu. **Kapital**'de eğer, geleceğin toplumuyla ilgili ipuçları veriyorsa bunu, sosyo-ekonomik yapının tarihi

gelişim süreci içerisinde geçeceği evreleri, geçmiş-gelecek çizgisi üzerinde bilimsel olarak saptadığı için yapabiliyordu. Geleceğin toplumu bir ütopya değil, toplumsal gelişmenin zorunlu bir ürünüydü. Toplumsal gelişme yasaları her ne kadar, insan iradesinden ve insan zihninden bağımsız olarak işleseler de, bunlar her zaman, insan aracılığı ile, insan eylemi aracılığı ile gerçekleşirler. Demek ki, bir yandan her sosyo-ekonomik yapı, tarih içerisinde geçici bir aşamaya tekabül ediyor ve yerini daha üst bir düzeyde bir yapıya bırakıyordu; öte yandan ise, insan, tarihin yapılmasına aktif bir şekilde katılabiliyordu. **Kapital**'de uygulanan yöntem gereği, tarih ve toplum, bunların belirleyici etkeni olan maddi üretim temeli üzerinde gelişiyordu. Öyleyse, tarihi gelişim sürecine bakarak, geleceğin toplumu üzerinde bazı şeyler söylemek olanağı vardı.

Marx, kapitalist üretim biçimini, tarih içerisinde belirli canlı bir bütün, bu nedenle de toplumun tarihsel gelişmesinde geçici bir aşama olarak inceliyordu. Bu üretim düzeninin yerini eninde sonunda bir başka sistem, bir başka üretim biçimi alacaktı. Daha önceleri Ütopik Sosyalistler, kapitalizmi şiddetle eleştiriyor ve gelecekteki sosyalist toplumun renkli ve hayali bir tablosunu çiziyorlardı. Oysa Marx'da sosyalist toplum, kapitalist gelişme sürecinin özünde taşıdığı eğilimlerin bilimsel çözümlenmesinin bir verisi, bir sonucu olarak ortaya çıkıyordu.

Kapitalist sistemde, üretimin toplumsal niteliği ile, üretilen ürünlerin özel mülkiyetin konuları olması arasındaki temel çelişki, üretken güçlerin gelişmesini sınırlandırıyor, toplumsal üretimde kargaşaya, kapitalistler arasında yoğun rekabete, devresel bunalımlara yolaçıyor; bilimsel gelişmelerin, teknik buluşların, insanın yararı ve çıkarı yerine, onu ezmeye, yoketmeye yönelik amaçlar için kullanılmasına neden oluyordu. (Bkz. *Toplumsal Üretim, Kapitalist Üretim Anarşisi, Bunalım Teorisi*) Bu ekono-

mik yapı içerisinde gelişmekte olan üretken güçler, kendi toplumsal kabuklarıyla, kapitalist üretim ilişkileriyle zıtlık ve uyuşmazlık içerisinde oldukları için, bu üretim biçimindeki gelişme, kendisini sona erdirecek maddi koşulları da kendi eliyle yaratmış oluyordu. (Bkz. *Üretim Güçleri*) Ne var ki burada, eski sosyo-ekonomik yapının değişmesinin, kapitalizmin yadsınmasıyla doğacak olan sosyalizme geçişin kendiliğinden gerçekleşmesini beklemek biraz hayalcilik olur. (Bkz. *Yadsımanın Yadsınması*) Burada insan unsuru işin içine katılacak, devrimci bir eylemle iktidar, kapitalist sınıftan işçi sınıfına geçecekti. Marx ve Engels, gerekli koşulların bulunması halinde böyle bir devrimin "tamamen barışçı ve yasal yollarla" gerçekleşeceğini, İngiltere için böyle bir olasılığın varlığını kabul ediyorlar ama Marx, "aynı zamanda, bu barışçı ve yasal devrime, İngiliz egemen sınıfların 'köleliğin sürmesi için bir isyana' kalkışmaksızın boyun eğeceklerini pek ummadığını" da sözlerine eklemeyi unutmuyordu. (**Kapital I**, s. 39)

Bu sosyalist devrimle, bellibaşlı üretim araçları üzerinde toplumsal mülkiyet kurularak, üreticiler ile üretim koşulları arasındaki o eski birlik ve beraberlik yeniden sağlanacak ve yapay olarak yaratılan yabancılaşmaya son verilecektir.

Kapital'in Birinci Cildi'nin hemen başında Marx, henüz gelişme aşamasında olan sosyalist toplumun kısa bir betimlemesini yaptıktan sonra burada, "Bizim toplumumuzun toplam ürünü, toplumsal bir üründür. Bunun bir kısmı yeni üretim araçları olarak işgörür ve toplumsallığı devam eder. Ama öteki kısmı, üyelerce yaşamı sürdürme aracı olarak tüketilir" der ve şöyle devam eder: "Bu ikinci kısmın üyeler arasında dağılımı bu nedenle zorunludur." Bu dağılım biçiminin, topluluğun üretken örgütlenmesine ve üreticilerin ulaştıkları tarihsel gelişmenin derecesine bağlı olarak değişeceğini kaydeden Marx, üretilen toplam

üründen tek tek her üreticinin alacağı paranın, onun emek-zamanı ile belirleneceğini söyler. (a.g.y., s. 93-94)

Burada söz konusu olan toplum, hiç kuşkusuz, 'bölüşümün henüz harcanan emeğe göre yapıldığı' kolektif toplum düzeninin birinci aşamasıdır. Marx daha sonra 1875'de kaleme aldığı **Gotha Programının Eleştirisi**'nde şöyle der:

> "... toplumun daha yüksek bir aşamasında, bireylerin işbölümüne ve onunla birlikte kafa emeği ile kol emeği arasındaki çelişkiye boyun eğişleri sona erdiği zaman; emek yalnızca bir geçim aracı değil, ama kendisi birinci derecede hayati gereksinme haline geldiği zaman; bireylerin çeşitli biçimde gelişmeleriyle, üretici güçler de arttığı ve bütün kolektif zenginlik kaynakları gürül gürül fışkırdığı zaman, ancak o zaman, burjuva hukukunun dar ufukları kesin olarak aşılmış olacak ve toplum, bayraklarının üzerine şunu yazabilecektir: 'Herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinmesine göre!'" (**Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi**, s. 31)

Yoksullar Yasası (Poor Law): 19. yüzyıl başlarında İngiltere'de kimi sanayi kollarında makinenin kullanılmasıyla birlikte, bu sanayi kollarında, artık eskisi gibi kas gücü ve hüner istemeyen vasıfsız ucuz emeğe -kadın ve çocuk emeğine- gereksinim arttığı gibi, yeni makinelerin işinden ettiği ücretli emekçilerin kitlesinde de bir artış görüldü. Makineli modern sanayie geçişle beraber, İngiltere'de *sanayi devrimi* gerçekleşmiş, *sermaye birikimi* ivme kazanmış, kısacası kapitalizm sağlam temellere oturmuştur. Ancak konunun bir yüzüyle bu gelişmeler olurken, öteki yüzünde kapitalizmin, makineleşme ve sermaye bi-

rikimi kadar vazgeçilmez bir gereksinmesi olan emekçiler cephesinde durum hiç de parlak görünmüyor ve sanayi devrimi ile sermaye birikiminin bu insan unsuru üzerindeki ezici ve yokedici etkileri açıkça görülüyordu. (Bkz. *Serserilere Karşı Yasalar*)

Engels, **İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu**'nu incelediği yapıtında, sanayi devriminin emekçi sınıflara neye malolduğunu ayrıntılarıyla anlatır. Bu kitabın son bölümünde, o dönemde, burjuvazinin proletaryaya karşı tavrı anlatılır. Biz de o günkü koşullar altında uygulanan **Yoksullar Yasası**'nı ve buna bağlı olarak **İşevleri**'ni bu yapıttaki bilgileri esas alarak inceleyeceğiz.

Engels önce o günkü burjuvazinin özelliklerini saptar. Ona göre, "İngiliz burjuvazisi kadar ahlaktan yoksun ve bencilliğiyle ıslah edilemiyecek kadar yozlaşmış, herhangi bir ilerleme yeteneğinden yoksun bir sınıf" yoktur. Onun için yeryüzünde, paradan başka hiçbir değer yoktur. "Para kazanmaktan başka hiçbir mutluluk, kaybetmekten başka da hiçbir acı tanımaz. ... Para kazandıktan sonra, işçilerinin aç olup olmadıkları, İngiliz burjuvalarının umurlarında bile değildir." (s. 406)

Bu saptamaları yaptıktan sonra Engels, İngiliz burjuvazisinin hayırseverliğinin bile sırf kendi çıkarına yönelik olduğunu söyler ve bir İngiliz 'leydisinin' o günlerde **Manchester Guardian** gazetesinde yayımlanan bir mektubunu buna kanıt gösterir:

> "Sayın Başyazar, bir süreden beri ana caddelerimiz, paramparça elbiselerini, hastalıklı yüzlerini ve iğrenç yaralarıyla sakatlıklarını göstererek hiç utanmadan ve insanı sinirlendiren bir biçimde geçenlerin merhametini uyandırmaya çalışan bir sürü dilenciyle doldu. Yoksulluk vergisini ödemekle kalmayıp, yardım derneklerine de büyük katkılarda bulunan bir insanın, bu tür küstahça ve rahatsız edici

manzaralardan korunma hakkına sahip olduğuna inanıyorum." (s. 408)

Kraliçe I. Elizabeth döneminde 1601 yılında çıkan bir yasaya dayanan eski **Yoksullar Yasası,** kilise üyelerinin yoksullara yardım etmesi gerektiği fikrinden kaynaklanıyordu. İşsiz herkes yardım görüyor ve yoksullar, kilise üyelerinin kendilerini açlığa karşı korumak zorunda olduğunu düşünüyorlardı. Her hafta kendilerine yapılan yardımı bir lütuf olarak değil, doğal bir hak olarak görüyorlardı. Sanayi devrimi ve burjuvazinin güçlenmesiyle eşzamanlı olarak, kırsal bölgelerde yoksulluk doruğuna ulaşmıştı ve burjuvazi, Yoksullar Yasası'nı kendi görüşlerine göre değiştirmeye başladı. Yoksullar Yasası'nın nasıl uygulandığını araştırmak için bir komisyon kuruldu ve bu komisyon yasanın kötüye kullanıldığını ortaya çıkardı. Kırsal bölgelerde tüm işçi sınıfının yoksul olduğu, ücretler düştüğünden ve kendilerine verilen ödenek kesildiğinden, ya hepsi ya da bir kısmı yoksullara yardım kasasına bağımlı hale gelmişlerdi.

Komisyona göre bu yasa, sanayiin gelişmesini engelliyor, nafaka verme yükümlülüğünü getirerek nüfus artışını hızlandırıyor, gittikçe artan nüfus, ücretler üzerinde olumsuz etkiler yapıyor ve sermaye birikimi önlenmiş oluyordu. (Bkz. *Sermaye Birikimi*) Bu sonuçları dikkate alan burjuvazi yeni bir Yoksullar Yasası hazırladı ve bu yasa 1834'de parlamentodan geçti. Bu yasa ile yoksullara yapılan bütün parasal yardımlar ve benzeri önlemler kaldırıldı. Şimdi yapılan tek yardım, yoksulları, aceleyle dermeçatma yapılan **işevleri**'ne (Workhouse) kabul etmekti.

"Birçok kimsenin, Yoksullar Yasası Bastili'i dediği bu çalışma evlerinin yönetmelikleri, bu tür bir iyilikten 'yararlanmadan da' yaşama umudu olan herkesin dörtnala kaçması için yapılmıştı. ... Yiyecek,

en düşük ücret alan bir işçinin yediğinden daha kötüdür. Oysa yaptığı iş daha ağırdır. Et, özellikle taze et, çok seyrek yenir; yemekler çoğunlukla patatesten, en kötü cins ekmekten ve sebze çorbasından oluşur. Genel olarak mahkûmlara verilen yiyecek daha iyi olduğundan, yoksullar hapse girebilmek için bir suç işlemeye çalışırlar. İşini bitirmeyene yemek verilmez. Dışarı çıkmak isteyen, izin almak zorundadır. Yoksullar, bu işevinin üniformasını giyerler ve gözeticinin kaprisleri altında yaşarlar. Yaptıkları işlerle, dışardakilerle rekabet etmesinler diye bunlara genellikle gereksiz işler verilir. Erkekler, 'güçlü bir erkeğin bir günde kırabileceği kadar' taş kırarlar; kadınlar, çocuklar ve yaşlılar, üstüpü didikleme işiyle uğraşırlar. ... Bu kaleler içindeki sefaletin dış dünyayı kirletmesini önlemek için, içerdekilerin, ancak memurların uygun gördükleri zaman ziyaret odalarında ziyaretçi kabul etmelerine izin verilir. Yani dış dünya ile ancak izin alarak ve denetim altında haberleşebilirler." (s. 418-419)

Bütün bunlara karşın burjuvalar, buradaki yoksullara verilen besinler sağlığa yararlıymış ve kendilerine insanca muamele ediliyormuş gibi davranırlar. Oysa yasanın amacı, bu zorunlulukların herhangi bir biçimde yerine getirilmesini önlemektir. Zaten, Yoksullar Yasasının uygulanmasında yasanın metninin değil de 'ruhu'nun esas olduğu, şu birkaç seçme örnek te de görülebilir:

"1843 yazında, Greenwich'deki bir işevinde beş yaşındaki bir erkek çocuğu, morga kapatılarak cezalandırıldı ve burada tabutların üstünde uyumak zorunda kaldı. Herne'deki işevinde aynı ceza, gece yatağını ıslatan küçük bir kıza uygulandı ve anlaşıldığına göre en çok uygulanan cezalardan biridir.

(Okur, Charles Dickens'in romanlarında özellikle çocukların kapatıldıkları bu tür işevlerini iyi bir betimlemesini bulabilir.) Kentin en güzel bölgelerinden birinde yapılmış bu işevinin tüm pencereleri avluya, sadece yeni yapılmış iki pencere ise, içerdekilere dış dünya ile ilgili bir fikir verebilmek için dışarıya bakmaktadır. ... Küçük bir erkek çocuğuna, akla gelebilecek her türlü ceza uygulanmıştı. Önce, karanlık, rutubetli, dar bir sandık odasına kapatılmış, sonra üç gün üç gece hücreye kilitlenmişti. Daha sonra tahta ranzalı, korkunç derecede pis kokan serseriler koğuşuna kapatılmıştı. Müfettiş, işevini teftiş ederken, onunla birlikte paçavralar içinde, soğuktan titreyen ve üç gündür orada bulunan iki çocuk daha buldu. Hücreye çoğu kez yedi, serseriler koğuşuna ise yirmi kişi tıkılmıştı. Kiliseye gitmeyi reddettiklerinden kadınlar da bu tür yerlere konuluyordu. ... Geceleri huzursuz olan ve kalkmak isteyen hastalar, hastabakıcıları zahmetten kurtarmak için yatağa sıkı sıkı bağlanıyordu. Bir hasta, böyle bağlandığı için ölmüştü. Londra'da St. Pancars işevinde saralı bir hasta, yardımına kimse gelmediği için yatakta geçirdiği bir krizde ölmüştü. ... Londra'da yoksulların St. Brides mezarlığı çıplak bir bataklıktır. II. Charles zamanından beri mezarlık olarak kullanılmaktadır ve kemik yığınları ile doludur. Her çarşamba yoksullar dört metre kadar derinlikte bir çukura atılırlar. Bir papaz, elinden geldiğince çabuk dua eder; çukurun üstü hafifçe örtülür ve ertesi çarşamba tekrar açılarak içine mümkün olduğu kadar çok ceset tıkılır." (s. 419-423)

Evet, işte sanayi devriminin gerçekleştiği ve sermaye birikiminin hızlandığı yıllarda, sanayiin beşiği İngiltere'de yoksulların yaşamı, hastalığı ve en sonunda ölümleri böy-

le noktalanır. Görüldüğü gibi, Engels'in, İngiliz burjuvazisi için söylediği yukarıya aldığımız sözleri hiç de insafsız ve sert sayılmaz. Ancak, sanayiin hızlandığı dönemlerde İngiliz sermayedarlar bu yoksul nüfusa el atmayı da ihmal etmediler. Bunun hazin öyküsünü de **Kapital**'den izleyelim:

> "Kuşkusuz işlerin kızıştığı bazı dönemlerde, emek pazarında dikkati çekici boşluklar olmaktadır. Örneğin, 1834'de böyleydi. O sırada imalatçılar, hemen, Yoksullar Yasası Komisyonuna, tarım bölgesindeki 'fazla-nüfusun' kuzeye gönderilmesini önerdi; açıklamalara göre, 'oradaki fabrikatörler bu fazla-nüfusu emer ve tüketirdi.' Yoksullar Yasası Komisyonunun onayı ile temsilciler atandı. ... Manchester'de bir büro kuruldu, tarım bölgesinde çalışmak isteyen işçilerin listesi gönderildi ve bunların adları deftere geçirildi. İmalatçılar bu bürolara giderek istedikleri kişileri seçiyor ve 'gerekli görülenlerin' Manchester'e yollanmaları için talimat veriyorlardı. Ve bunlar, eşya denkleri gibi etiketlendiler, nehir yolları ya da arabalarla gönderildiler; kimisi de yola yayan koyuluyordu, çoğu yollarını yitirmiş, aç susuz durumda bulunuyordu. Bu sistem düzenli bir ticaret halini aldı. ... Bu insan eti trafiği sürüp gitti ve bunlar, aslında Manchester'li imalatçılara satılıyorlardı. Tıpkı, Birleşik Amerika'da pamuk yetiştiricilerine kölelerin satıldıkları gibi. ... 1860'da 'pamuk ticareti doruğuna ulaştı.' ... İmalatçılar yine işçi sıkıntısı çekmeye başladılar. Yine 'et ajanları' adını taktıkları bürolara başvurdular. Bu ajanlar, derhal İngiltere'nin güney vadilerine, Dorsetshire çayırlıklarına, Devonshire tepelerine, Wiltshire'de hayvancılık yapılan yerlere dağıldılar. Ama boşuna! Fazla nüfus emilmiş ve 'tüketilmişti' ... Tarım bölge-

lerini, 'et ajanları ve yardımcıları' boşu boşuna taradıktan sonra, Londra'ya bir heyet geldi. Yoksullar Yasası Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Bay Willirs'den, bazı 'İşevlerinde' bulunan yoksul çocukları, Lancashire fabrikalarında çalıştırmak üzere istekte bulundu." (**Kapital I**, s. 281-282)

İngiltere'de 19. yüzyılda modern makineli sanayie geçişle birlikte kapitalizmin emek-gücünü bu acımasızca sömürmesi ve ezmesi konusunu Marx özetle şu sözlerle bağlar:

"Dörtbir yanını çeviren işçi kuşaklarının ızdıraplarını görmezlikten gelmek için böylesine geçerli nedenlere sahip bulunan sermaye, uygulamada da, insan soyunun adım adım yozlaşması ve ensonu insanlıktan çıkması olasılığı karşısında da, dünyanın batma olasılığı kadar az ilgilenir. ... **Après moi le deéluge!** (Benden sonra tufan!) her kapitalistin ve bütün kapitalist ulusların sloganıdır." (a.g.y., s. 283)

Z

Zamana Göre Ücret (Time Wages): Kapitalizmde ücret farklı biçimlere bürünür. Bir *meta* olan *emek-gücü*nün değeri, emeğin harcandığı süreye göre ödenirse, -yani, haftalık, günlük, aylık, vb.- buna, zamana göre ücret denir. Emekçinin, günlük ya da haftalık çalışması karşılığında aldığı para miktarı, onun nominal ya da değere göre hesaplanan ücret tutarını oluşturur. Emeğin ortalama fiyatı, emek-gücünün ortalama değeri, işgünündeki ortalama saat sayısına bölünerek bulunur. Örneğin, emek-gücünün günlük değeri, 6 işsaatinin ürün değeri olan 3000 liraya ve işgünü de 12 saat olsa, 1 işsaatinin fiyatı 3000/12, yani 250 lira olur. Böylece biz, zamana göre ücretin ölçü birimi olan **işsaati** fiyatını bulmuş oluruz.

Buradan, emeğin fiyatı, sürekli düştüğü halde, günlük, haftalık ücretlerin aynı kalabileceği sonucu çıkar. Diyelim işgünü 10 saat, emek-gücünün günlük değeri 3000 lira olsa, 1 işsaatinin değeri 300 lira olur. *İşgünü* 12 saate çıksa bu değer 250 liraya, 15 saate çıksa 200 liraya düşer. Bütün bu değişikliklere karşın, günlük ya da haftalık ücret aynı kalır.

Öte yandan, günlük ya da haftalık ücret artarken, emeğin fiyatı normal olarak aynı kalabilir ve hatta normal düzeyinin altına düşebilir. Emeğin, işsaati başına hesaplanan fiyatı aynı kalırken, işgününün normal süresinin ötesinde uzatılması halinde daima bu durum ortaya çıkar. Zamana göre ücretin genel kural olduğu, ama işgü-

nünün yasalarla sınırlandırılmadığı işkollarında kapitalist bu durumdan yararlanır ve 'fazla mesai' ödeyerek, işgününü fiili olarak dilediği gibi uzatır. Bu fazla mesai için, saat başına ödenen ücret çok düşük de olsa, işçiyi gene de fazla mesai yapmaya iten bir etmen olur. Yani, zamana göre ücret sistemi, her halükârda, kapitalist için işçinin sömürülmesini pekiştiren bir araçtır. (Bkz. *Nominal Ücret ve Gerçek Ücret, Parça Başı Ücret*)

Zihinsel ve Fiziksel Emek (Mental and Physical Labour): Literatürde, 'kafa ve kol emeği' diye de geçen bu iki emek türü, başlangıçta bir birlik oluşturdukları halde, *toplumsal işbölümü* sonucu sınıfların oluşmasıyla birlikte birbirinden ayrılıp bağımsızlaşmışlar ve zihinsel emeğin neredeyse tamamen varlıklı egemen sınıfların tekeline geçmesiyle sosyal bir karşıtlık durumuna gelmişlerdir.

Kapitalizm öncesi dönemde, toplumun bellibaşlı üretken gücü olan emekçi, şu işlevleri yerine getiriyordu:

a) Önce, elindeki o günkü araç ve gereçlerle, *emeğin konusu* olan nesneler üzerinde işliyor, bunları istediği yönde değiştiriyordu. Sabanla toprağı sürüyor, ekiyor, biçiyor, hasadı tamamlıyordu. Baltayla ormandan ağaç kesiyor, kendisi için kulübe, efendileri için konak yapıyordu. Su arkları açıyor, sebze yetiştiriyor, hayvan üretiyor, bunlardan besin ve giyecek yapıyordu. vb. Daha sonraki ev sanayii ve *manüfaktür* döneminde, toplumun o günkü koşullara uygun bütün gereksinmelerini karşılıyordu.

b) Sonra, iş hayvanlarıyla birlikte, üretimin enerji gereksinmesini karşılıyordu. Bu işleviyle, üretim sürecinin tek denetleyicisi ve düzenleyicisi idi. c) Ensonu, bütün bunları yaparken, çalıştığı alanda yeni teknikler geliştiriyor ve yeni bir teknolojinin doğmasını sağlıyordu. Bu dönemde emekçi her ne kadar iş araçları ile iş konuları üze-

rinde tek başına bir egemenliğe sahip ve yeni teknikler geliştirmekle beraber bireysel emeği hemen her zaman kas gücüne dayanan fiziksel emek niteliğindeydi. Bunun dışında kalan manevi ve tinsel diyebileceğimiz etkinlikler egemen sınıfların ayrıcalığında kalıyordu. Üretim koşulları gereği üretkenliğin düşüklüğü, çalışma saatlerinin uzunluğu ve acımasızca sömürülmesi, insan yeteneklerinin tek yönlü gelişmesi bu üretim biçiminin egemen nitelikleriydi.

Kapitalizmin başlangıç aşamasında ve özellikle manüfaktür (imalat sanayii) döneminde yoğunlaşan *işbölümü* ile birlikte, işçinin kullandığı *emek araçları*ndaki gelişme sonucu, üretim süreci bir dizi parça işlemler halinde bölündü. Artık her parça işlem için ayrı bir araç kullanıldığı gibi, bu özel aracı kullanmak da belli bir işçinin ustalığı haline geldi. Manüfaktür, "İşçinin tek bir işteki becerisini, bir yığın üretici yetenekleri ve içgüdüleri aleyhine zorlayarak onu, çoğu organlarından yoksun, garip bir yaratık haline" sokuyor, birey olarak insanı, "bir parça-işlemin otomatik motoru haline getiriyordu." (**Kapital I**, s. 374) (Bkz. *Manifaktür*)

Tarımla uğraşan köylülerin, küçük sanat erbabının, zanaatçıların kazandıkları deneyimler, bilgi, yargı ve irade gibi yetiler, imalat sanayiinde, işyerinin **bütünü** için gerekli şeyler oluyordu. Üretimde zeka birçok yönlerde güdükleşme pahasına, tek yönde gelişiyordu. Parça işçilerin yitirdikleri, onları çalıştıran sermayede toplanıyordu.

> "Bilim adamı ve üretken işçi, birbirinden uzaklaşıyor ve bilim işçinin elinde, üretken gücünü artırmasına hizmet eden bir araç olarak kalmak yerine, hemen her yerde, emeğin karşısında yer alıyor, adele güçlerini tamamiyle mekanik ve boyun eğici hale sokmak için çaba gösteriyordu. ... İşçilerin karşısına bir başkasının malı ve egemen bir güç

olarak çıkan maddi üretim sürecinin akıl ve zeka ile ilgili yönleri, manüfaktürdeki işbölümünün bir sonucudur." Demek ki, el ve kafa emeği (manual and mental labour) arasındaki ayrım manüfaktür içerisinde gelişiyor ve, 'bilimi, emekten farklı üretken bir güç haline getirerek sermayenin hizmetine veren modern sanayi içerisinde tamamlanıyordu.'" (a.g.y., s. 375)

İşmakineleri denilen mekanik aygıtların bulunuşu ile, işçinin emek araçları ve emeğin konusunu teşkil eden nesneler ile olan doğrudan ilişkisi kalkıyordu. Enerji kaynağı güçlerden yararlanılarak yapılan motorların kullanılması ile birlikte, insanın enerji kaynağı olarak kullanılması da sınırlanmış oluyordu. Üretim sürecinin hızını artık işçi değil makine düzenliyordu. İşçi makineyi denetliyor, onun bakımını yapıyordu ama, makinenin fiziksel ve bir ölçüde de zihinsel bir parçası haline de gelmiş oluyordu. İşçinin tamamen dışında gelişen teknoloji yalnız sermayenin çıkarına hizmet ediyordu. İşçi için makine, sermayenin maddi temsilcisinden başka bir şey değildi. Her bir parçası emek ürünü olan insan elinin yarattığı makine, yalnız üretim süreci içerisinde işçi üzerinde egemenlik kurmakla kalmıyor onun bütün hayatı üzerinde de başka bir etken oluyordu. (Bkz. *Makine*)

Sanayi devriminin çıkış noktası olan makine, tek bir aleti kullanan işçinin yerine, çok sayıda benzer aletleri çalıştıran ve tek bir devindirici güç tarafından hareket ettirilen bir mekanizmayı koyar. İş araçları artık işçinin elinden alınmış ve manüfaktür döneminin özelliği olan elbecerisine ve ustalığa gerek kalmamıştır. Makineleşme, işçiler arasındaki kademeleşmeyi kaldırmış ve işçilerin büyük çoğunluğunu sıradan fabrika işçileri haline getirmiştir. Elzanaatları ile manüfaktürde işçi, aleti kullanırdı, oysa şimdi fabrikada, makine işçiyi kullanmaktadır.

Emek aracını aktif olarak harekete geçiren işçi şimdi pasif olarak makinenin hareketlerini izlemek ve olsa olsa düzenlemek durumundadır. İşçinin daha önce sahip olduğu hüner ve becerinin yokedilmesiyle, özgürlüğünün yokedilmesi atbaşı gider.

> "... Fabrika işi, sinir sistemini tükettiği gibi, kasların çok yanlı çalışmasını engeller ve hem vücut, hem zihin faaliyetlerindeki özgürlüğün her atomunu tümüyle elinden alır. Makine... çalışmanın bütün ilginçliğini yokettiği için, işin hafiflemesi bile bir çeşit işkence halini alır. ... Emek araçlarının işçiyi kullanır hale gelmesi, bu tersine dönüş, ilk kez fabrika sisteminde teknik ve somut bir gerçeklik kazanır. Otomat haline dönüşen emek aracı, emek-sürecinde işçinin karşısında, canlı emek-gücüne egemen olan ve onu bitirip tüketen sermaye ve ölü emek şeklinde çıkar. Üretimin zihinsel güçlerinin elemeğinden ayrılması ve bu güçlerin, sermayenin emek üzerindeki kudreti haline dönüşmesi... ensonu, makine temeli üzerinde yükselen büyük sanayi tarafından tamamlanır." (a.g.y., s. 435)

Zihinsel güçlerin -kafa emeğinin- el emeğinden ayrılmasının, büyük sanayi ile tamamlanmasının yanısıra, bireyin -işçinin- kuşaklar boyu kazandığı özel beceri de, onun dışında gelişen bilim ve teknoloji, dev boyutlara ulaşan fizik güçler ve fabrika mekanizmasında somutlaşan ve bu mekanizma ile birlikte 'patronun' kudretini oluşturan kitlesel emek karşısında, küçük bir miktar olarak yokolur gider. Bu kadarla da kalmaz, bilim ve teknolojideki gelişmeler, 19. yüzyılın ortalarından başlayarak, işçi sınıfının sermayenin tahakkümüne karşı giriştikleri başkaldırı ve grevleri önleme ve ezmede güçlü bir silah olarak kullanılır. Her yeni gelişme, her yeni buluş işçi sınıfının direnişini kırmada sermayeye yeni olanaklar sağ-

lamıştır. Marx, "Salt işçi sınıfının ayaklanmalarına karşı sermayenin eline silah vermek amacıyla 1830'dan beri yapılan icatların bir tarihini yazmak mümkündür" der. (a.g.y., s. 447)

Demek ki, başlangıçta tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında, yine kendi kaslarını kullanarak işine yarayan bir nesne üretiyordu. İnsanoğlunun yalnız *kullanım-değeri* ürettiği bu aşamada el emeği ile kafa emeği doğal bir birlik içerisindedir. Sonraları bu iki emek birbirinden ayrılıyor ve neredeyse 'can düşmanı' oluyorlardı. Ürün, bireyin doğrudan ürünü olmaktan çıkıyor ve kolektif emekçinin, her biri ürünün ayrı bir parçasını yapan emekçi topluluğunun ortak ürünü halini alıyordu.

Sınıflar arası çelişkinin uzlaşmaz zıtlık halinde (antagonist) olduğu toplumlarda, fikir ve kol işçiliği arasındaki ayrılık gelişerek, fikir işçiliği egemen sınıfın ayrıcalığı halini alırken, sömürülen sınıfın payına kol ve beden işçiliği düşer. Sosyalist toplumda, insanın insanı sömürmesine son verilmesi, yönetime ve kültürel işlere kitlelerin katılımı, insanların yaratıcı faaliyetlere daha çok zaman ayırabilmeleri, çalışmanın gittikçe kol işçiliği ile fikir işçiliğini birbirine yakınlaştırır hale getirilmesi ve böylece zihinsel emekle fiziksel emek arasında doğan zıtlığın ortadan kaldırılması amaçlanır. Ancak, sosyalist toplumda da bu iki emek türü arasındaki ayrım ortadan kalkmaz. Zira bu aşamada da bu iki emek biçimi arasındaki işbölümü bir süre zorunlu olarak devam eder. Bu işbölümü ancak, emeğin üretkenliğindeki büyük artışlar sonucu sınıfsız bir toplumda sona erebilir. İşte bundan sonradır ki, zihinsel emek ile fiziksel emek insanın çalışma ve yaratma hayatında birbirine bağlı bir bütün oluşturabilirler.

K. Marx ile F. Engels'in yapıtlarında kullandıkları bütün ekonomi politik terim ve kavramları içeren bu sözlük, Marksizmin kurucusu bu iki büyük düşünürün kitaplarının daha kolay anlaşılmasında okura yardımcı olacaktır.